

საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
კორნელი კეკელიძის ხელნაწერთა ინსტიტუტი

თამარ ჭუმბურიძე

ქართული ხელნაწერების შესწავლა უცხოეთში – გრიგოლ
ფერაძის არქეოგრაფიული ძიებანი

10.01.01 ქართული ლიტერატურა

სადისერტაციო ნაშრომი ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის
ხარისხის მოსაპოვებლად

თბილისი

2006

სარჩევი

1. შესავალი.

2. თავი I.

ცხოვრების გზა.

გრიგოლ ფერაძის პირადი წერილები.

ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» გამოცემა.

გრიგოლ ფერაძის ხსოვნისათვის.

3. II თავი.

სადოქტორო დისერტაცია

(გრიგოლ ფერაძე ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ).

4. III თავი.

არქეოგრაფიული ძიებანი.

ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში.

ქართველ და უცხოელ პილიგრიმთა კვალდაკვალ.

5. IV თავი.

ტექსტების გამოცემა.

იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა.

გრიგოლ ფერაძის საენათმეცნიერო ძიებანი.

ბესიკის ლექსი.

გრიგოლ ფერაძის თანამშრომლობა სამეცნიერო ჟურნალებთან.

გრიგოლ ფერაძე ლიტერატურული ცხოვრების შესახებ

საბჭოთა საქართველოში.

6. დასკვნები.

7. გამოყენებული ლიტერატურა.

შესავალი

საზღვარგარეთ მდებარე ქართული კულტურული სავანეების როლი და მნიშვნელობა ახლა უკვე საყოველთაოდ ცნობილია. ამის თაობაზე აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი წერდა: «საზღვარგარეთ მყოფ ქართველთა სავანეების კულტურული მნიშვნელობა ფრიად დიდი იყო. იმ დიდი კულტურული მემკვიდრეობის გარდა, რომელიც საქართველოს წარსული საუკუნეების განმავლობაში დაუნჯებული ჰქონდა, უცხოეთში მყოფი მონასტრების წყალობით საქართველოს შეეძლო მაშინდელი განათლებული ქვეყნების კულტურული განვითარების ყოველი წარმატებისათვისაც თვალყური ედევნებინა. ყველაფერი, რაც კი იქ ახალი და მნიშვნელოვანი იწერებოდა ანდა კეთდებოდა, უცხოეთში დაარსებულს ქართველთა სავანეებში მომუშავე ქართველი მოღვაწეების, მწერლების, მეცნიერებისა და ხელოვანთა წყალობით საქართველოსაც საშუალება ჰქონდა სცოდნოდა: საუკეთესო თხზულებანი ან ითარგმნებოდა, ანდა გადმოქართულებული იყო ხოლმე»¹.

ამ ფართო კულტურულ-საგანმანათლებლო მუშაობის შედეგად ქართველმა მოღვაწეებმა, ერთი მხრივ, ქართველი ხალხი აზიარეს საკაცობრიო კულტურის საგანძურს, მეორე მხრივ კი თვითონაც თვალსაჩინო წვლილი შეიტანეს მასში, მაგრამ დიდი ხნის განმავლობაში ეს ორმხრივი ურთიერთობა უცხოელთა მხრივ შენიშნული არ ყოფილა და, მით უფრო, საგანგებო დაკვირვების საგნად არ ქცეულა.

ამასთან დაკავშირებით აკადემიკოსი კორნელი კეკელიძე თავის «ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის» შესავალში გულისტკივილით წერდა: «ზოგადი კულტურის ისტორიკოსებს, რომელნიც სასულიერო მწერლობის ისტორიის შესწავლასა და დამუშავებას სათანადო ყურადღებას აქცევენ, სჭირთ ერთი სენი, რომელსაც ცალმხრიობა ეწოდება. საქმე ისაა, რომ თავიანთი კვლევა – ძიების საგნად ისინი იხდიან უმთავრესად დასავლეთის – საბერძნეთ–რომის ქრისტიანობასა და საქრისტიანო მწერლობას და შედარებით ნაკლებ ყურადღებას

¹ ი. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II. თბ. 1965, გვ. 339-340.

აქცევენ ქრისტიანული ხის აღმოსავლეთ შტოს, რომელსაც ქართული ქრისტიანობა და სასულიერო მწერლობაც ეკუთვნის»².

ასეთი უყურადღებობა ქართულ ქრისტიანულ ლიტერატურას არ დაუმსახურებია. როგორც კ. კეკელიძე წერს, «ქართულ ენაზე შემონახულია უმდიდრესი საუნჯე სულიერი მწერლობისა, ისეთი ნაშთები და თხზულებები, რომელთა დედნები დაკარგულია და მეცნიერებისათვის საძიებელნი გამხდარან. მთელი სიცხადით ეს მხოლოდ მეოცე საუკუნეში შეიგნეს»³.

ევროპელთა ინტერესი ქართული კულტურისადმი სვადასხვა დროს სხვადასხვა მიზეზით იყო გამოწვეული, დაწყებული სამისიონერო მოღვაწეობით და ქართული ფენომენის თავისთავადობის შეცნობის სურვილით და დამთავრებული ზოგადჰუმანიტარული ინტერესებით. ხლახანს გამოცემულ მონოგრაფიაში, რომელიც ევროპულ მეცნიერებაში ქართული ლიტერატურის საკითხების შესწავლისადმი არის მიძღვნილი, პროფ. ლგუჯა ხინთიბიძე სავსებით მართებულად აღნიშნავს: "XX საუკუნის ევროპული მეცნიერება ქართულ ლიტერატურას სწავლობდა არა მხოლოდ თავისთავადი ინტერესით, ანუ არა მხოლოდ იმიტომ, რომ შესწავლილი იქნას ერთი უაღრესად მდიდარი და საინტერესო ეროვნული ლიტერატურა, არამედ ზოგადჰუმანიტარული ინტერესითაც, გაცნობიერებულია ის ფაქტი, რომ ქართული მწერლობა არის ევროპული ცივილიზაციის განუყოფელი და ერთი მნიშვნელოვანი შემადგენელი ნაწილი"⁴

საერთოდ, უცხოელ მკვლევართა დაინტერესება ქართული ლიტერატურით და განსაკუთრებით სასულიერო მწერლობის ძეგლებით იწყება XVIII საუკუნის დამლევიდან, როცა ჩვენს საეკლესიო მწერლობას ყურადღება მიაქცია ვენის უნივერსიტეტის პროფესორმა ფრ. ალტერმა, რომელმაც 1798 წელს ვენაში გამოაქვეყნა ნაშრომი «ქართული ლიტერატურის შესახებ». აქ მოთავსებულია ნუსხა ქართული ხელნაწერებისა და წიგნებისა, რომლებიც მაშინ რომსა და ვენაში იყო შეკრებილი.

² კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. I. თბ., 1980, გვ. 5.

³ იქვე, გვ.5.

⁴ ქართული ლიტერატურა ევროპულ მეცნიერებაში, ელგუჯა ხინთიბიძის რედაქციით, 2003, გვ.10.

სულ მალე, 1802 წელს, პეტერბურგში დაიბეჭდა ცნობილი რუსი მეცნიერის ევგენი ბოლხოვიტინოვის ნაშრომი «Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии»⁵, სადაც მიმოხილულია რუსული წყაროები საქართველოს შესახებ. ამ წიგნმა გარკვეული ინტერესი გამოიწვია ევროპაში, რისი გამოხატულებაც იყო ის ფაქტი, რომ მალე ის გერმანულ ენაზე ითარგმნა.

სწორედ იმ წელს, როცა პეტერბურგში გამოიცა ე. ბოლხოვიტინოვის ზემოხსენებული წიგნი, პარიზში დაიბადა მომავალი დიდი ქართველოლოგი მარი ბროსე (1802-1880). ის ჯერ კიდევ სტუდენტობის წლებში გაეცნო ბოლხოვიტინოვის ნაშრომს და აღეძრა ინტერესი ქართული ენის, მწერლობისა და საერთოდ ქართული კულტურის მიმართ. ბროსე აქტიურად ჩაება 1822 წელს დაარსებულ «პარიზის სააზიო საზოგადოების» და მისი ორგანოს – «სააზიო ჟურნალის» მუშაობაში. ამ ჟურნალს რედაქტორობდა ცნობილი მეცნიერი – არმენისტი აკადემიკოსი სენმარტენი, რომელმაც ურჩია ბროსეს შეესწავლა ქართული ენა, ლიტერატურა და საქართველოს ისტორია.

ბროსემ შეისწავლა საფრანგეთის ბიბლიოთეკებსა და არქივებში დაცული თითქმის ყველა მასალა საქართველოს შესახებ, მაგრამ რაც უფრო წინ მიიწევდა ამ გზაზე, მკვლევარი უფრო და უფრო გრძნობდა, რომ მის წინ იშლებოდა წარმტაცი სამყარო, რომლის გასაცნობად მის ხელთ არსებული მასალა არ კმაროდა და საჭირო იყო ამ სამყაროს საკუთარი თვალთ ხილვა და მისი სამუზეუმო მასალების უშუალოდ გაცნობა.

1830 წელს ბროსე თავისი მეგობრის, პეტერბურგის აღმოსავლურ ენათა ინსტიტუტის პროფესორის, შარმუას რჩევითა და დახმარებით დაუკავშირდა პეტერბურგში მცხოვრებ ქართველ ბატონიშვილს – საქართველოს უკანასკნელი მეფის, გიორგი მეცამეტის ვაჟს – თეიმურაზს და სთხოვა მას დახმარება მეცნიერულ მუშაობაში. თეიმურაზი აღაფრთოვანა უცხოელი მეცნიერის დაინტერესებამ მისი მშობლიური ენითა და კულტურით და ყოველგვარი დახმარება აღუთქვა მას.

⁵ Е. Болховитинов, Историческое изображение Грузии в политическом, церковном и учебном ее состоянии, Петербург, 1802.

ასე ჩაეყარა საფუძველი ფრანგი მეცნიერისა და განათლებული ქართველი ბატონიშვილის ურთიერთობას, რომელიც გულითად მეგობრობაში გადაიზარდა და დიდი როლი შეასრულა ორივეს ცხოვრებაში. თეიმურაზის კონსულტაციას და მის მიერ მოწოდებულ მასალებს განუზომელი მნიშვნელობა ჰქონდა მარი ბროსეს მეცნიერული მუშაობისათვის ქართველოლოგიაში; მეორე მხრივ კი ბროსესთან ურთიერთობამ თეიმურაზს მეცნიერული ინტერესი გაუღვივა და ისიც აქტიურად ჩაება კვლევით მუშაობაში. სწორედ ამის შედეგი იყო, რომ ბროსეს რეკომენდაციით თეიმურაზი 1831 წელს აირჩიეს «პარიზის სააზიო საზოგადოების» წევრად, ხოლო 1837 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის საპატიო წევრად. მ. ბროსე თეიმურაზს თავის მასწავლებლად თვლიდა და ყოველთვის დიდი პატივით აღნიშნავდა მის ღვაწლს.

1836 წელს მარი ბროსე აირჩიეს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრად, რის შემდეგაც ის ოჯახითურთ პეტერბურგში გადასახლდა. ამის შემდეგ, ბუნებრივია, მისი და თეიმურაზ ბატონიშვილის ურთიერთობა უფრო მტკიცე და ნაყოფიერი გახდა. გულითადი მეგობრობა და მეცნიერული თანამშრომლობა მათ შორის გრძელდებოდა თეიმურაზის სიკვდილამდე (1846 წ.).

ბროსემ პეტერბურგში ჩასვლისთანავე ფართო და ნაყოფიერი მუშაობა გააჩადა: შეუდგა ქართული ხელნაწერების შეკრებასა და აღწერას, საარქივო მასალების შესწავლას. ამ მიზნით იმოგზაურა მოსკოვში და გამოავლინა რუსეთ – საქართველოს ურთიერთობის ამსახველი მდიდარი მასალები, რომელსაც არაერთი წერილი უძღვნა. წაიკითხა მოხსენებები ქართული ლიტერატურისა და საქართველოს ისტორიის საკითხებზე. თარგმნა ვახუშტის «საქართველოს გეოგრაფია». ბროსეს ინიციატივით პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაარსდა ქართული სიტყვიერების კათედრა. მისივე ინიციატივით და პეტერბურგელი ქართველი მოღვაწეების ხელშეწყობით 1841 წელს გამოიცა შოთა რუსთაველის «ვეფხისტყაოსანი» (მეორე გამოცემა), რომელსაც ერთვის ბროსეს წინასიტყვაობა, სადაც ერთგვარად შეჯამებულია ფრანგი მკვლევარის ხანგრძლივი რუსთველოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები.

1847 – 1848 წლებში ბროსემ აისრულა დიდი ხნის სურვილი და იმოგზაურა საქართველოში, მოიარა მისი უმთავრესი კუთხეები, შეკრიბა დიდძალი მასალა: ხელნაწერები, სიგელ-გუჯრები, წარწერები, მონეტები... მისი მოგზაურობის ანგარიშები სიტემატურად ქვეყნდებოდა წერილებად, საბოლოო ანგარიში კი ბროშურებად გამოიცა 1851 წელს.

ბროსეს კალამს ეკუთვნის მრავალი ნაშრომი საქართველოს ისტორიის, ნუმისმატიკის, ქრონოლოგიის, ეპიგრაფიკის, არქეოლოგიის საკითხებზე. ჩვენი ქვეყნის ისტორიის დარგში მისი დაუღალავი შრომის დაგვირგვინებაა მრავალტომიანი «საქართველოს ისტორია», რომლის პირველი ტომიც 1849 წელს გამოიცა. ამ ნაშრომზე მუშაობა ავტორს სიკვდილამდე არ შეუწყვეტია.

მარი ბროსეს ცხოვრებასა და მოღვაწეობას მიეძღვნა არაერთი საფუძვლიანი გამოკვლევა და მონოგრაფია. მათში გაშუქებულია მეცნიერის ღვაწლი როგორც ისტორიკოსისა (ს. კაკაბაძე, შ. ხანთაძე), ქართული მწერლობის მკვლევარისა (რ. დოდაშვილი), რუსთველოლოგიისა (ი. მეგრელაძე) და სხვა.

ქართული ენისა და ლიტერატურის, საქართველოს ისტორიისა და მატერიალური კულტურის შესწავლის საქმეში მარი ბროსეს მიერ გაკვალული გზა რუსეთში განაგრძეს ქართველმა მეცნიერებმა: დავით ჩუბინაშვილმა, ალექსანდრე ცაგარელმა, ილია ოქრომჭედლიშვილმა, ალექსანდრე ხახანაშვილმა.

პეტერბურგის უნივერსიტეტში დაიწყო სამეცნიერო მოღვაწეობა და დააფუძნეს სახელოვანი ქართველოლოგიური სკოლა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა და მისმა მოწაფეებმა: ივანე ჯავახიშვილმა, იოსებ ყიფშიძემ, აკაკი შანიძემ. დასავლეთ ევროპაში ამ მხრივ თვალსაჩინო ამაგი მიუძღვით და სათანადოდ ცნობილნი არიან გერმანელები ადოლფ ჰარნაკი და ანტონ ბაუმშტარკი, ინგლისელი და-ძმა მარჯორი და ოლივერ უორდროპები, ამერიკელი რობერტ ბლეიკი, ბელგიელები პაულ პეტერსი და ჟერარ გარიტი, ავსტრიელი ჰუგო შუხარდტი და სხვანი.

აქვე უნდა დავასახელოთ ჩვენი თანამემემულენი – ქართველი მეცნიერები, რომელთაც სხვადასხვა გარემოებათა გამო უცხოეთში მოუხდათ ცხოვრება და მოღვაწეობა, მაგრამ სულიერად არასოდეს მოსწყვეტიან მშობლიურ ნიადაგს და ქართული კულტურის საზღვარგარეთული ძეგლების აღწერის, შესწავლისა და

გამოცემის საქმეს მოახმარეს თავიანთი ნიჭისა და ენერჯის უდიდესი ნაწილი. ესენი არიან: მიქელ თამარაშვილი (1858 – 1911), რომელიც განსაკუთრებით ცნობილია მონოგრაფიული ნაშრომით: «ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე»⁶, ექვთიმე თაყაიშვილი (1863 – 1953), რომელსაც კონსტანტინე გამსახურდიამ საქართველოს მეჭურჭლეთუხუცესი უწოდა და ამით ხატოვნად გამოხატა მისი განსაკუთრებული ამაგი ქართველი ხალხის კულტურულ ფასეულობათა მოვლა – პატრონობისა და შესწავლის საქმეში; ვიქტორ ნოზაძე (1893 – 1975), რომელმაც სახელი გაითქვა «ვეფხისტყაოსნისადმი» მიძღვნილი ვრცელი ნაშრომების სერიით. ქართული ქრისტიანული ლიტერატურის ძეგლების შესწავლა დაისახეს თავიანთი მეცნიერული მოღვაწეობის ძირითად ამოცანად მიხეილ თარხნიშვილმა (1897 – 1958) და გრიგოლ ფერაძემ (1899 – 1942).

თითოეული მათგანის ცხოვრება და მოღვაწეობა ღირსია საგანგებო ყურადღებისა და მონოგრაფიული შესწავლისა. ზოგ მათგანს მიეძღვნა კიდევ მონოგრაფიები თუ საკმაოდ ვრცელი ნაშრომები, მაგრამ ამ მხრივ გასაკეთებელი ჯერჯერობით მეტია, ვიდრე გაკეთებული. არ შევცდებით, თუ ვიტყვით, რომ ეს ყველაზე მეტად ეხება გრიგოლ ფერაძეს, მაგრამ ჯერ საჭიროა ყურადღება შევაჩეროთ წინა თაობის მკვლევართა ერთ-ერთ თვალსაჩინო წარმომადგენელზე – პროფესორ ალექსანდრე ცაგარელზე, რომელიც თვითონ გრიგოლ ფერაძეს მიაჩნდა თავის უშუალო წინამორბედად.

პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი (1844 – 1929) ერთ-ერთი პირველთაგანი მოიხსენიება იმათ შორის, ვისაც განსაკუთრებული ამაგი აქვს გაწეული ქართული ხელნაწერების მოვლა – პატრონობისა და შესწავლის საქმეში⁷.

ალექსანდრე ცაგარელი თბილისის სასულიერო აკადემიის დამთავრების შედეგ, 1866 წელს, შევიდა პეტერბურგის უნივერსიტეტში, სადაც იმ დროს ქართული ფილოლოგიის კათედრას განაგებდა პროფ. დავით ჩუბინაშვილი. 1868

⁶ მ. თამარაშვილი, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე (ფრანგულ ენაზე), რომი, 1910. ქართული თარგმანი გამოიცა სერიით: ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები. თბილისი, 1995.

⁷ მის შესახებ იხ.: ა. შანიძე, პროფ. ალექსანდრე ცაგარელი (მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის 50 წლის გამო) : «ლომისი» 1922, 10 ; თ. ჭყონია, ალექსანდრე ცაგარელი და ძველი ქართული ლიტერატურა», «ლიტერატურული ძიებანი», IX, 1948; ი. მეგრელიძე, რუსთველოლოგიები, 1970; კ. კინჭურაშვილი, ალექსანდრე ცაგარელი (მონოგრაფია), 1974.

წლიდან ალ. ცაგარელმა სწავლა განაგრძო გერმანიისა და ავსტრიის უნივერსიტეტებში, ბოლოს ისევ პეტერბურგის უნივერსიტეტს დაუბრუნდა და აქ ჩააბარა გამოცდები ქართულ – სომხური ფილოლოგიის განხრით, რის შედეგადაც მოიპოვა კანდიდატის ხარისხი (1871 წ.).

სწორედ იმ ხანებში, როცა ალ. ცაგარელმა კანდიდატის ხარისხი მიიღო, დ. ჩუბინაშვილს შეუსრულდა პედაგოგიური და სამეცნიერო მოღვაწეობის 30 წელი და, არსებული წესის თანახმად, პენსიაზე უნდა გასულიყო. თავის შემცვლელად მან ალ. ცაგარელი დაასახელა, მაგრამ კათედრის გამგის თანამდებობის დასაკავებლად მას ჯერ დისერტაცია უნდა დაეცვა და პრივატ – დოცენტის წოდება მიეღო. ალ. ცაგარელმა 1872 წლის მარტში წაიკითხა ორი საცდელი ლექცია, ჩააბარა გამოცდები და წარმატებით დაიცვა სადისერტაციო ნაშრომი თემაზე: «კავკასიურ ენათა იბერიული ჯგუფის მორფოლოგიის შედარებითი მიმოხილვა». ეს იყო იბერიულ (ქართველურ) ენათა ისტორიულ – შედარებითი შესწავლის პირველი ცდა, რომელმაც სათავე დაუდო ნაყოფიერ კვლევა – ძიებას ამ მიმართულებით. იმავე წლის აპრილიდან ალ. ცაგარელი შეუდგა ლექციების კითხვას პეტერბურგის უნივერსიტეტში, სადაც ის დამტკიცებული იქნა პრივატ – დოცენტად და ქართულ ენისა და სიტყვიერების კათედრის გამგედ. ორი წლის შემდეგ მიენიჭა ქართული სიტყვიერების მაგისტრის წოდება. 1880 წელს მოიპოვა ქართული სიტყვიერების დოქტორის ხარისხი. ეს იყო პირველი სადოქტორო დისერტაცია, დაცული ქართველურ ენათა სფეროში და თანაც ქართველი მეცნიერის მიერ.

მომდევნო წლებში სხვადასხვა მიზეზთა გამო ალ. ცაგარელმა თავი ანება ენათმეცნიერულ კვლევა – ძიებას და მთელი ყურადღება გადაიტანა ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების აღწერასა და შესწავლა – გამოცემაზე, რაც მას ადრევე ჰქონდა წამოწყებული.

ალ. ცაგარელმა განაგრძო რუსეთ – საქართველოს ურთიერთობის ამსახველი მასალების შესწავლა რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს მთავარ არქივში, წარმოწყებული მარი ბროსეს მიერ, გამოავლინა ბევრი უცნობი დოკუმენტი და რამდენიმე ტომად გამოსცა ისინი.

უცხოეთის ქართულ სავანეებში დაცული მასალების შესწავლას და მეცნიერული სიზუსტით აღწერას ხელი შეუწყო მართლმადიდებელი პალესტინის საზოგადოების დაარსებამ რუსეთში და მისი თავმჯდომარის – დიდი მთავრის სერგეი ალექსანდრეს ძის მოგზაურობამ წმინდა ადგილებში. იერუსალიმში მისი ყურადღება მიუქცევია ქართული კულტურის ძეგლებს ჯვარის მონასტერში და სასურველად მიუჩნევია მათი შესწავლა სხვა ქვეყნებში დაცულ ქართულ მასალებთან ერთად. იმ დროს ყველაზე შესაფერი კანდიდატურა, ვისთვისაც შეიძლებოდა ეს საქმე დაევალებინათ, ალ. ცაგარელი იყო.

მართლაც, ალ. ცაგარელს ბედმა გაუღიმა და რვა თვით მიავლინეს აღმოსავლეთის ქვეყნებსა და საბერძნეთში სამუშაოდ. ის 1883 წლის იანვრის დასაწყისში გაემგზავრა პეტერბურგიდან და 9 თებერვალს მიაღწია სინას მონასტერს, სადაც ზამთრის მძიმე პირობებში რამდენიმე დღეში აღწერა 93 ქართული ხელნაწერი, რომელთაც განუზომელი მნიშვნელობა აქვთ ქართული კულტურის ისტორიისათვის. მათი უმეტესობა პირველად ცაგარელისეული აღწერილობით გახდა ცნობილი სამეცნიერო წრეებისათვის⁸.

პირველი შედეგებით ფრთაშესხმული მეცნიერი სინას მთიდან ქაიროს გავლით გაემურა პალესტინაში, მოიარა იქაური ტაძრები, აღწერა ქართულწარწერებიანი ფრესკები და საეკლესიო ნივთები, შეადგინა ქართული ხელნაწერი წიგნების კატალოგი.

იერუსალიმიდან ბეირუთისა და სმირნის გავლით ალ. ცაგარელი ივნისის დამდეგს ჩავიდა სტამბოლში, ძველ კონსტანტინეპოლში. ერთხანს იქაურ მასალებს სწავლობდა, შემდეგ ათონის ივერთა მონასტერიც მოინახულა, იქ დაცული ქართული ხელნაწერებიც შეისწავლა და აგვისტოს ბოლოს გამოემართა სამშობლოსაკენ.

სულ ამ მოგზაურობის დროს ალ. ცაგარელმა აღწერა 332 ხელნაწერი, გადმოიწერა 40-ზე მეტი წარწერა და 50-ზე მეტი წმინდანისა და ისტორიული პირის სურათების წარწერები. ამ მასალების დიდი ნაწილი მანამდე სრულიად უცნობი იყო მეცნიერებისათვის. შემდგომში მათ შესასწავლად ათონზე, სინას

⁸ А.А. Цагарели. Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае. С. Петербург, 1988.

მთაზე თუ პალესტინაში ბევრი ქართველი თუ უცხოელი სპეციალისტი ყოფილა, რომლებმაც დააზუსტეს და შეასწორეს ალ. ცაგარელის მიერ მოწოდებული ცნობები, მაგრამ ამით მათი მნიშვნელობა არ დაჩრდილულა.

სინასა და ათონზე დაცული ქართული ხელნაწერების აღწერის მეტი სხვა რომ არაფერი გაეკეთებინა ალ. ცაგარელს, მისი სახელი მაინც დაუვიწყარი დარჩებოდა ქართულ არქეოგრაფიაში, მაგრამ მან გაცილებით მეტი გააკეთა: ქართულ სიძველეთა შესასწავლად, გარდა ახლო აღმოსავლეთისა და ათონისა, მოიარა აგრეთვე რომი, ვენეცია, ლონდონი, კრაკოვი და სხვა საზღვარგარეთული ცენტრები, აღწერა თვით საქართველოში, პეტერბურგსა და მოსკოვში დაცული ძვირფასი კოლექციები და ყოველივე ამის შედეგად დაგვიტოვა ქართული წერილობითი ძეგლების აღწერილობა სამ წიგნად: «Сведения о памятниках грузинской письменности». (I – 1886; II – 1889; III – 1894)

ერთი სიტყვით, ალ. ცაგარელმა პირველად მოუყარა თავი მთელ ცნობებს ძველი ქართული მწერლობის შესახებ, რაც მისი უზარმაზარი დამსახურებაა. ამასთან დაკავშირებით აკად. კ. კეკელიძე წერს: «ბროსეს შემდეგ მნიშვნელოვანი ნაბიჯი ჩვენი მწერლობის წარსულის შესწავლის საქმეში გადადგა ალ. ცაგარელმა, რომელმაც გამოსცა «Сведения о памятниках грузинской письменности» სამ ნაწილად. ეს შრომა, რასაკვირველია, არ არის მწერლობის ისტორია. ის წარმოადგენს იმ დროს ცნობილ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციების, განსაკუთრებით სინა – ათონი – იერუსალიმის, აღნუსხვას და მოკლედ აღწერას... ცაგარელის შრომამ ნათელი მოჰფინა ჩვენი მწერლობის უძველეს ხანას, მან გამოამჟღავნა ქართველთა ინტენსიური ლიტერატურული შემოქმედება მახლობელი აღმოსავლეთის სხვადასხვა პუნქტსა და ცენტრში და დაამყარა ცნობები, რომელიც საფუძვლად დაედო შემდეგი დროის გამოკვლევებს, მოკლე შენიშვნებსა და მონოგრაფიებს»⁹.

* * *

⁹ კ. კეკელიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 1980, გვ. 21

როცა გრ. ფერაძემ თავისი მომავალი მეცნიერული საქმიანობის უმთავრეს ამოცანად დაისახა უცხოეთში დაცული ქართული წერილობითი ძეგლების მოძიება, შესწავლა და გამოცემა, ე.ი. მუშაობა ქართული პალეოგრაფიის, არქეოგრაფიისა და კოდიკოლოგია-ტექსტოლოგიის სფეროში, ამ გზაზე მკვლევარმა სწორედ ალექსანდრე ცაგარელი მიიჩნია თავის იდეალად. ამის შესახებ ის თვითონვე წერს: «სამეცნიერო საქმიანობისათვის მისაბამ მაგალითად მიმაჩნდა ცნობილი ქართველი სწავლული ალექსანდრე ცაგარელი, რომელმაც პირველმა დაიწყო ქართული ხელნაწერების მოძიება მთელ მსოფლიოში და საფუძველი ჩაუყარა მათ კატალოგიზაციას. ძველი ქართული ლიტერატურის მეცნიერულად დამუშავების ეს პიონერი დიდი ხნის მანძილზე პროფესორად მუშაობდა პეტერბურგში და გარდაიცვალა ათიოდე წლის წინათ თბილისში. მის კვალზე მიმავალი ვოცნებობდი მენახა ის ხელნაწერებიც, რომლებიც მისთვის XIX საუკუნის ბოლოს მიუწვდომელი აღმოჩნდა»¹⁰.

თითქოს განგების ნებით მოხდა, რომ გრ. ფერაძის სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველი ნაბიჯები პროფ. ალ. ცაგარელის სიცოცხლის ბოლო წლებს დამთხვეოდა და მისი საქმის უშუალო გაგრძელებად ქცეულიყო. ამავე ნაშრომში, სადაც გრ. ფერაძე მალალ შეფასებას აძლევს ალ. ცაგარელის მოღვაწეობას და ამასთანავე გულახდილად საუბრობს თავისი მომავალი მეცნიერული მუშაობის გეგმებზე, ის აღნიშნავს, რომ მისი პირველი ნაშრომი სამ ნაკვეთად დაიბეჭდა ევროპის სამეცნიერო ჟურნალებში 1926-1928 წლებში; პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი კი, როგორც ცნობილია, 1929 წელს გარდაიცვალა. ასე რომ, საზღვარგარეთ დაცული ქართული ხელნაწერების ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიური კვლევის ესტაფეტა გამოცდილი ხელიდან დაუყოვნებლივ გადაეცა ახალ საიმედო ძალას.

გრიგოლ ფერაძემ სულ ოთხი ათეული წელი იცოცხლა და ამ წლების მეტი ნაწილი საზღვარგარეთ მოუხდა ყოფნა. აქედან ხუთი წელი სწავლა-განათლებისა და მეცნიერების დაუფლების წილად მოდის. ასე რომ, უშუალოდ მეცნიერული კვლევა-ძიებისათვის მას მეტად მცირე დრო არგუნა ბედმა; მაგრამ ეს იყო უაღრესად ნაყოფიერი და დიდი აღმოჩენების სიხარულით აღსავსე წლები.

¹⁰ «ქართული კულტურის სამსახურში», ჟ. «არტანუჯი» 11, 2003, გვ. 50.

გრიგოლ ფერაძეს წილად ხვდა ემუშავა ისეთი გამოჩენილი ორიენტალისტებისა და ტექსტოლოგების გვერდით, როგორებიც იყვნენ ზემოთ ჩვენ მიერ უკვე ნახსენები პაულ პეეტერსი, ჟერარ გარიტი, რობერტ ბლეიკი, ნიკო მარი, საზღვარგარეთ მოღვაწე ჩვენი თანამემამულენი ექვთიმე თაყაიშვილი და მიქელ თარხნიშვილი, საქართველოში – ივანე ჯავახიშვილი, კორნელი კეკელიძე, აკაკი შანიძე და სხვები.

უცხოელ მკვლევართაგან, რომლებმაც განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს ძველი ქართული წერილობითი ძეგლების კვლევა-ძიების საქმეში და რომელთა მხარდამხარ მოუხდა გრიგოლ ფერაძეს მოღვაწეობა, პირველ რიგში უნდა დავასახელოთ ბელგიის სამეფო აკადემიისა და არაერთი სხვა სახელგანთქმული აკადემიის წევრი, სტრასბურგისა და ლუვენის უნივერსიტეტების საპატიო დოქტორი, ბოლანდისტთა საზოგადოების პრეზიდენტი პაულ პეეტერსი (1870-1950). მას ეკუთვნის 150-ზე მეტი მეცნიერული ნაშრომი, მათ შორის ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის საკითხებისადმი მიძღვნილი ისეთი მნიშვნელოვანი ნაშრომები, როგორიცაა “ქართულ ხელნაწერთა ისტორია”, “ქართული მონასტრების ისტორია”, “ძიებანი აღმოსავლური ფილოლოგიის ისტორიიდან”, “დიონისე არეოპაგელის ავტობიოგრაფიის ქართული თარგმანი”, “წმინდა ილარიონ იბერიელი”, “ქრისტიანობის გავრცელება საქართველოში აგიოგრაფიული წყაროების მიხედვით” და სხვანი. პ. პეეტერსმა მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ქართული ჰაგიოგრაფიული ძეგლების შესწავლისა და გამოცემის საქმეში, ბევრი მათგანი თარგმნა ლათინურად და ამით ხელმისაწვდომი გახადა ქართულის არმცოდნეთათვის. საერთოდ, მან თავისი ავტორიტეტით დიდად შეუწყო ხელი ამ ძეგლებისათვის სათანადო ადგილის მიჩენას ქრისტიანული მწერლობის ისტორიაში.

იგივე უნდა ითქვას მეორე სახელოვანი ბელგიელი მეცნიერის, ლუვენის უნივერსიტეტის პროფესორის ჟერარ გარიტის შესახებ (1914-1992). მისი უმნიშვნელოვანესი ქართველოლოგიური ნაშრომია სინას მთის ქართულ ხელნაწერთა აღწერილობა, რომელიც ნაყოფია 1950 და 1957 წლებში ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიოთეკის მიერ მოწყობილი ექსპედიციებისა სინას მთაზე, სადაც

გარიტი მიწვეული იყო როგორც ერთ-ერთი მთავარი სპეციალისტი. გარდა ამისა მან თარგმნა და ვრცელი გამოკვლევებითა და კომენტარებით გამოსცა ძველი ქართული მწერლობის უმნიშვნელოვანესი ძეგლები: მოციქულთა საქმის ქართული ვერსიები, იოანე-ზოსიმეს კალენდარი, სვიმეონ მესვეტის ცხოვრება და სხვანი.

საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია ის ფაქტი, რომ ჟ. გარიტი განუწყვეტელი თვალს ადევნებდა ქართველოლოგიურ კვლევა-ძიებას მსოფლიო სამეცნიერო ცენტრებში, სისტემატურად ბეჭდავდა მიმოხილვებსა და რეცენზიებს ქართული სამეცნიერო გამოცემების შესახებ.

ამერიკელი ორიენტალისტი, ჰარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორი რობერტ ბლეიკი (1886-1950) ნიკო მარის მოწაფე იყო, თბილისის უნივერსიტეტის დაარსების პირველ წლებში იყო ამ უნივერსიტეტის პროფესორი, კითხულობდა ბიზანტიის ისტორიის კურსს და ასწავლიდა ბერძნულ ენას. ბლეიკმა გამოავლინა მრავალი ქართული ხელნაწერი პალესტინაში და ათონის მთაზე, მოგვცა მათი საფუძვლიანი აღწერილობა, აღმოაჩინა ქართული “ბალავარიანის” ვრცელი რედაქცია, გამოსცა ქართული ბიბლიური და ჰაგიოგრაფიული ტექსტები ლათინური თარგმანითურთ

შემდგომი თაობის მკვლევართაგან საზღვარგარეთის ქართული კულტურულ-საგანმანათლებლო კერების ისტორიის, სააღაპე წიგნების (სინოდიკონების) შესწავლის, ქართველ მოგზაურთა ნაწერების გამოცემის მხრივ განსაკუთრებით დიდი და ნაყოფიერი მუშაობა გასწია აკადემიკოსმა ელენე მეტრეველმა, რომელიც ჩვენ გრიგოლ ფერაძის კოდიკოლოგიურ-არქეოგრაფიული კვლევის საქმის ღირსეულ გამგრძელებლად წარმოგვიდგება.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ათასწლეულთა მიჯნაზე – XX საუკუნის ბოლო ათწლეულებში და XXI საუკუნის დამდეგს – ქართველ მეცნიერებს კვლავ მიეცათ შესაძლებლობა, ეძიონ წინაპართა ნაკვალევი საზღვარგარეთ, კერძოდ ისრაელისა და პალესტინის წმინდა მიწაზე, სადაც ქართველები საუკუნეთა მანძილზე დაუცხრომლად მოღვაწეობდნენ და თავისი წვლილი შეჰქონდათ კაცობრიობის კულტურის საგანძურში. საილუსტრაციოდ მოვიყვანთ ორიოდე ცნობას ქართველ მეცნიერთა ექსპედიციების შესახებ. გასული საუკუნის 90-იან წლებში რამდენიმე ექსპედიცია ჩატარდა სინას მთის წმ. ეკატერინეს მონასტერში, რომლის დროსაც

აღიწერა ახლადგამოვლენილ ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია და რესტავრაცია-დამუშავება ჩაუტარდა ხელნაწერებს (მონაწილეობდნენ ხელნაწერთა ინსტიტუტის თანამშრომლები: მ. ქავთარია, ლ. ხევსურიანი, მ. შანიძე, ნ. თარგამაძე, ლ. ქუთათელაძე, დ. გოგაშვილი. ექსპედიციის ხელმძღვანელი იყო აკადემიკოსი ზაზა ალექსიძე).

2001 წლის 17 დეკემბრიდან 2002 წლის 1 აპრილამდე ისრაელსა და პალესტინაში საქართველოს საპატრიარქოს ინიციატივით და პირადად კათოლიკოს-პატრიარქის ილია II-ის ლოცვა-კურთხევით მოეწყო ექსპედიცია. (მის შემადგენლობაში შედიოდნენ სხვადასხვა დარგის სპეციალისტები: ც. აბულაძე, მ. სურგულაძე, ლ. ხევსურიანი, თ. ცერაძე, ლ. ხოფერია, დ. ცხადაძე –ხელნაწერთა ინსტიტუტიდან, გ. გაგოშიძე და ი. გაგოშიძე – სახელმწიფო მუზეუმიდან, დ. ხომტარია, ნ. ვაჩეიშვილი, მ. დიდებულიძე, მ. ჯანჯალია –ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტიდან და სხვა. ექსპედიცია მუშაობდა ფილოლოგიურ მეცნიერებათა დოქტორის თამილა მაგლობლიშვილის ხელმძღვანელობით). როგორც ექსპედიციის სპეცრელიზი გვაუწყებს, ექსპედიციამ დააფიქსირა ქართველთა სახელთან დაკავშირებული 35 მონასტერი, საეკლესიო ნივთები და ხელნაწერი დოკუმენტები. წაკითხულია და კალკაზე გადმოღებული 90-მდე ქართული წარწერა, მათ შორის 40-მდე უცნობი. აღინუსხა სხვადასხვა ეკლესიებში დაცული ქართულწარწერიანი ნივთები, აღიწერა მრავალი, ცნობილი თუ უცნობი, მეტად მნიშვნელოვანი ხელნაწერი. დამზადდა ბერძნულ საპატრიარქოში დაცული საბუთების ფოტო-ასლები. განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ექსპედიციის მუშაობისას მიკვლეული ადრე უცნობი ხელნაწერი, რომელიც 48 ილუსტრაციითაა შემკული და ტექსტშივე “ოქროს ოთხთავის” სახელწოდებით იხსენიება. ახლო მომავლისათვის დაგეგმილია, რომ ექსპედიციის მიერ მოპოვებული ეს მდიდარი და მრავალფეროვანი მასალა გამოიცეს რამდენიმე ფერადი ალბომის სახით ქართულ და ინგლისურ ენებზე.

ერთი სიტყვით, საზღვარგარეთ დაცული ქართული კულტურის ძეგლების და, კერძოდ, წერილობითი წყაროების კვლევა-ძიება, რასაც მთელი თავისი ცხოვრების მანძილზე დაუღალავად ეწეოდა ჩვენი სახელოვანი თანამემამულე – მეცნიერი და სასულიერო მოღვაწე – გრიგოლ ფერაძე, კვლავ გრძელდება და

მომავალშიც ახალ წარმატებათა იმედს გვინერგავს. ესტაფეტა კვლავ საიმედო ხელშია.

ამ მცირე ექსკურსის შემდეგ გადავალთ უშუალოდ გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის განხილვაზე და შევეცდებით წარმოვაჩინოთ მისი წვლილი საზღვარგარეთ დაცული ქართული წერილობითი წყაროების აღწერის, კვლევისა და გამოცემის საქმეში.

თავი I

ცხოვრების გზა

გრიგოლ ფერაძე დაიბადა 1899 წლის 13 სექტემბერს (ძველი სტილით 31 აგვისტოს). ამ თარიღს იძლევა ჰ. პაპროცკიც, ფერაძის ბიოგრაფი და ამჟამად გრ. ფერაძის საზოგადოების თავმჯდომარე, რომელიც ეყრდნობა გრ. ფერაძის ბიოგრაფიას ბონის არქივიდან. თვითონ გრ. ფერაძის ავტობიოგრაფიაში, რომელიც მისივე დისერტაციის სავალდებულო ეგზემპლარს ახლავს, დაბადების თარიღად მითითებულია 30 აგვისტო. გრ. ფერაძე დაიბადა სოფელ ბაკურციხეში (სიღნაღის მაზრაში, ამჟამად გურჯაანის რაიონი). მისი მშობლები იყვნენ მღვდელი რომანოზ ფერაძე და მარიამ სამადალაშვილი. გრიგოლს ორი ძმა ჰყავდა – არჩილი და ვასილი. ვასოს ვაჟი, პაპის სეხნია – რომანოზ ფერაძე, ამჟამად თბილისის ივანე ჯავახიშვილის უნივერსიტეტის თანამშრომელია. მან რამდენიმე წერილი და ესეი თუ მოთხრობა მიუძღვნა სახელოვან ბიძას და გამოაქვეყნა ცნობები მისი და მისი ოჯახის წევრების შესახებ. სწორედ რომანოზ ფერაძე გადმოგვცემს, როგორ იგონებდნენ თანასოფლელები მის პაპას, ე.ი. გრიგოლ ფერაძის მამას: «იგი ერთგული იყო თავისი მრევლისა. პურს ძალით არავის ართმევდა და თვითონ ღარიბებს აძლევდა ხოლმე. მან გახსნა სოფლისათვის სკოლა და კიდევ დიდი სიკეთე უყო სოფელს»¹¹.

1905 წელს რომანოზი უეცრად ავად გახდა და გარდაიცვალა. დარჩა დედა სამი მცირეწლოვანი ვაჟიშვილით. ძმებს შორის შუათანა, გრიგოლი, რომელიც მაშინ შვიდი წლისა იყო, ბიძამ გიორგი ფერაძემ, ყვარლის ეკლესიის მღვდელმა, თავისთან წაიყვანა აღსაზრდელად ყვარელში, სადაც გრიგოლი დაახლოებით 5 წელი ცხოვრობდა. სასკოლო ასაკს რომ მიაღწია, გრიგოლი დედამ თბილისში ჩამოიყვანა და სასულიერო სასწავლებელში შეიყვანა. სასულიერო სასწავლებლის დამთავრების შემდეგ, 1913 წელს, სწავლა განაგრძო თბილისის სასულიერო სემინარიაში. იმ ხანებში სემინარიის რექტორი იყო დეკანოზი კორნელი კეკელიძე,

¹¹ რომანოზ ფერაძე, გაიღო მსხვერპლი სამშობლისათვის და მოყვასისათვის, ეს რჩეულთა ხვედრია, «სალიტერატურო გაზეთი», 4, 1998.

რომელიც თავიდანვე ყურადღებას და მზრუნველობას არ აკლებდა ნიჭიერ სტუდენტს. სწორედ კკეკელიძის შუამდგომლობის საფუძველზე მიმართა საკათალიკოსო საბჭომ გენერალ ფონ კრესს თხოვნით, გაეგზავნათ ახალგაზრდა გრიგოლ ფერაძე, როგორც სასულიერო სემინარიის პირველი ხარისხის დიპლომიანი ახალგაზრდა, გერმანიაში რომელიმე უმაღლეს სასწავლებელში თეოლოგიურ ფაკულტეტზე სასწავლებლად. ფონ კრესს აღუთქვამს კიდევ დახმარება, მაგრამ გერმანიის რევოლუციის გამო ეს გეგმა ჩაიშალა.

1918 წ. გრიგოლმა დაამთავრა სასულიერო სემინარია და თბილისის უნივერსიტეტის სიბრძნისმეტყველების ფაკულტეტის სტუდენტი გახდა. ამ პერიოდზე თვითონ არაფერს წერს და არც რაიმე ხელჩასაჭიდი საბუთი მოგვეპოვება, რის გამოც ზოგი მკვლევარი ცნობას გრ. ფერაძის თბილისის უნივერსიტეტში სწავლის შესახებ საერთოდ უარყოფს ან დომილით უვლის გვერდს.

იმავედროულად გრიგოლმა მასწავლებლად დაიწყო მუშაობა გორის მაზრის სოფელ ზემო ხანდაკში, მაგრამ იქ დიდხანს არ უმუშავია. 1919 წელს ის არმიაში გაიწვიეს და დამოუკიდებელი საქართველოს რესპუბლიკის ჯარში მსახურობდა გორში, ბორჯომსა და ახალციხეში. სამივე ძმა ბოლშევიკების წინააღმდეგ იბრძოდა და იცავდა სამშობლოს. ამის შესახებ თვითონ გრ. ფერაძე წერს: «მთელი საქართველო სისხლში ცურავდა. სამივე ძმა ფრონტზე ვიყავით. დედაჩემი თბილისში იყო. არაფერი იცოდა ჩვენს შესახებ. სამი ძმიდან პირველი მე დავბრუნდი სახლში. ბინა გაქურდული დამხვდა. ქალაქი შიმშილობდა. დრო არ მქონდა დასვენებაზე მეფიქრა. უნდა მეჩქარა, რათა უმცროსი ძმა მომეძებნა. სხვადასხვა ცნობა მოდიოდა მის შესახებ. სამი ქალაქი მოვიარე იმ იმედით, იქნებ მეპოვა, უმეტესად ფეხით დავდიოდი ... ძლივს მივაგენი დაკარგულ ძმას, რომელსაც ჩემი ჩასვლის დღეს ფეხი მოჰკვეთეს»¹².

ბოლშევიკების მიერ თბილისის დაკავების შემდეგ, 1921 წ. მარტში გრ. ფერაძე სოფელ მანავში (გარეკახეთი) წავიდა მასწავლებლად. იმავე წელს შემოდგომაზე გარეკახეთის სამღვდელთა იგი თავის წარმომადგენლად გაგზავნა მესამე

¹² გრ. ფერაძე, Droga do zwiastwa, ჟურნ. «Polska Stranica Slowa», 2 fasc. 18-19, Warszawa, 1937, გვ. 4-5, ქართ. თარგმანი: გზა გამარჯვებისაკენ ქ. «არტანუჯი», 11, 2003, თბილისი, გვ. 33-36.

საეკლესიო კრებაზე გელათში. ამ კრებაზე ხელმეორედ დაისვა საკითხი სხვა ახალგაზრდებთან ერთად გრ. ფერაძის გერმანიაში სასწავლებლად გაგზავნის შესახებ. ამჯერადაც მას კ. კეკელიძე და მიტროპოლიტი ნაზარი (ლეჟავა) შუამდგომლობდნენ. მისი ბედით დაინტერესდნენ კათოლიკოს-პატრიარქი ამბროსი (ხელაია) და ცნობილი გერმანელი პუბლიცისტი და საზოგადო მოღვაწე არტურ ლაისტი..

მოვიყვანთ სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქის ამბროსის წერილს გერმანიის საელჩოსადმი თბილისში: «საქართველოს ეკლესია ამჟამად კრიტიკულ მდგომარეობაშია, რაც ახალგაზრდა, განათლებული სასულიერო პირების დიდი ნაკლებობის გამო უფრო უარესდება.

წინათ ქართველი ახალგაზრდები უმაღლეს თეოლოგიურ განათლებას იღებდნენ რუსულ სასულიერო აკადემიებში, სადაც თეოლოგია «ოფიციალურ» საგნად იყო მიჩნეული და დღევანდელი მეცნიერებისგან ძალიან შორს იდგა. ახლა, დროის შესაბამისად, შეგვიძლია უარი ვთქვათ რუსულ თეოლოგიაზე, და როგორც სომხურ და ბერძნულ ეკლესიებშია მიღებული, გავგზავნოთ ახალგაზრდა თეოლოგები გერმანიაში, სადაც თეოლოგია როგორც მეცნიერება ძალიან მაღალ დონეზეა.

გრიგოლ ფერაძე ამ ქართველთაგან პირველია, რომელსაც განზრახული აქვს მომავალში თავისი ცოდნა და ენერგია ქართულ ეკლესიას მოახმაროს.

მე, საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქი, ამ ღვთის მოსაწონ საქმეში მას კურთხევას ვაძლევ და მესამე საეკლესიო კრებამაც ერთხმად დაადგინა, შესაძლებლობის ფარგლებში მატერიალურად დაეხმაროს ნიჭიერ ახალგაზრდას.

ფერაძე გერმანიის დიდი მოყვარული და თაყვანისმცემელია. ამდენად, მისი სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ საშუალება გვექნება საეკლესიო საკითხებში გერმანიასთან დავამყაროთ კავშირი.

ფერაძე პირველი თეოლოგია, რომელიც გერმანიაში მიდის, შემდეგ კი სხვებიც გაჰყვებიან მის კვალს.

გელათის მონასტერი

1921 წ. 6 დეკემბერი

ამბროსი, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი¹³.

კათალიკოს-პატრიარქმა ეს სარეკომენდაციო წერილი კრების დამთავრებისთანავე შეადგინა გელათში და აქედანაც ჩანს, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა იგი ევროპაში ნიჭიერი ახალგაზრდების გაგზავნას თეოლოგიური ცოდნის გასაღრმავებლად, რათა შემდეგ მათი საშუალებით გაეღრმავებინათ კავშირი ევროპასთან საეკლესიო საკითხებში.

ამრიგად, გრიგოლ ფერაძე გერმანიაში გაიგზავნა და ამის მერე მისი ბედი განუყრელად დაუკავშირდა ევროპას. მრავალგზის ცდის მიუხედავად იგი სამშობლოში ვეღარ დაბრუნდა.

1996 წელს გერმანიის ჰალე-ვიტენბერგის მარტინ ლუთერის სახელობის უნივერსიტეტის თეოლოგიის ფაკულტეტის პროფესორმა ჰერმან გოლცმა სრულიად საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქს, უწმინდესსა და უნეტარეს ილია II-ს, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის კაკეელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტს და გრ. ფერაძის ძმისწულს – რომანოზ ფერაძეს გადასცა ასლები ჰალეს უნივერსიტეტთან არსებული იოჰანეს ლეფსიუსის არქივში დაცული დოკუმენტებისა, რომლებიც გრ. ფერაძესთანაა დაკავშირებული. ამ დოკუმენტების მნიშვნელოვანი ნაწილი, თარგმნილი ჩვენს მიერ, გამოქვეყნდა ჟურნალ «არტანუჯში» (11, 2003, გვ. 97-110).

დოკუმენტების მნიშვნელობასთან დაკავშირებით ჰ. გოლცი შენიშნავდა: «შეიძლება გერმანიიდან საქართველოში ჩამოტანილი წმ. გრიგოლის ადრეგერმანული პერიოდის დოკუმენტებიდან ზოგი რამ არაარსებითად მოგვეჩვენოს, მაგრამ ისინი მნიშვნელოვანი საბუთებია ქართველი წმინდანის ცხოვრებაში გერმანიის ძალიან არაერთგვაროვანი როლის სრულად წარმოსადგენად. წმ. გრიგოლის ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში სიკვდილმა ყველას ნათლად დაანახა გერმანიის ბნელი მხარე, მეორე მხარის გავლენა კი მის ცხოვრებაზე ასე ფართოდ ცნობილი არ არის. ამ მხარეს დგანან ის პიროვნებები, რომლებიც გერმანიაში სწავლის პერიოდში ეხმარებოდნენ ახალგაზრდა თეოლოგს და

¹³ მასალები გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ, ჟ. «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 99.

ფილოლოგს და ხელს უწყობდნენ გამხდარიყო მეცნიერებაში ის, რითაც ასე ცნობილია იგი დღეს, კერძოდ ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი თეოლოგი – ქართველოლოგი მე-20 საუკუნეში»¹⁴.

პირველი გერმანელი, რომელმაც ხელი შეუწყო გრ. ფერაძის გერმანიაში გამგზავრებას და რომლის სარეკომენდაციო ბარათიც ახლდა კათალიკოს-პატრიარქის ამბროსის წერილს, იყო არტურ ლაისტი. მან თარგმნა კათალიკოსის წერილიც, მიწერილი დოქტორი ლეფსიუსისადმი. იგი წერდა:

«ღრმად პატივცემულო ბატონო,

ამ წერილი მომტანი, ბატონი გრიგოლ ფერაძე, ქართველი ხალგაზრდა, აპირებს ბერლინში ევანგელისტური თეოლოგიის შესწავლას, რათა შემდეგ თავის სამშობლოში ქართული სამღვდელოების სულიერი და მორალური აღმავლობისათვის იზრუნოს. ბატონი ფერაძე ძალიან მონდომებულია და მე იგი ძალიან თბილად წარმომიდგინა ქართული ეკლესიის მწყემსმთავარმა. თუმცა ახალგაზრდა კაცის ფულადი სახსრების სიმცირისა და ქართული ეკლესიის მმართველობის ამჟამინდელი გაჭირვების გამო საკმარისი ფინანსური შესატანის იმედი არ უნდა გვექონდეს, მაგრამ გერმანიის კულტურული პოლიტიკისათვის მნიშვნელოვანი იქნება საქართველოს ეკლესიის ჩართვა გერმანელი მეცნიერების გავლენის სფეროში და ამიტომ კარგი იქნებოდა, თუ ახალგაზრდა კაცს ბერლინში ფინანსურ დახმარებას გაუწევდნენ ...

მრავალი წელია, რამდენადაც შემძლია, ვიღვწი საქართველოში გარმანისადმი კეთილგანწყობის შესანარჩუნებლად და საქართველო-გერმანიის მეგობრობის განსამტკიცებლად. ახლაც ყოველ ღონეს ვხმარობ, რათა ხელი შევუწყო ჩვენს საგარეო კულტურულ პოლიტიკას. მთელი წინა აზია გერმანული ორიენტაციის მატარებელია, გარდა სომხებისა, რომლებიც ჯერ კიდევ მსოფლიო ომის დაწყებამდე იდგნენ ჩვენი მტრების მხარეზე, ხოლო ომის დროს კავკასიაში

¹⁴ თ.ჭუმბურიძე, «ქართული კულტურის სამსახურში» (გრიგოლ ფერაძისადმი მიძღვნილ გაზეთის სპეციალური გამოშვება), 10 სექტემბერი, 2006 წ. გვ. 8.

ყოველივე გერმანულის წინააღმდეგ ილაშქრებდნენ. როცა ინგლისელებმა დაიკავეს კავკასია, სომხები ისევ ძალიან გამომწვევად გამოვიდნენ ჩვენ წინააღმდეგ ... მე ბევრი მიწერია სომხებზე: 1912 წელს ბერლინში გამოვაქვეყნე ერთი ტომი-სომხური ლექსების გერმანული თარგმანი, 30 წელი მეგობრულად ვიყავი განწყობილი მათდამი, მაგრამ ახლა საბოლოოდ «განვიკურნე» ამ მეგობრობისგან. ბატონ გენერალ ფონ კრესს (ამჟამად გერმანიის სამხედრო სამინისტროშია, ბერლინში), მისი აქ ყოფნის დროს, 1918 წელს, ბევრი რამ მოვუყევი სომეხთა უმსგავსო საქციელზე. ახლა მან იგივე შეიტყო სხვებისაგანაც და დარწმუნდა, რომ ჩვენ ძალიან კარგად ვიქცევით, გერმანია-საქართველოს მეგობრობას რომ ვუწყობთ ხელს.

ამიტომ ვანდობ თქვენს კეთილ ზრუნვას ბატონ ფერაძესაც და აქვე გაახლებთ ნაწყვეტს ერთი წერილიდან, რომელიც საქართველოს ეკლესიის მწყემსმთავარმა აქაური გერმანელებისათვის გადმომცა.

ღრმა პატივისცემით, არტურ ლაისტი, მწერალი
თბილისი 1921 წ. 10 ოქტომბერი»¹⁵.

არტურ ლაისტის ამ წერილის თარგმანი, შესრულებული თვითონ არტურ ლაისტის მიერ, ინახება ი. ლეფსიუსის არქივში. სად ინახება თვითონ წერილი, ჩვენთვის უცნობია.

არტურ ლაისტის წერილი, როგორც აღვნიშნეთ, მიმართულია დოქტორ იოჰანეს ლეფსიუსისადმი, რომელთანაც ჩავიდა პირველად გრ. ფერაძე ბერლინში. ამ პიროვნებას, რომლის სახელიც გერმანიაში კარგადაა ცნობილი, ქართული საზოგადოება შედარებით ნაკლებად იცნობს, ამიტომ მასზე ცოტა დაწვრილებით შევჩერდებით.

იოჰანეს ლეფსიუსი (1858-1926) არის თეოლოგი, მწერალი და საზოგადო მოღვაწე, ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ფიგურა მე-20 საუკუნის გერმანიაში. იგი თავისი ქრისტიანულ-ჰუმანიტარული მოღვაწეობით უტოლდება ისეთ მნიშვნელოვან პიროვნებას, როგორიცაა ალბერტ შვაიცერი.

ი. ლეფსიუსმა დააარსა სამისიონერო საზოგადოება აღმოსავლეთისათვის (ე.წ. Deutsche Orientmission), ასევე სომეხთა დამხმარე საზოგადოება (Armenisches Hilfswerk)

¹⁵ ქ. «არტანუჯი» იქვე, გვ. 99-100.

ბერლინში, იგი ხსნიდა საავადმყოფოებს, სკოლებს, მანუფაქტურებს მასობრივ ჟღერს გადარჩენილთათვის თურქეთში და ლტოლვილებისათვის სპარსეთიდან და ბულგარეთიდან, სადაც დახმარებას უწევდნენ სომხებს, ქრისტიან სირიელებს, ქურთებს და თვით თურქებსაც, მკურნალობდნენ და ცდილობდნენ მათ შერიგებას. ი. ლეფსიუსი ეხმარებოდა ასტრახანის ევანგელისტურ ეკლესიას, თუმცა აღსანიშნავია, რომ მას არასოდეს უცდია მართლმადიდებელი ეკლესიის (რუსული, სომხური და სირიული) ნაწილის «გაპროტესტანტება». მას სურდა, უპირველეს ყოვლისა, ამ ძველი, ისლამის მიერ დევნილი დასუსტებული ეკლესიების გაძლიერება.

აღმოსავლეთში ჩატარებული ქველმოქმედებისათვის, გაჭირვებულთა მიმართ ზრუნვისა და თეოლოგიური მოღვაწეობისათვის მან ქ. ბერლინის უნივერსიტეტის თეოლოგიური ფაკულტეტის საპატიო დოქტორის წოდება მიიღო. 1897/1898 წწ. ი. ლეფსიუსმა დააარსა ჟურნალები «Der Christliche Orient» და «Das Reich Christi».

ი. ლეფსიუსი ცნობილი იყო ფრანც ვერფელის წიგნიდან «მუსა დაღის ორმოცი დღე», სადაც იგი როგორც «სომეხი ხალხის მფარველი ანგელოზი», თანაგრძნობითა და სიყვარულითაა აღსავსე, ღვთაებრივია და ჰუმანურობის გამომხატველი. იგი ზოგჯერ გამოგონილი ლიტერატურული გმირიც კი ეგონათ, სინამდვილეში კი ლეფსიუსის მიერ შეგროვილი აკრძალული დოკუმენტები გახდა ფრანც ვერფელის რომანის ერთ-ერთი მთავარი წყარო¹⁶. ჰალეს მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტთან არსებული ი. ლეფსიუსის არქივი ამზადებს ამ მოღვაწის მემკვიდრეობის კატალოგს. მისი დოკუმენტების პუბლიკაციები დღემდე პირველხარისხოვან ისტორიულ წყაროდ ითვლება. სწორედ ამ არქივშია ნაპოვნი გრ. ფერაძესთან დაკავშირებული დოკუმენტებიც; გრ. ფერაძის წერილები ლეფსიუსისადმი და კათალიკოს-პატრიარქისა და არტურ ლაისტის წერილები. ასევე თვითონ ი. ლეფსიუსის წერილები და პუბლიცისტური წერილიც «აღმოსავლეთი ჩვენთან მოდის».

¹⁶ Hermann Goltz, Pfarrer D. Dr. Johannes Lepsius (1858-1921) Helfer und Anwalt des armenischen Volkes, Akten des Internationalen Dr Johannes-Lepsius-Symposiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale) 1987, 1925.

ი. ლეფსიუსმა დიდი მზრუნველობით მიიღო ახალგაზრდა ქართველი თეოლოგი, სტიპენდია დაუნიშნა მას, ხელი შეუწყო გამხდარიყო ბერლინის უნივერსიტეტის თეოლოგიის ფაკულტეტის სტუდენტი. გრ. ფერაძეზე ზრუნვა მან ღვთისგან მიღებულ დავალებად ჩათვალა და მთელი ცხოვრების მანძილზე მამობრივ ყურადღებას იჩენდა მისდამი.

აი, რას წერს იგი ერთ-ერთ წერილში თავის მეგობარს: «4 იანვარს ახალგაზრდა თეოლოგი სტუდენტი მოვიდა ჩემთან თბილისიდან, ქართველი, საქართველოს ეკლესიის პატრიარქის წერილით. ეს ეკლესია, რომელიც ისევე ძველია, როგორც სომხური და კონსტანტინე დიდამდის დაარსებული, ერთი საუკუნის წინ მთლიანად რუსულმა მართლმადიდებლურმა ეკლესიამ მოტყუებით მიიერთა, კათალიკოსი ექვემდებარებოდა პეტერბურგის წმ. სინოდს. ქართველი ახალგაზრდა თეოლოგები იძულებულნი იყვნენ კიევში ან მოსკოვში ესწავლათ თეოლოგია. ახლა რუსული კავკასიის გათავისუფლებამ ქართული ეკლესიაც გაათავისუფლა და კათალიკოსს შეუძლია თავისი სასულიერო სემინარიის კურსდამთავრებულები იქ გაგზავნოს, სადაც მოესურვება. მაგრამ ქართული ეკლესია ბოლშევიკებმა ისე გაძარცვეს, რომ იგი სრულიად გადატაკდა. მიუხედავად ამისა, კათალიკოსმა ღვთის იმედით გამოგზავნა თავისი სემინარიის ერთი ნიჭიერი მოსწავლე გერმანიაში და რაკი ჩემს შესახებ სმენოდა, მთხოვა დავეხმარო, რათა აქ თეოლოგია ისწავლოს. ასე ჩამოვიდა ახალგაზრდა ფერაძე როგორც პირველი ქართველი თეოლოგი სტუდენტი გერმანიაში. ... ვინაიდან საქართველოს ეკლესიას არა აქვს თეოლოგიური სახელმძღვანელოები ქართულ ენაზე და ბიბლიის თარგმანიც კი არ გააჩნია თანამედროვე ქართულზე, ფერაძე აღსავსეა სურვილით, შეავსოს ეს ნაკლი ბერლინის თეოლოგიური ფაკულტეტის დამთავრების შემდეგ. რაკი იგი მთლიანად მე მომენდო, რათა ვუხელმძღვანელო, კათალიკოსის სურვილის თანახმად, ე.ი. მე ღვთისგან მივიღე ეს დავალება. ერთი შეიძლება გამრავლდეს, რითაც ევანგელისტური თეოლოგია ღია კარს იბოვის უძველეს ქართულ ეკლესიაში»¹⁷.

¹⁷ «არტანუჯი», იქვე, გვ. 101.

გრ. ფერაძე გერმანულ ენას სწავლობდა ლეფსიუსის «აღმოსავლეთის მისიის» გენერალური მდივნის რიჰარდ შეფერის ოჯახში. თუმცა ი. ლეფსიუსი გრ. ფერაძის გაცნობის შემდეგ წერდა: «განმეორებით მოსვლის შემდეგ გამოვარკვიე, რომ ბატონი ფერაძე უკვე თბილისის სასულიერო სემინარიაში სწავლობდა გერმანულ ენას, ასე რომ, უკვე არა მარტო გერმანულ წიგნებს კითხულობდა, არამედ, მიუხედავად იმისა, რომ ლაპარაკში ნავარჯიშევი არ იყო, საკმაოდ კარგად ახერხებდა ჩემთან ურთიერთობას»¹⁸.

1922 წ. გრ. ფერაძე ბერლინის უნივერსიტეტის თეოლოგიური ფაკულტეტის სტუდენტი გახდა. ჩარიცხვის შემდეგ მან ნელ-ნელა ჩააბარა გამოცდები გერმანულ, ბერძნულ, ებრაულ ენებში. ბერლინის უნივერსიტეტში მას ასწავლიდნენ გამოჩენილი გერმანელი მეცნიერები: კარლ ჰოლი, ადოლფ ფონ პარნაკი, კარლ ბროკელმანი, ბრუნო მაისნერი, ადოლფ დაისმანი, აიგენ მიტცოხი¹⁹.

ამის შესახებ გრ. ფერაძე თავად იგონებს თავის წერილში «ჩემი სწავლა-განათლების წლები გერმანიაში»²⁰ და დაისმანის შესახებ პოლონურ ჟურნალში გამოქვეყნებულ წერილში²¹. ასევე სტატიაში «ჩვენი ქართველი თეოლოგების სწავლა-განათლების წლები გერმანიაში»²² და თავის ავტობიოგრაფიულ ნაშრომში «ქართული კულტურის სამსახურში»²³, რომელიც მან ვარშავაში ყოფნისას დაწერა 1940 წ. აღმოსავლეთის კვლევის ცენტრის დავალებით გერმანულ ენაზე, შემდეგ კი პოლონურადაც ითარგმნა.

«გერმანული მეცნიერების შესაწავლა დავიწყე მისი აყვავების პერიოდში. ისეთი ფიგურები, როგორებიც არიან პარნაკი, ჰოლი, დაისმანი, ბაუდისინი, გრესმანი, გუსენი და ერჰარდი, ყოველ თაობაში როდი იბადებიან. ისინი მრავალი თაობის სწრაფვის და სულიერი ღვწის გვირგვინს წარმოადგენენ. ახლა რომ

¹⁸ იქვე, გვ. 102.

¹⁹ კარლ ჰოლი (1866-1926) – ეკლესიის ისტორიის სპეციალისტი, ადოლფ პარნაკი (1866-1937) – დოგმატიკის და ეკლესიის ისტორიის სპეციალისტი, კარლ ბროკელმანი (1868-1956) – სემიტიკისტი, ბრუნო მაისნერი (1868-1947) – ასიროლოგი, აიგენ მიტცოხი (1876-1932) – არაბისტი.

²⁰ ქართ. თარგმანი იხ. ჟურნ. «რელიგია», 6, 1992.

²¹ S.p. Professor D. dr. Adolf Deissmann, "Polska Stronica Slowa", N16, 1937.

²² Die Ansbildungsjahre unserer georgische Theologen in Deutschland, Der Orient 8, H. 5-6, 1926, გვ. 80-83.

²³ Im Dienste der georgischen Kultur, (1926-1940), Aus der Welt des Ostens, Königsberg, 1940, გვ. 30-50. W Slurbic kultury gruzinskiej, ჟურნ. «Przegląd Prawoslawny» Białystok 1996, 9, გვ. 8-12, 10, გვ. 14-17. ქართ. თარგმანი (პოლონურიდან) ჟ. «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 37-56

ვიწყებდეს სწავლას, მათ დახმარებას სრულიად სხვაგვარად შევაფასებდი და გამოვიყენებდი, მაგრამ სინანული უკვე გვიანაა»²⁴, – აღნიშნავდა მეცნიერი თავისი გავლილი ცხოვრების შეფასებისას.

ბერლინის უნივერსიტეტში გრ. ფერაძე სამი წლის მანძილზე სწავლობდა თეოლოგიასა და აღმოსავლეთმცოდნეობას – 1922 წ. ზაფხულის სემესტრიდან 1924-25 წლის ზამთრის სემესტრამდე. იგი პოტსდამში ცხოვრობდა და შეეძლო ენახა ხოლმე დოქტორი ლეფსიუსი, რომელიც პირადად ასწავლიდა რამდენიმე საგანს. გრიგოლი გულმოდგინედ სწავლობდა, რათა კარგ სპეციალისტად დაბრუნებულიყო სამშობლოში. სამშობლოდან კი ცუდი ამბები მისდიოდა. ამის შესახებ თვითონვე წერს თავის უფროს მეგობარსა და მასწავლებელს: «ცუდი ცნობები მომდის ჩემი ქვეყნის შესახებ. არეულობაა, ჩაგვრა, ქუთაისის მიტროპოლიტი ნაზარის მკვლელობა²⁵ ... ის ჩემი მეგობარი და მასწავლებელი იყო და ძალიან ბევრი გააკეთა ჩემი გერმანიაში გამოგზავნისათვის. 68 წლის მიტროპოლიტი ერთ წელიწადზე მეტ ხანს ციხეში იჯდა. ახლახან გამოუშვეს და ქუთაისში ცხოვრობდა. ბოლშევიკებს, რომლებსაც ეკლესიის გახლეჩა სურთ, უნდოდათ მისთვის პატრიარქობის გადაცემა, რადგან მისი უწმინდესობა პატრიარქი ამბროსი ავადაა და ჯანმრთელობა შერყეული აქვს. მიტროპოლიტმა, რა თქმა უნდა, უარი თქვა ამაზე ... მასთან ერთად დავკარგე ყოველივე საუკეთესო, რაც სამშობლოსთან მაკავშირებდა და მახარებდა»²⁶.

ახალგაზრდა გრიგოლი ბევრს სწავლობდა და მუშაობდა. იგი თავიდან აპირებდა პროფესორ ჰოლთან ერთად დაეწერა ნაშრომი გიორგი ათონელის შესახებ, მაგრამ გერმანიაში საჭირო ლიტერატურა ვერ მოიპოვა. პროფ. მეკელაინის²⁷ რჩევით მას მიუმართავს პროფ. ჰაინრიხ გუსენისათვის²⁸. გუსენს იგი

²⁴ იქვე, გვ. 37.

²⁵ ქუთაისის მიტროპოლიტი ნაზარი (1855-1924) მის თანამომხე სხვა მარტვილებთან ერთად საქართველოს ეკლესიამ წმინდანად შერაცხა.

²⁶ «არტანუჯი», გვ. 106 (გრ. ფერაძის წერილი ი. ლეფსიუსისადმი).

²⁷ რიჩარდ მეკელაინი (Richard Meckelein). (1880-1948) – სამეცნიერო ბიბლიოთეკარი პრუსიის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში, შემდეგ პროფესორი აღმოსავლური ენების ფაკულტეტზე ბერლინის უნივერსიტეტში. მან შეადგინა Georgisch-Deutsches Wörterbuch, Berlin-Leipzig, 1928; Lehrbücher des Seminars für orientalische Sprachen zu Berlin, Bd. 32 და ა.შ.

²⁸ ჰაინრიხ გუსენი (Heinrich Goussen) (1863-1927)) ჰონორირებული პროფესორი ბონის უნივერსიტეტში ქრისტიანული აღმოსავლეთის ენების სპეციალობით კათოლიკურ-თეოლოგიურ ფაკულტეტზე.

ძალიან თავაზიანად მიუღია და გრიგოლსაც დარჩენია შთაბეჭდილება, რომ სწორედ გუსენი იყო ის პიროვნება, რომელიც გამოადგებოდა მას თავის მეცნიერულ მუშაობაში, რადგან პროფ. გუსენს ძალიან კარგი ბიბლიოთეკა ჰქონდა და ქართული ლიტერატურისა და ისტორიის ყველა დარგში იყო გარკვეული. ამასთანავე გრიგოლისთვის დოქტორ ლეფსიუსსაც ურჩევია ბონში გაეგრძელებინა სწავლა და დაწყებული სამუშაო იქ დაემთავრებინა, ოღონდ იგი თვლიდა, რომ უმჯობესი იქნებოდა დაეწერა გამოკვლევა ბერ-მონაზვნობის დასაწყისზე საქართველოში და არა ამ ბერ-მონაზვნობის ერთ რომელიმე წარმომადგენელზე.

პროფ. გუსენი ქრისტიანული აღმოსავლეთის პროფესორი იყო ბონის უნივერსიტეტში. იგი პირველ რიგში თავისი შესანიშნავი ბიბლიოთეკით იყო ცნობილი (ამ წიგნების ნაწილს საქართველოდანაც იღებდა კორნელი კეკელიძისაგან და სხვა იმდროინდელი მეცნიერებისაგან, და თავადაც აგზავნიდა საპასუხოდ გერმანულ გამოცემებს). ეს წიგნები ახლა ბონის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაშია დაცული. ის ასწავლიდა აღმოსავლურ ენებს და პრაქტიკული მეცადინეობების გარდა მიჰყავდა სალექციო კურსი სხვადასხვა ზოგად თემებზე. გრ. ფერაძე მას მეტად თბილად იგონებს თავის წერილში «ქართული კულტურის სამსახურში»: «იგი უაღრესად მშვიდი ბუნების მეცნიერი იყო, ენების გენიოსი – სრულყოფილად ფლობდა არა მხოლოდ ინგლისურს, ფრანგულსა და რუსულს, არამედ აღმოსავლურ ენებსაც; სომხურს, ქართულს, კოპტურს, ეთიოპურს, არამეულს, სირიულს, იცოდა აგრეთვე ლათინური და ბერძნულიც. ჰქონდა უმდიდრესი ბიბლიოთეკა, რომელიც სავსე იყო აღმოსავლური წიგნებით. ოქროს გულის მქონე, უაღრესად კულტურულ ადამიანს, სიკვდილამდე შერჩა სიყვარული და ნდობა ადამიანთა მიმართ, მიუხედავად იმისა, რომ განიცდიდა მათგან იმედგაცრუებას. მრავალი სხვა მეცნიერისაგან განსხვავებით იგი არ იყო არც «წიგნის ჭია» და არც მათი გულგაციებული ავტორი. წერაზე მეტად სიცოცხლეს აფასებდა. ამიტომ თავისი ცოდნის ამოუწურავი საგანძურიდან არც თუ ისე ბევრი რამ დაუტოვა შთამომავლობას, მაგრამ რაც დაწერა, საუკუნეებს გაუძლებს»²⁹.

²⁹ ქართული კულტურის სამსახურში, იქვე, გვ. 38.

სწორედ პროფესორ გუსენთან გაემგზავრა 1924 წ. გრიგოლ ფერაძე. მან თხოვნით მიმართა პროფესორს, დახმარებოდა უნივერსიტეტში მიღებაში და მანაც ძალიან თბილად და ყურადღებით მიიღო იგი და გულმოდგინებით მოეკიდა ახალგაზრდა ქართველ თეოლოგთან მუშაობას. გრ. ფერაძე ძალიან აფასებდა პ. გუსენის ყურადღებას, თუმცა ზოგჯერ, თუკი ეს ყურადღება მოაკლდებოდა, ადამიანურად განაწყენდებოდა ხოლმე და თვლიდა, რომ გუსენისაგან მეტ გულისხმიერებას იგრძნობდა, კათოლიკური აღმსარებლობა რომ მიეღო (ამის შესახებ კკეკელიძისადმი მიწერილ პირად წერილებში გვაქვს მსჯელობა და აქ არ შევაჩერებთ ყურადღებას). მთავარი მაინც ისაა, რომ პ. გუსენი ძალიან დაეხმარა გრ. ფერაძეს ბონის უნივერსიტეტში ყოფნისას და ისიც ძალიან აფასებდა თავის მასწავლებელს.

1925 წ. ზაფხულის სემესტრიდან (29 აპრილიდან) გრ. ფერაძემ სწავლა დაიწყო ბონის უნივერსიტეტში და ისე მოიხიბლა იქაურობით, რომ დიდხანს აღარ დაუტოვებია ბონი. «იქ ჩემთვის ყველაფერი ახლობელი და კარგად ნაცნობი იყო», – წერდა იგი. ქალაქის გარეუბნებში მშვენიერი გორაკები, რბილი კლიმატი და ბარაქიანი მიწები უფრო მეტად აგონებდა მას საქართველოს ბუნებას ვიდრე ბერლინი და მისი შემოგარენი. ხალხიც აქ უფრო გულღია და თბილი ეჩვენა. «ძალზე მომეწონა აგრეთვე ცხოვრება პატარა საუნივერსიტეტო ქალაქში, სადაც ყველაფერი უნივერსიტეტის გარშემო ტრიალებდა, ... უნივერსიტეტი ყველაზე წინ და ყველაფერზე მაღლა იდგა. ასეთ ადგილას ძალიან მალე შეიძლება იგრძნო თავი რაგორც საკუთარ სახლში. ადამიანი მალე ეჩვევა აქაურობას და შეუძლია მხოლოდ თავისი საქმიანობით შემოიფარგლოს»³⁰.

გრიგოლ ფერაძეც თავისი საქმიანობით შემოიფარგლა. მან დაიწყო ქართულ თემატიკაზე მუშაობა, რაც ჯერ კიდევ დოქტორმა ი. ლეფსიუსმა ურჩია და გუსენმაც დაუდასტურა. გუსენი ძალიან ეხმარებოდა ახალგაზრდა თეოლოგს, დაუთმო მას თავისი ბიბლიოთეკა, ეხმარებოდა თავისი მდიდარი ცოდნა-გამოცდილებითაც.

³⁰ ქართული კულტურის სამსახურში, იქვე, გვ. 39.

სწორედ ჰ. გუსენის დახმარებით გაიცნო გრ. ფერაძემ ცნობილი ბელგიელი მეცნიერი, ორიენტალისტა მეფედ მიჩნეული პაულ პეტერსი. მისი ნაცნობობით გამოწვეული აღტაცებაც კარგად ჩანს გრ. ფერაძის მიერ მისი მასწავლებლის, კკველიძისადმი მიწერილ წერილებში. ქართველი მეცნიერი მოხიბლული იყო პეტერსის განათლებითა და ენების ცოდნით. მათი ნაცნობობა მალე მეგობრობაში გადაიზარდა და ეს მეგობრობა და თანამშრომლობა არაერთი სამეცნიერო ნაშრომის შექმნის სტიმული გახდა.

ბონში გრ. ფერაძე სწავლობდა აგრეთვე პ. კალესთან³¹, ა. ბაუმშტარკთან³², კ. კლემანთან³³ და ა. ერჰარდთან³⁴. პროფესორი პაულ კალე ბონის უნივერსიტეტში აღმოსავლეთმცოდნეობის კათედრას ხელმძღვანელობდა. მისი ხელმძღვანელობით იქ განსაკუთრებით ნაყოფიერი მუშაობა იყო გაჩაღებული, ბიბლიოთეკა ყოველდღე ივსებოდა და მდიდრდებოდა, ამერიკიდანაც კი უგზავნიდნენ ხელნაწერებს გამოსაკვლევად.

ამავე კათედრაზე იყო ცნობილი მეცნიერი ანტონ ბაუმშტარკი (1872-1948), ჟურნ «Oriens Christianus»-ის პირველი გამომცემელი, აღმოსავლური ენებისა და შედარებითი ლიტურგიკის მკვლევარი. 1926 წლიდან იგი ისლამსა და არაბულ ენებსაც იკვლევდა, დაინტერესებული იყო ხელოვნების ისტორიის საკითხებით და მრავალი გამოკვლევა აქვს ამ სფეროშიც; იკვლევდა ძველ ებრაულ ტექსტებსაც. მისი მოწაფეები იყვნენ ი. მოლიტორი, პ. კრიუგერი, პ. პეტერსი და სხვები.

ამ მეცნიერებთან თანამშრომლობამაც ბევრი შემოქმედებითი იმპულსი მისცა გრ. ფერაძეს. ჰ. გუსენთან კონტაქტის მეოხებით შეძლო მან მოეპოვებინა ქართული სახარების ბლეიკისეული გამოცემის ეგზემპლარები, დამყარებული ოპიზისა (913 წ.) და ტბეთის (995 წ.) ხელნაწერებზე. პროფ. კალემ ლენინგრადის მივლინებიდან ჩამოიტანა ადიშის სახარების უძველესი ქართული ტექსტის ფოტოლითოგრაფია (ე. თაყაიშვილის გამოცემა).

³¹ პაულ კალე (Paul Kale) (1875-1964) – ორიენტალისტი და ძველი აღთქმის სპეციალისტი.

³² ანტონ ბაუმშტარკი (Anton Baumstark) (1872-1948) – პროფესორი ქრისტიანული აღმოსავლეთის ისტორიისა და კულტურის დარგში ფილოსიფიის ფაკულტეტზე.

³³ კარლ კლემანი (Karl Klemann) (1865-1940) – რელიგიის ისტორიკოსი.

³⁴ ალბერტ ერჰარდი (Albert Erhard) (1862-1940) – ეკლესიის ისტორიკოსი და ბიზანტინისტი

ა. ბაუმშტარკის ინიციატივით შეიქმნა მისი და გრ. ფერადის ერთობლივი ნაშრომი: «შობის დღესასწაული იერუსალიმში მე-7 საუკუნეში», მოგვიანებით კი კიდევ ორი ნაშრომი ლიტურგიის ისტორიის სფეროდან: «Zur vorbyzantinischen Liturgie Georgiens» (საქართველოს წინარე ბიზანტიური ლიტურგიის შესახებ), Le Museon, 42 fasc. 2, 1929 (გვ. 90-99) და «Les Monuments liturgiques prébyzantins en langue géorgienne» (წინარე ბიზანტიური ლიტურგიული ძეგლები ქართულ ენაზე) Le Muséon, 45, fasc. 4, 1932, გვ. 255-272.

მეცნიერულ მუშაობაში ახალგაზრდა ღვთისმეტყველს მხარში ედგა ასევე პროფესორი ერჰარდი, მღვდელი, ცნობილი პატროლოგი და ბიზანტოლოგი. მისი თანადგომით შეიქმნა ნაშრომი «Die altkirchliche Literatur in der georgischen Überlieferung» (ძველი ქრისტიანული ლიტერატურა ქართულ გადმოცემებში), Oriens Christianus, 25-26, Rd. 3-4, 1929, გვ. 109-116.

განსაკუთრებით მჭიდრო მეცნიერული კავშირი ჰქონდა გრ. ფერადეს ახალი აღთქმის მკვლევართან პროფ. ჰ. ბოგელსთან, რომელმაც თავისი ცხოვრება «Diatessaron»-ის პრობლემების კვლევას შესწირა.

ჰოლისა და გუსენის რჩევით აირჩია გრ. ფერადემ თავისი სადოქტორო დისერტაციის თემაც «ქართული ბერძონაზვნობის ისტორია დასაწყისიდან 1064 წლამდე».

1925 წ. შემოდგომაზე გრ. ფერადეს თავისი შრომა დაუსრულებია და უჩვენებია დოქტორ ლეფსიუსისათვის მის გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე მათი ბოლო შეხვედრის დროს. ლეფსიუსს მოუწოდებია ამ ნაშრომის დაბეჭდვა და ურჩევია დოქტორის ხარისხი დაეცვა ბონში. 1926 წ. 24 და 26 თებერვალს ჩატარებულა გამოცდა, ე.წ. Rigorosum. გრ. ფერადემ იქ მაღლობა გადაუხადა პროფ. გუსენს და ორიენტალისტიკის ფაკულტეტის დირექტორს ბონში პროფ. კალეს მრავალმხრივი მხარდაჭერისა და ხელშეწყობისათვის. ამ ნაშრომისათვის მას 1927 წ. 17 დეკემბერს ფილოსოფიის დოქტორის სამეცნიერო ხარისხი მიენიჭა. გრ. ფერადეს სურდა მეორე ნაშრომი დაეწერა, რაც მას დოქტორმა ლეფსიუსმა ურჩია, სახელდობრ – ქართულ და სომხურ ეკლესიებს შორის განხეთქილების შესახებ. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ამით აასრულებდა დავალებას და ანდერძს გარდაცვლილი საყვარელი

ადამიანისა, რომელიც ძალიან ცდილობდა ამ ორი მეზობელი ხალხის (სომხებისა და ქართველების) სიყვარულისა და შეთანხმების მიღწევას. «ის დახმარება, რაც დოქტორ ლევსიუსისაგან მივიღე 4 წლის განმავლობაში სწავლის პერიოდში, მოკლე სტატიაში ვერ აღიწერება. ეს უფრო პროგრამაა მთელი ცხოვრებისათვის, რაც ამ მრავალმხრივი და ყოველმხრივ შემკული ადამიანისაგან მიღებული შთაბეჭდილების ნიშნითაა აღბეჭდილი», – წერდა შემდეგ გრ. ფერაძე.

* * *

დოქტორის ხარისხის მოპოვების შემდეგ გრიგოლ ფერაძეს სურდა სამშობლოში დაბრუნებულიყო და ეკლესიაში ან უნივერსიტეტში ემსახურა. თხოვნაც გაუგზავნია საბჭოთა საელჩოში, მაგრამ პასუხი არ მიუღია. ამიტომ იგი აღმოსავლეთის მისიის დირექტორის წინადადებით სამეცნიერო მივლინებით გაემგზავრა ბელგიაში. მას სურდა კათოლიკური თეოლოგია შეესწავლა ლუვენის ცნობილ უნივერსიტეტში. 1926-1927 წლებში იგი ლუვენის უნივერსიტეტში ესწრებოდა ლექციებს, სწავლობდა ძველ ქართულ წიგნებს ბოლანდისტების მდიდარ ბიბლიოთეკაში და საუბრობდა პაულ პეტერსთან ქართული ჰაგიოგრაფიისა და ქართული ეკლესიის ისტორიის საკითხებზე. როგორც თვითონ წერს თავის ავტობიოგრაფიულ ნაშრომში, აქ მან შეცვალა თავისი გეგმები და სქოლასტიკის ნაცვლად ეკლესიის ისტორიის, პატროლოგიის და ორიენტალისტიკის შესწავლა დაიწყო. იგი ამ დროს უკვე კარგად ფლობდა ძველ ებრაულ, სირიულ, არაბულ, კოპტურ, ძველ ბერძნულ, ლათინურ, ძველ სომხურ, სლავურ, რუსულ, ინგლისურ, გერმანულ ენებს, ლუვენში კი იღრმავებდა ცოდნას ფრანგულში, სწავლობდა ფლამანდრიულ ხელოვნებას და მოგზაურობდა.

1927 წ. აპრილში გრ. ფერაძე ბელგიიდან ინგლისში გაემგზავრა და დაიწყო ლონდონის ბრიტანეთის მუზეუმსა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერების შესწავლა. მაგრამ აქ დიდხანს ვერ დარჩა. 1927 წ. აპრილში ბონში გარდაიცვალა პროფ. ჰ. გუსენი და გრიგოლ ფერაძეს მისი ადგილი შესთავაზეს. ეს დიდი პასუხისმგებლობა იყო. «ვფიქრობ მთელ გერმანიაში

ვერ მოიძებნებოდა ერთი მეცნიერიც კი, რომელიც მას თუნდაც ნაწილობრივ შეცვლიდა. პეტერსის გარდა არ მეგულებოდა სხვა ვინმე, ვინც მასავით იქნებოდა დაუფლებული ყველა აღმოსავლურ ქრისტიანულ ენას. მე ლექციები უნდა წამეკითხა მხოლოდ ძველი სომხური და ძველი ქართული ენების შესახებ. ისევ არ ჩანდა ჩემი განცხადების პასუხი საბჭოთა საელჩოდან, მე კი მსურდა რაიმე მოკრძალებული სამეცნიერო თანამდებობა მაინც დამეჭირა, სადაც ჩემთვის საინტერესო პრობლემებზე დამოუკიდებელ მუშაობას შევძლებდი. მივხვდი იმასაც, რომ სულიერად და მეცნიერულად თავის სამშობლოსთან დაკავშირებულ ადამიანს მისი კულტურის პოპულარიზაციისათვის უფრო მეტის გაკეთება შეეძლო, თუ ის საზღვარგარეთ იმუშავებდა»³⁵.

მართლაც გრიგოლ ფერაძემ ამ დროიდან ინტენსიური მუშაობა დაიწყო ქართული კულტურის პოპულარიზაციისათვის ევროპაში. იგი მუშაობდა ქართული და სომხური ენების ლექტორად ბონის უნივერსიტეტში, კითხულობდა მოხსენებებს ორიენტალისტთა კონფერენციებზე. გრ. ფერაძის ბონში ყოფნისას გერმანელ ორიენტალისტთა ორი ყრილობა ჩატარდა: 1928 წელს – ბონში და 1930 წელს ვენაში. გრ. ფერაძემ ორივე კონფერენციაში მიიღო მონაწილეობა.

1928 წ. გრ. ფერაძემ ორიენტალისტთა კონფერენციაზე ბონში წაიკითხა მოხსენება საქართველოს პრებიზანტიური ლიტურგიკის შესახებ. ყრილობის ბოლო დღეს, 25 აგვისტოს V სექციის (ქრისტიანული აღმოსავლეთის) მონაწილეებმა მიიღეს დადგენილება: «ძველი ქართულის, მისი ჯერ კიდევ წინარეზიზანტიური ლიტერატურის ძეგლებისა და ლიტურგიკული ტექსტების მნიშვნელობიდან გამომდინარე, გერმანელ ორიენტალისტთა კონფერენციის სექცია ერთხმად იღებს გადაწყვეტილებას, განსაკითრებული მზრუნველობით მოვეკიდოთ ქართული კულტურის შესწავლის საქმეს».

რეზოლუცია პრუსიის კულტურის მინისტრს, ორიენტალისტ ბეკერს გადაეგზავნა. გრ. ფერაძე, ბუნებრივია, აღტაცებული შეხვდა ამ ფაქტს, ეს ქართული კულტურის შესწავლის საქმეში დიდ წარმატებად მიიჩნია და ამის შესახებ წერილით აცნობა თავის მასწავლებელს პროფ. კ.კეკელიძეს, მით უმეტეს, რომ ამ

³⁵ ქართული კულტურის სამსახურში, იქვე, გვ. 40.

საქმეში მასაც დიდი წვლილი ჰქონდა შეტანილი. ეს მართლაც დიდი წარმატება იყო, რისი გამოხატულებაც იყო ძველი ქართული ფილოლოგიის კათედრის დაარსება.

პროფ. ბაუმშტარკის სემინარებზე გრ. ფერაძე ხანგრძლივი დროის მანძილზე სწავლობდა აღმოსავლურ ენებზე სახარების თარგმნის პრობლემებს და ტექსტების კრიტიკულ შინაარსს. სახარების ქართულად თარგმნის პრობლემის კვლევის შედეგები მან 1930 წელს წარუდგინა ვენაში გამართულ ორიენტალისტთა VI კონფერენციას.

«ამ ნაშრომის წყალობით გავეცანი ქართველოლოგიისა და ორიენტალისტიკის, ასევე შედარებითი ფილოლოგიის უმნიშვნელოვანეს წარმომადგენელს, გენიალურ მკვლევარს, პროფესორ ნიკო მარს», – წერდა შემდეგ გრ. ფერაძე, – «ჩვენი მოკრძალებული მეცნიერული კონტაქტი შემდგომ თანდათან მჭიდრო ურთიერთობაში გადაიზარდა»³⁶.

1931 წ. ბონის უნივერსიტეტის სომხური შრომების გასაცნობად ჩასულ ნ. მარს გრ. ფერაძისათვის მის ასისტენტად ლენინგრადში გადასვლა შეუთავაზებია, მაგრამ მას უკვე გადაწყვეტილი ჰქონდა პარიზში წასვლა და იქ ქართველ ემიგრანტთა შორის სასულიერო მოღვაწეობის დაწყება. «პროფესორი მარი ძალიან ცდილობდა დავერწმუნებინე, რომ ამგვარი გადაწყვეტილება დიდად ავნებდა ჩემს სწავლასა და სამომავლო გეგმებს. გამიზიარა ქართულ ემიგრაციასთან ურთიერთობის საკუთარი გამოცდილება. სამწუხაროდ, მაშინ კარგად არ ვიცნობდი ჩვენს ემიგრაციას და მისი დასკვნები წმინდა თეორიულ მსჯელობად მეჩვენებოდა. ამიტომ მყარად ვიდექი ჩემს პოზიციაზე, რითაც მისი მეგობრობაც და მხარდაჭერაც დავკარგე»³⁷, – იგონებს იგი სინანულით უკვე 1940 წელს.

გრ. ფერაძე აქტიურად ეცნობოდა ყველაფერს, რაც კი საქართველოსთან იყო დაკავშირებული. ასე დაათვალიერა მან 1930 წ. ბერლინში მოწყობილი ქართული ხელოვნების გამოფენა და ამის შესახებ წერილიც დაბეჭდა³⁸.

³⁶ იქვე, გვ. 42

³⁷ იქვე, გვ. 43

³⁸ Zur Ausstellung der georgischen Kunst, Der Orient 12, H. 4, 1930, gv. 120-122.

სახარების ქართული ვერსიების თაობაზე გრ. ფერაძემ მოკლე სტატია გამოაქვეყნა გაზეთში: «Orientalische Literatur - Zeitung», 1932 წ. მაისში კი ოქსფორდში ორსაათიანი მოხსენება წაიკითხა ამ საკითხზე. სამწუხაროდ, ეს მოხსენება არ გამოქვეყნებულა.

ვენის ორიენტალისტთა ყრილობის დასრულების შემდეგ მეცნიერი გრაცში გაემგზავრა ცნობილი ლინგვისტის ჰუგო შუხარდტის კოლეჯის გაცნობის მიზნით, რომელიც უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში ინახებოდა. მან მოაწესრიგა დაბეჭდილი ქართული წიგნების კატალოგი და შეისწავლა იქ დაცული ქართული ხელნაწერები. იაკობის საგალობლის ქართული ვერსია შემდგომში მან გამოაქვეყნა ფრანგულ ენაზე.

ბონის პერიოდს მიეკუთვნება ასევე «ნარკვევები საქართველოს კულტურის ისტორიიდან», რომელიც ჟურნალ Der Orient-ში გამოქვეყნდა რამდენიმე სტატიად: «წმინდა გიორგი ქართველი ხალხის ყოფიერებასა და რწმენაში»³⁹, «ბერ-მონაზვნობა აღმოსავლურ ეკლესიაში»⁴⁰, სალექსიკონო სტატია «საქართველო»⁴¹ – პროტესტანტული თეოლოგიური და რელიგიათმცოდნეობის ენციკლოპედიისათვის და რეცენზიები ქართული კულტურის ისტორიის სხვადასხვა საკითხზე.

* * *

სპეციალური აღნიშვნის ღირსია გრიგოლ ფერაძის მონაწილეობა საერთაშორისო კონფერენციებში. 1926 წ. 25-27 მაისს ვენაში ჩატარებული კონფერენცია მიემდვნა რომისა და აღმოსავლეთის ეკლესიების გაერთიანების საკითხს. კათოლიკური და მართლმადიდებლური ეკლესიები უნდა გაერთიანებულიყვნენ ათეიზმისა და ურწმუნოების წინააღმდეგ საბრძოლველად. კონფერენციას მართლმადიდებელი ეკლესიის წარმომადგენლები ესწრებოდნენ, მათ შორის ახალგაზრდა გრიგოლ ფერაძე, რომელიც ქართული ეკლესიის ხელისუფლებამ სწორედ იმიტომ მოავლინა გერმანიაში სასწავლებლად, რომ იქ

³⁹ Der Heilige Georg im Leben und in der Frömmigkeit des georgischen Volkes, Der Orient 12, H. 2, 1930, გვ. 45-52.

⁴⁰ Das Mönchtum in der orientalischen Kirche, Der Orient, 12, H. 3, 1930, გვ. 85-89; H. 6, 1930, 178-182.

⁴¹ Georgien, Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd. 2, 1927, გვ. 1031-1033.

მიღებული ცოდნა შემდგომში გამოეყენებინა «აპოლოგეტიკისა და თანამედროვე სასულიერო მიმდინარეობებთან ქრისტიანული კამათისათვის», ყურადღება დაეთმო «ქრისტიანთა კონფრონტაციისათვის სოციალიზმთან და კომუნიზმთან». ამიტომაც იგი აღტაცებული შეხვდა ქრისტიანული ეკლესიების გაერთიანების ცდას «ბნელი ძალების» წინააღმდეგ საბრძოლველად. «ერთხელაც იქნება და გაერთიანდებიან სარწმუნოებანი. დადგება დიდებული დღე ჩვენი უფლის მეორედ მოსვლის წინ. გაერთიანდებიან არა მარტო რომაული და ბერძნული ეკლესიები, არამედ ევანგელისტურაც შეუერთდება მათ, რომელიც ვერ ვიტყვით – «ისიც არსებობს», რამეთუ ნამდვილად არსებობს და თავის მიზნებს და ამოცანებს ახორციელებს ... ქრისტიანობის არსი მტრობაში, შურში, ეჭვსა და ავაზაკობაში როდია. იგი უფლის მრევლის ძმურ სიყვარულში სულდგმულობს და ერთ მშვენიერ დღესაც ჩვენი მაცხოვრის ხელზე ეს სამივე ტოტი ერთმანეთს გადაეჭდობა», წერს იგი თავის სტატიაში⁴², რომელიც ვენის კონფერენციის მუშაობის შესახებ გამოაქვეყნა, მაგრამ მშრალი აღწერით არ შემოფარგლულა და თავისი მოსაზრებებიც და დამოკიდებულებაც გადმოსცა ამაღლებული სტილით.

1927 წელს გრ. ფერაძემ მეორე მსოფლიო კონფერენციაშიც მიიღო მონაწილეობა, რომელიც შვეიცარიის ქალაქ ლოზანაში ჩატარდა. კონფერენციის თემა იყო «რწმენა და საეკლესიო წყობა». კონფერენცია ათი წელი მზადდებოდა. მისი მიზანი იყო გარკვეული თანხმობის მიღწევა რწმენისა და საეკლესიო წყობის საკითხებში. უნდა დასახულიყო სამომავლო გზები, რათა გაყოფილ ეკლესიებს შორის კავშირი აღმდგარიყო. კონფერენცია სამ კვირას გაგრძელდა (3-21 აგვისტო). მასში თითქმის ყველა ეკლესიამ მიიღო მონაწილეობა. მართალია, რომის ეკლესია არ იყო წარმოდგენილი, მაგრამ ესწრებოდა ორი კათოლიკე მღვდელი: მართლმადიდებელი ეკლესიებიდან არ იყვნენ წარმოდგენილი «დიდი მომავლის მქონე რუსეთის ეკლესია და ძველი და საპატივცემულო საქართველოს ეკლესია, რომელიც თავისი ფესვებით ქრისტიანული ეკლესიის უძველესი ისტორიის

⁴² Gr, Peradze, Unionstagung in Wien, Der Orient 8, Heft 7-8, 1926, გვ.116-118. ქართული თარგმანი მ. ქსოვრელისა: უნიის ყრილობა ვენაში, რელიგია, 6, 1992, გვ. 93-94.

ყველაზე ადრეულ პერიოდს სწვდება»⁴³. მაგრამ კონფერენციის გამგეობამ სცადა რამდენადმე მაინც შეეცაო ეს ხარვეზი და წარმომადგენლების სახით მიიწვია კონფერენციაზე არქიეპისკოპოსი ევლოგიოსი და პროფ. ს. ბულგაკოვი პარიზიდან, რომლებიც რუსეთის ეკლესიას წარმოადგენდნენ, და დოქტორი გრიგოლ ფერაძე საქართველოს მხრიდან.

ამრიგად, გრ. ფერაძე საქართველოს ეკლესიის ოფიციალური წარმომადგენელი არ იყო ამ კონფერენციაზე, მაგრამ იგი აქტიურად მონაწილეობდა მის მუშაობაში და სიტყვითაც გამოვიდა. მართლმადიდებელი ეკლესიების გარდა კონფერენციაზე წარმოდგენილი იყვნენ სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია და სირიულ-იაკობიტური ეკლესიაც. «ლოზანაში გატარებული დღეები ყველაზე შთამბეჭდავი მოვლენაა ჩემს ცხოვრებაში», – წერდა გრ. ფერაძე, – «აქ წარმოდგენილი იყვნენ ქრისტიანული სამყაროს უდიდესი პიროვნებები». მართლაც, ახალგაზრდა დოქტორმა აქ ბევრი დიდი მეცნიერი და საპატივცემულო სასულიერო პირი გაიცნო, მათ შორის პოლონეთის ავტოკეფალური მართლმადიდებელი ეკლესიის მეთაური მიტროპოლიტი დიონისე.

შემდგომში ამ კონფერენციის მუშაობის შესახებ წერილი და თავისი სიტყვა კონფერენციაზე გრ. ფერაძემ დაბეჭდა ჟურნალში «Der Orient» და იქ დაწვრილებით აღწერა თავისი შთაბეჭდილებები, მოკლედ შეეხო განსაკუთრებით საინტერესო მოხსენებებს და ზოგადად შეაჯამა ყრილობის ამოცანები და მუშაობა. «[კონფერენციის] საქმიანობა წარმატებული და კურთხეული იყო. დავალება, რომელიც მან მიზნად დაისახა, უძველესი და მარად ახალია: გარკვეული თანხმობა რწმენასა და საეკლესიო წყობაში, რითაც გაყოფილ ეკლესიებს შორის კავშირი უნდა აღდგეს; პირველ რიგში კი დასახული უნდა იქნას სამომავლო გზები, რათა ეს კავშირი შედგეს. ... ამ მძიმე დავალების შესრულებისათვის ეკლესიების მხრიდან პირველ რიგში კეთილი ნება იყო საჭირო, – გაცნობა და კონტაქტის დამყარება სხვადასხვა ეკლესიურ გაერთიანებათა შორის; საკუთარი შეცდომების აღიარება და მცდელობა მათი გამოსწორებისა, რადგან ჩვენ ყველას ერთი და იგივე მაცხოვარი გვყავს; გვაქვს ერთი და იგივე წმინდა წერილი – ბიბლია, რომელიც,

⁴³ Die Weltkonferenz in Lausanne. der Orient, 1927, 9-10, გვ. 106 ქართ. თარგმანი: მსოფლიო კონფერენცია ლოზანაში რწმენისა და საეკლესიო წყობისათვის, კრებული: ეკლესიის საზღვრები, 2000, გვ. 178.

სამწუხაროდ, სხვადასხვა ეკლესიის მიერ სხვადასხვაგვარად განიმარტება, რაც არც თუ უმნიშვნელოა; გვაქვს ერთი და იგივე მიზანი – ამ ცოდვილ მიწაზე ღვთის საუფლო შევქმნათ და მათ, ვინც სიბნელისა და სიკვდილის ჩრდილში იმყოფება, სიხარულის ამბავი ვაუწყოთ⁴⁴.

დიდი აღტაცებით იხსენებს გრ. ფერაძე ლოზანაში მოსმენილსა და განცდილს, ინდოელი, დორნაკელი თუ ჩინელი ეპისკოპოსების გამოსვლებს. ლოზანაში შეკრებას და გაერთიანებისა და ურთიერთგაგებისათვის გადადგმული პირველ ნაბიჯებს იგი უკვე გამარჯვებად და წინსვლად თვლიდა და მიაჩნდა, რომ ერთიანობის იდეა მხოლოდ რამდენიმე ქრისტიანს ან რამდენიმე ეკლესიას კი არ უნდა ასულდგმულვებდეს, არამედ მთელს კაცობრიობას. რა თქმა უნდა, გაერთიანების საქმე კონფერენციაზე ვერ გადაწყდებოდა, მაგრამ მნიშვნელოვანი იყო იქ ჩატარებული წინასამუშაო და დამსწრეთა სულისკვეთება, რომ ლოზანაში დაწყებულ საქმეს, იქ დათესილ თესლს კეთილი ნაყოფი გამოეღო.

ამ პათოსით იყო გამსჭვალული გრიგოლ ფერაძის გამოსვლა ლოზანის კონფერენციაზე. იგი, ბუნებრივია, უერთდებოდა საერთო განწყობას და ერთიანობის წმინდა იდეას და თავის მაგალითზე ხედავდა ამას. «მე, როგორც მართლმადიდებელი ქრისტიანი, ჯერ ჩვენს სემინარიაში ვსწავლობდი – თბილისში, მერე ჩვენმა პატრიარქმა გამომგზავნა ბერლინში ევანგელისტებთან ... თეოლოგიური განათლებისათვის, მერე გავიცანი კათოლიკური მსოფლმხედველობა ბოლანდისტებთან ბრიუსელში და ლიუვენში და ბოლოს ანგლიკანური ეკლესია ოქსფორდში და ინგლისის სხვა მხარეებში. ყველგან სიყვარული ვპოვე, ... არც ერთ მხარეს არ უცდია, ჩემს ეკლესიას ჩამოვშორებოდი. მე ყველგან პირველ რიგში ვცდილობდი მენახა და მესწავლა ის, რაც ჩემი ეკლესიისათვის მნიშვნელოვანი და სასარგებლო იქნებოდა»⁴⁵.

როგორც ჭეშმარიტად თავისი ეკლესიის შვილი გრ. ფერაძე ცდილობს დამსწრეებს თავისი და თავისი თანამემამულეების გულისტკივილიც გააგებინოს, სულიერი განწყობაც და იმედიც.

⁴⁴ იქვე, გვ. 178.

⁴⁵ Rede Dr. Gregor Peradses (Georgische Kirche) auf der Konferenz zu Lausanne Der Orient, 1927, 9-10, გვ. 106-108. ქართ. თარგმანი კრებულში: ეკლესიის საზღვრები, 2000, გვ. 181.

«ჩემი თანამემამულეები ძალიან მტკივნეულად განიცდიან, როდესაც სხვა აღმსარებლობის წარმომადგენლები ჩვენს ეკლესიას სამისიონერო ველად სახავენ და ჩვენს ძალებს, რომლებიც სხვა მიზნებისათვის უნდა გამოვიყენოთ, მათი მოგერიებისათვის გვახარჯინებენ». მოყვასისადმი კეთილი დამოკიდებულების ნიმუშად იგი მამობილის – დოქტორ ლეფსიუსის საქმიანობას მიიჩნევს. სიცხადე აუცილებელია მისიაში, რათა განხეთქილება უფრო არ გაიზარდოს. ჭეშმარიტი მართლმადიდებელი ქრისტიანის ვალი მაჰმადიანებში მისიონერობაა. «მე არ მჯერა, რომ ჩემი ხალხი ახლა ან მოგვიანებით რაიმე დოგმატური გაერთიანების თანახმა იქნება», – აღნიშნავდა გულწრფელად გრ. ფერადე, «ჩვენი ეკლესია ხალხის სულია. იგი ყოველთვის მხარდამხარ მიჰყვებოდა ჩვენს ხალხს ტანჯვასა და მწუხარებაში. მან დაიცვა და გადაარჩინა იგი. ეკლესია ხალხს არსებობის იმედს და რწმენას უნერგავდა და ყველაფერი, რასაც ეკლესია ფლობს და რაც შეიძლება სხვას მცირედ ეჩვენებოდეს, არის ხალხისათვის ტრადიციით და აღმსარებლობის სისხლით განწმენდილი»⁴⁶.

ალბათ კვლავ საკუთარი მაგალითი ახსენდება ახალგაზრდა თეოლოგს, როდესაც აღნიშნავს, რომ საქართველოს ეკლესიას განათლებული სასულიერო პირები სჭირდება და მეგობრები ყველა აღმსარებელთა შორის. ამიტომ მიიჩნევს, რომ ის ეკლესიები, რომლებიც ეკონომიური და პოლიტიკური სიკეთით ხარობენ, ზემოდან კი არ უნდა დაჰყურებდნენ სხვებს, არამედ დახმარების ხელს უნდა ეწვდიდნენ მათ, ვისაც «უბედობის გამო შეწევნა სჭირდება», და თავის სიტყვას გარკვეული მოწოდებით ამთავრებს: «ჩვენმა ეკლესიამ ისტორიის მანძილზე თავისი შვილების გმირობის, მარტვილობის, სიყვარულის და განსაცდელის ჟამს მაცხოვრისადმი სასოების საკმაოდ ბევრი მაგალითი აჩვენა და სხვა აღმსარებლობებსაც ასევე ჰმართებთ, ცხადყოფ, რომ უანგარო შემწეობასა და სიყვარულში ქრისტიანს ვერავინ აჯობებს»⁴⁷.

როგორც ვხედავთ, გრ. ფერადის გამოსვლაში ყველაფერი ჩანს: ერთის მხრივ, ერთიანობისაკენ ლტოლვა, ერთიანობის იდეის დაფასება და საერთო სულისკვეთების გაზიარება, მეორეს მხრივ კი – დიდი სურვილი იმისა, რომ არ

⁴⁶ იქვე, გვ. 182.

⁴⁷ იქვე, გვ. 182.

იქნეს დავიწყებული საქართველოს ეკლესიის ღვაწლი, ყველამ გაიგოს და დააფასოს იგი. ყველაფერთან ერთად ჩანს, იმდროინდელი სიტუაციის რეალურად აღქმის უნარიც.

გრიგოლ ფერაძის პირადი წერილები

ქართველ მეცნიერთაგან გრ. ფერაძეს ყველაზე მჭიდრო კონტაქტი თავის მასწავლებელთან, აკად. კორნელი კეკელიძესთან შეუნარჩუნებია. სწორედ კორნელი კეკელიძე იყო სასულიერო სემინარიის რექტორი მისი სწავლის პერიოდში და მათ შორის თავიდანვე თბილი ურთიერთობა დამყარდა. კორნელი კეკელიძე ზრუნავდა ახალგაზრდა ნიჭიერი სტუდენტის გერმანიაში გაგზავნაზე და მერეც გერმანიაში აძლევდა მას სამშობლოდან რჩევა-დარიგებებს. გრ. ფერაძეც სისტემატურად ატყობინებდა მასწავლებელს თავისი მუშაობის ამბავს, აცნობდა სამეცნიერო გეგმებს თუ, უბრალოდ, ყოფით პრობლემებს.

კ. კეკელიძის სახელობის ხელნაწერთა ინსტიტუტში კ. კეკელიძის არქივში დაცულია 14 წერილი მოწერილი გრ. ფერაძის მიერ გერმანიიდან. ისინი თავის დროზე აღწერა რუსუდან კავილაძემ, შემდეგ მათი მიმოხილვა გამოაქვეყნა გოჩა საითიძემ, მაგრამ ჩვენი აზრით, ინტერესს მოკლებული არ უნდა იყოს ყველა ამ წერილის სრული ტექსტის გამოქვეყნება კომენტარებით. ეს მეტად საინტერესო მასალაა არა მარტო ამ ორი მეცნიერის ურთიერთობის შესწავლის თვალსაზრისით, არამედ უფრო იმიტომ, რომ მათში დაწვრილებითი ცნობებია ორივეს მუშაობის შესახებ ამ პერიოდში, იმდროინდელი ქართველოლოგიური კვლევის შესახებ გერმანიაში, ცნობები გერმანულ ორიენტალისტებზე, რომლებთანაც გრიგოლ ფერაძეს ბონში და ბერლინში ჰქონდა კონტაქტი. თუნდაც ზოგი რამ ნაკლებ მნიშვნელოვანი გვეჩვენებოდეს, საერთო სურათისათვის, მთლიანობაში ყველაფრის აღსაქმელად ყველა წერილი თავისებურად საინტერესოა.

ეს მიმოწერა 1926-1931 წლებს მოიცავს. თავისი გეგმების გარდა გრიგოლ ფერაძე ხშირად სწერს თავის მასწავლებელს უცხოელ კოლეგებთან შეხვედრებზე, სამეცნიერო საკითხების გამო მათთან კამათზე და მათ მუშაობაზე.

1925 წლის 5 დეკემბერს გამოგზავნილი ვრცელი წერილი იმედიითაა აღსავსე, ახალგაზრდა მკვლევარი გამოცდისა და თავისი ნაშრომის ჩაბარებაზე და სამშობლოში დაბრუნებაზე საუბრობს. მას კორნელი კეკელიძისათვის უთხოვია გამოკვლევა 13 ასურულ მამაზე, რომელიც დისერტაციისთვის სჭირდებოდა. სამწუხაროდ, ნაშრომი დამთავრებული მქონდა, აღნიშნავს გრიგოლ ფერაძე და ასურელი მამების მონოფიზიტობასთან დაკავშირებით დასძენს, თქვენგან დამოუკიდებლად მიველ ამ დასკვნებზედო. მის ნაშრომს ბონელი პროფესორები Goussen–ი და Erhard–ი კითხულობდნენ და გარკვეულ დახმარებას უწევდნენ.

გრიგოლ ფერაძე ეხმარებოდა მათ მიეღოთ საჭირო ლიტერატურა საქართველოდან და თავადაც ცდილობდა, სამაგიეროდ საჭირო წიგნები აერჩია, რომელსაც საპასუხოდ გაუგზავნიდნენ თბილისის უნივერსიტეტს გერმანელი მეცნიერები. ზოგჯერ ადამიანური გულისწყრომაც იგრძნობა, როცა ამჩნევს, რომ საპასუხო წიგნების გამოგზავნას აგვიანებენ. განსაკუთრებით კრიტიკულია იგი ჰაინრიხ გუსენის მიმართ. აი, რას წერს იგი კეკელიძეს: «დღეს გაუგზავნე ღია ბარათი ტიუბინგენში ცნობილ თეოლოგიურ გამომცემლობას (Paul-Lübeck-Mohr) და ვთხოვე კატალოგები. მიღებისთანავე გამოგიგზავნით. ამოირჩიეთ წიგნები, რომელნიც თქვენ გსურთ და გამოგზავნეთ სია. გუსენი აქამდისინ თავის უმნიშვნელო გამოკვლევებით თქვენ ძვირფას გამოკვლევებს იღებდა. მასაც შეუძლიან ქართველ მეცნიერებს რაიმე სიკეთე გაუწიოს. აქამდისინ მხოლოდ კარგი ფრაზებით მკვებავდა და ტფილისის უნივერსიტეტს ხან Migne–ს და ხან პარიზის ხელნაწერებს ჰპირდებოდა. მიიღო თქვენი მონუმენტა და ამ წიგნით ბონის ქუჩებში დაძრწოდა. სამწუხაროდ, თუმცა გუსენს ძვირფასი ორიენტალისტიკის სამკითხველო აქვს, მისი გამოყენების ნიჭი არა აქვს. და თუმცა ცოტაოდენად ქართული იცის, მაგრამ მისი ცოდნა სრულიად უნაყოფოა. სხვა ადამიანი მის ადგილს თავის ნიჭს და წიგნებს სხვაგვარად გამოიყენებდა. ის, რაც დასწერა, ისიც სხვების ძალდატანებით – Die georgische Bibelübersetzung პროფ. ბაუმშტარკის და იერუსალიმის განჩინების შესახებ – ერჰარდის.

ამავე წერილში გრ. ფერაძე ბევრად თბილად ლაპარაკობს მეორე ბონელ პროფესორზე – ერჰარდზე: «Erhard-ს ვუჩვენე თქვენი დიდებული ისტორია და

მეუბნება, საქართველოში გამგზავრებამდის [შევადგინო] მოკლედ გერმანულად ექსცერპტი [მონახაზი], რომელსაც შემდეგ თვით რომელიმე გამომცემელს გამოაცემინებს: Abris der giorj. Literaturgeschichte nach der Monographie von Herrn Prof. Kekelidze დაყოფილი დარგებით. მას ქართული მეცნიერება ძლიერ აინტერესებს და თვალყურს ადევნებს, ანტიპოდია გუსენის პიროვნებისა».

თუნდაც ეს ორი პორტრეტი – გუსენისა და ერჰარდის – ადამიანურ და მეცნიერულ პლანში დანახული, ჩვენის აზრით, მეტად საინტერესოა ამ პიროვნებათა შეფასებისთვისაც, და იმის საჩვენებლადაც, როგორ ცდილობდნენ ქართველი მეცნიერები უცხოური გამოცემების მიღებას და რა ძალისხმევა იყო ამისათვის საჭირო.

ერთ-ერთ მომდევნო წერილში 1926. 23.III გრ. ფერაძე კვლავ აღნიშნავს, რომ გუსენი პარიზული ხელნაწერის ფოტოასლებს უგზავნის თბილისის უნივერსიტეტს. შემდეგ აცნობებს კკეკელიძეს, რომ Bardenhecer-ის მნიშვნელოვანი ნაშრომი გამოვიდა და ურჩევს, მისი გამოგზავნაც სთხოვონ გუსენს. «მხოლოდ Krüger-ის «Altertum»-ით ვალს ვერ გადაიხდისო» – წერს იგი.

ერთ-ერთი პირველი წერილი, რომელსაც გრ. ფერაძე 1926 წელს ბრიუსელიდან უგზავნის კკეკელიძეს, «ბოლანდისტების მამად» აღიარებული ბელგიელ მეცნიერთან პაულ პეეტერსთან მის ვიზიტს ეხება. ამ წერილიდან ვგებულობთ, რომ პეეტერსი ძალიან ნასიამოვნები დარჩენილა კორნელი კეკელიძის მიერ მის შრომებზე გამოქვეყნებული რეცენზიით. გრ. ფერაძე აღტაცებული წერს პეეტერსზე. მისი გადმოცემით, პეეტერსს «აუტოდიდაქციით – უწიგნოდ და თითქმის უმასწავლებლოდ – შეუსწავლია ჩვენი ძნელი ენა, და ამის გამო არც გასაკვირველია, თუ იგი შეცდომებს უშვებს. ყოველ შემთხვევაში მანცვიფრებს მისი მუშაობა და თითქმის გენიალურიც არის – 56-57 წლისაა და იცის ზედმიწევნით ქართული ენის გარდა არაბული, სირიული, სომხური, კოპტური, ეთიოპიური, ბერძნულ-ლათინურზე არას ვიტყვი, რუსულად თავისუფლად ლაპარაკობს, გერმანულად, ინგლისურად და სხვა». სამი თვის მანძილზე ბრიუსელში მუშაობას გრ. ფერაძე მაინცდამაინც ნაყოფიერად არ თვლიდა, მაგრამ ნაყოფიერი იყო პეეტერსთან მისი ურთიერთობა. «მისგან ძლიერ ბევრი ვისწავლე. სხვა არა იყოს

რა, შთაბეჭდილება მისი პიროვნებისაგან». თუმცა, არ უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ გრ. ფერაძე უკრიტიკოდ იღებდა პ. პეტერსის ყველა მოსაზრებას. ეს ნათლად ჩანს წმ. ნინოს ცხოვრებაზე მსჯელობისას. «P. Peeters-ს რაღაც დაჟინებული აზრი აქვს, ვითომ წმ. ნინოს ცხოვრების დამწერმა ბერძნული ტექსტები კი არა, მხოლოდ სომხურით ისარგებლა და იქიდან გადმოაკეთა ქართული ვერსია. არა მგონია, რომ მისი აზრი ნამდვილი იყოს. მან ამჟამად დაასრულა წმ. შუმანიკის ცხოვრების თარგმანი, რომელშიც ამტკიცებს, რომ ვითომ იგი დაწერილია მე-V-VI საუკუნეში და არა მესამოცე წელს V საუკუნისა, როგორც აქამდისინ იყო. ეს მისი შრომა დიდად მაინტერესებს».

თუმცა ბრიუსელში ყოფნისას სამუშაო თემა ვერ შეურჩევია, გრიგოლ ფერაძეს დაუხვეწია თავისი ფრანგული «ამჟამად თითქმის თავისუფლად ვლაპარაკობ და უფრო უკეთ ვკითხულობ», აღნიშნავს იგი, დაუწყია ასევე კოპტურის შესწავლაც. მთავარი კი მისი დისერტაციის ზოგი ნაწილის პუბლიკაციაა, რომლის შესახებაც იგი აცნობებს კორნელი კეკელიძეს. III ნაწილი ბონში დაიბეჭდა კათოლიკურ ორგანოში «Internationale Kirchliche Zeitschrift», 13 ასურელ მამაზე მომავალ წელს დაიბეჭდება, მერე კი შესაძლოა ბელგიაში სადმე ცალკე ბროშურად გამოვაცემინო, წერს იგი. ამის შესახებ უფრო დაწვრილებით II თავში გვექნება საუბარი, ამიტომ აქ აღარ შევჩერდებით.

საინტერესოა აგრეთვე ერთი პატარა დეტალიც. თავისი ბონელ მასწავლებლებზე, გუსენსა და ერჰარდზე განაწყენებული გრიგოლ ფერაძე კვლავ თავის ქართველ მასწავლებელს და უფროს კოლეგას შესჩივის: «Goussen-მა და Erhard-მა სრულიად დამივიწყეს. ბონში ყოფნის დროს დიდ პატივს მცემდნენ, და მე მგონი, მიზნად ჰქონდათ ჩემი კათოლიკედ ქცევა. ხანდახან, როს ვიგონებ მათ საუბარს და ყველაფერს, ეს მათი მიზანი ჩემთვის ცხადი ხდება, და ეხლა რომ დაინახეს, რომ ვერაფერს მიაღწევენ, მთლად დამივიწყეს». ეს ალბათ მხოლოდ დროებითი განწყობა იყო, რომელიც დიდხანს არ გაგრძელებულა, 1927 წ. ლოზანაში კონფერენციაზე წარმოთქმულ სიტყვაში გრ. ფერაძე სწორედ იმას აღნიშნავდა, რომ მას კათოლიკებთან და პროტესტანტებთან ურთიერთობისას ძალდატანება არ უგრძნია, არავინ ცდილა მისთვის სხვა აღმსარებლობა მოეხვია

თავს მართლმადიდებლობის სანაცვლოდ. მაგრამ ეს დროებითი განწყობაც, რომელიც ოფიციალურად არსად გაუმჟღავნებია, საინტერესოა სწორედ კკეკელიძისადმი მიწერილ პირად წერილში დაფიქსირებულიო. საინტერესოა წერილის ბოლოს მინაწერიც, სადაც გრ. ფერაძე პეტერსის აზრს გადმოსცემს: «შესაძლოა წმ. ქეთევანი უნიატი იყოო (???)». ოთხი კითხვის ნიშანი იმაზე მიგვანიშნებს, რომ გრ. ფერაძეს ეს აზრი მიუღებლად მიაჩნია. ამავე დროს მეტყველებს მის მრავალმხრივ ინტერესზე, რაც კი ქართულ კულტურას და ისტორიას შეეხება.

ასევე დაინტერესებულა იგი ექსპედიციით სინას მთაზე. «წავიკითხე გაზეთებში, რომ სინას ექსპედიცია ეწყობა Harvard-ის უნივერსიტეტის მიერ მოწყობილი, რომელშიც შედიან Laki, R. Bleke, გერმანელი Carl Schmidt–ი, Peeters–ი და ბენეშევიჩი. პეტერსი უკვე ემზადება ამ ექსპედიციისათვის. დიდად საინტერესო და საჭირო იქნება, რომ ჩვენი უნივერსიტეტიდან აგრეთვე ვინმე წასულიყო იქ სამუშაოდ».

ხშირად მიმართავს გრიგოლ ფერაძე თავის მასწავლებელს თხოვნით, დაეხმაროს პასპორტისა და საბუთების მიღებაში სამშობლოში დასაბრუნებლად. მას სადიპლომო ნაშრომის დაბეჭდვაც კი ეჩქარებოდა, რათა დროულად დაბრუნებულიყო საქართველოში. «ევროპაში დიპლომი მაჩერებს, და პასპორტის უქონლობა. დიდი მადლობელი ვიქნებოდი, თუ მანდ ვისმეს დაავალებთ გამომიგზავნონ. მომწონს, რომ გამოველ საქართველოდან კანონიერი გზით აქ სასწავლებლად და საბჭოთა მთავრობის ნებართვით დავტოვე საქართველო. 1921 წელში ოქტონბერში მოწმობის აღება შეიძლებოდა საგარეო საქმეთა სამინისტროში ან და შინაგან საქმეთა. დედაჩემმა გამოუცდებლობის გამო ვერ მოახერხა და თქვენ დიდად დამავალებთ, თუ ამ დიდ სამსახურს გამიწევთ».

თუმცა სამშობლოში დაბრუნება ასე ადვილი არ იყო და ახალგაზრდა მეცნიერი კვლავ ბელგიაში გაემგზავრა. იქიდან კვლავ საქართველოში დაბრუნებაზე ფიქრობა. «ჩემი დისერტაცია უკვე ჩავაბარე ... თებერვლის გასულს ვაბარებ ზეპირ გამოცდას, და შემდეგ ჯერ არ ვიცი, რას გავაკეთებ, საქართველოში მინდა დაბრუნება, მაგრამ პასპორტის მიღება გამიძნელდა. ჩვენებიდანაც არავითარი ცნობა

არ მაქვს. დიდად დამავალებთ, თუ თქვენს ვაჟებს ან რომელიმეს დაავალებთ: დედაჩემი ინახულონ და ამის შემდეგ მოკლედ შემატყობინეთ».

P.S.-ში კი მოძღვარსა და მასწავლებელს უნიის შესახებ ეკითხება: «დიდად დამავალებთ, თუ მომწერთ თქვენს აზრს უნიის შესახებ. მე პირადად ამისი დიდი წინააღმდეგი ვარ. აქ ქართველებში დიდი მუშაობა სწარმოებს. უმთავრესი აგიტატორი რაფო ივანიცკია, რომელიც ქართველი ერის და დატანჯული ქართული ეკლესიის სახელით ლაპარაკობს ...«. ხელნაწერთა ინსტიტუტის მეცნიერთანამსრომელმა ნ. პაპუაშვილმა, რომელმაც ხელმეორედ გამოსცა გრ. ფერადის ქადაგებები შესავალი წერილითა და კომენტარებით, დაადგინა, რომ რაფო ივანიცკი, იგივე «ინგილო», აქტიურობდა პარიზში კათოლიკური ეკლესიის გასახსნელად, რის გამოც გრ. ფერადემ საჭიროდ მიიჩნია, დათანხმებოდა შემოთავაზებულ წინადადებას და გამხდარიყო პარიზში ქართული ემიგრაციის სულიერი მოძღვარი.

1927 წ. 14 თებერვალს იგი კვლავ ბელგიიდან, ლიუვენიდან ეხმიანება თავის მასწავლებელს და თავისი მუშაობის გეგმებს აცნობს. პეტერსის ხელმძღვანელობით იგი აგრძელებს სომხურის შესწავლას, სწავლობდა ასევე, სემიტურ ენებსაც. მაგრამ ძალიან გადატვირთული იყო. აღმოსავლური სემინარის დირექტორმა პროფ. Kahle-მ შესთავაზა ბონის უნივერსიტეტის ქართულ-სომხური ფილოლოგიის ლექტორის უფლებით დარჩენა და იგი რჩევას კვლავ კკეკელიძეს ეკითხებოდა. წუხდა, რომ ბონში ძალიან ბევრს ამუშავებდნენ (პროფ. ბაუმშტარკს უთარგმნია კ. კეკელიძის გამოკვლევა ასურელი მამების შესახებ და განჩინების შობის წესი, მაგრამ ჯერ ამონაბეჭდიც არ მიუციათ, წუხდა). ამავე დროს ინგლისიდან უარი მიიღო «ყოველს, მოსულს რუსეთიდან, აქ დიდ უნდობლობით ეკიდებიანო», აღნიშნავდა იგი. გარკვეული იმედგაცრუება იგრძნობა მის სიტყვებში: «ევროპაში მეცნიერები არ არიან კეთილშობილნი, ყოველ შემთხვევაში, არა ყოველნი», და კვლავ ბატონ კორნელის სთხოვს რაიმე საინტერესო თემის შერჩევას მომავალი მუშაობისათვის.

შემდგომ წერილს გრ. ფერადე 1927 წ. ნოემბერში უკვე ბონიდან გზავნის. ეს წერილი განსაკუთრებულად გამოხატავს სასოწარკვეთას იმის გამო, რომ სამშობლოში არ უშვებენ. ბონში გრ. ფერადე ჰ. გუსენის ადგილზეა ქართულისა და

სომხურის ლექტორად, მატერიალურად გარკვეულად უზრუნველყოფილი, ბეჭდავს წერილებს გერმანული ენციკლოპედიებისათვის და სამეცნიერო ჟურნალებისათვის («Oriens Christianus»-ში), მაგრამ მაინც საოცრად იტანჯება. «მთელი ენკენისთვე ბონში მომიხდა ყოფნა. პასპორტის შესახებ არაფერი გამომივიდა რა. საბჭოთა მთავრობა პასპორტს არ მამღევს. ბ. თ. ღლონტი ვინახულე, ვთხოვე, რითიმე დახმარება გაეწია პასპორტის საკითხში, მაგრამ, როგორც სჩანს, არაფერმა არა გასჭრა რა. არა მაქვს პასპორტი. ჩემი თხოვნა отклонено, როგორც მწერდნენ ბერლინიდან. არ ვიცი რისთვის. პოლიტიკურ პარტიებს არ ვეკუთვნი. საბჭოთა ხელისუფლების წინააღმდეგ არ მიმუშავია. ჩემ მიზანს მუდამ შეადგენდა და შეადგენს ჩვენი მეცნიერების და კულტურისადმი სამსახური. ამისათვის ვემზადებოდი და ეხლა, როგორც სჩანს, ყველაფერი ამაოდ. ერთხელ კიდევ ვეცდები, და თუ კიდევ უარი მითხრეს, შევეცდები ემიგრანტთა ცხოვრებას შევეგუო. გერმანიაში არა მგონია რომ დავრჩე. საშინლად ვიტანჯები. არაფრის ხალისი არა მაქვს. 15. X. ერთ ენციკლოპედიას უნდა წერილი «Georgien» მივაწოდო, ჯერ არ დამიწყია მუშაობა, თვით არსებობის სიხარულიც დავკარგე, ნივთიერად სრულიად უზრუნველყოფილი ვარ. აქამდენაც რელატიურად უზრუნველყოფილი ვიყავი. მხოლოდ რისთვის ვიტანჯე ამდენი ხანი, რისთვის ვისწავლე, რისთვის მოვიარე თითქმის მთელი ევროპა, რისთვის? რატომ არ მიშვებენ სახლში, რა დავაშავე?» ასეთია გრ. ფერადის სულიერი განწყობა ამ პერიოდში, თუმცა იმავე წერილში შემდეგ კვლავ საქმიან კილოზე გადადის, წიგნების გამოგზავნას სთხოვს, ბაუმშტარკთან ერთად სირიელი მამების შესახებ ნაშრომზე მუშაობის ამბავს აცნობებს ბატონ კორნელის და ერთგვარად უბოდიშებს კიდევ, ალბათ იმის გამო, რომ მისი ზოგი მოსაზრება არ გაუზიარებია.

გრიგოლ ფერადემ თარგმნა კორნელი კეკელიძის შრომა «უცხო ავტორები ძველ ქართულ მწერლობაში»⁴⁸. ამ შრომის თარგმნის იდეა მას ერჰარდისაგან მიუღია, და

⁴⁸ Die alt-christliche Literatur in der georgischen Überlieferung.
 [A] – Oriens Christianus [3. Serie] 25/26, Rd. 3-4, 1929, გვ. 109-116.
 [B-D] – Oriens Christianus, 3-4, გვ. 282-288.
 [E-G] – Or. Chr. 27, Bd. 5, 1930, გვ. 80-98.
 [H-I/J] – Or. Chr. Bd. 5, გვ. 232-236.
 [Johannes Chrysostomus] – Or. Chr. Bd. 6, 1931, გვ. 97-107.
 [Johannes von Damascus – Joseph von Arimathea] – Or. Chr. Bd. 6, გვ. 240-244.

ისიც სიხარულით დათანხმებია, რათა «ჩვენი ძველი ლიტერატურული ძეგლები ევროპაშიც ცნობილ იქმნენ და ინტერესი დაიბადოს აქაურ მეცნიერთა შორის».

საერთოდ თავის შრომებში გრიგოლ ფერაძე ეყრდნობოდა თავისი მასწავლებლის ნაშრომებს და ამის შესახებ კიდევ ატყობინებდა მას. ასე თარგმნა მან იერუსალიმის განჩინებიდან შობის წესი და ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდელების სრული კატალოგი კეკელიძის «ლიტერატურის ისტორიის» მიხედვით.

გრიგოლ ფერაძე დაინტერესებული იყო მონოფიზიტობის ისტორიით საქართველოში და სომხეთსა და ქართლის განყოფის პრობლემით. ამ მიზნით წყაროების შესასწავლად იგი ვენაში გაემგზავრა მხითარისტებთან. სომხური და ქართული ეკლესიების ურთიერთობის კვლევა და ამ ორ ეკლესიას შორის კავშირის აღდგენა ფერაძის მეორე მასწავლებლის ი. ლეფსიუსის დიდი სურვილი იყო და იგი ურჩევდა თავის მოწაფეს ამ საკითხებზე მუშაობას.

გრიგოლ ფერაძე აკინიანის შრომის გამოგზავნას ჰპირდება კეკელიძეს, აცნობს პეტერსის აზრებს აკინიანის შრომაზე, მიხეილ თამარაშვილის «ეკლესიის ისტორიაზე», აცნობს თავის გეგმებს ინგლისში წასვლის შესახებ, ჰაბილიტაციისათვის კი აპირებს ქართული სახარების ან რომელიმე ბიბლიური ტექსტის დამუშავებას. თუმცა სამუდამოდ გერმანიაში დარჩენა მას მაინც არ სურდა: «აქ დარჩენა დიდად არ მახარებს. ვეცდები კიდევ ხელმეორედ სახლში დაბრუნებას. თუ კიდევ უარი მივიღე, ბულგარეთში წავალ. იქ მაქვს კავშირი რამდენიმე გავლენიან სასულიერო პირთან და მათი დახმარებით სოფიის სასულიერო აკადემიაში ადგილს ვიშოვი» – წერდა იგი.

1928 წ. გამოგზავნილი წერილი ძალიან საქმიანია და ადრესანტის აქტიურ ცხოვრებაზე და მოუღალავ შრომაზე მეტყველებს. ქართული და წინაბიზანტიური ლიტურგიის შესახებ მუშაობა, კორნელი კეკელიძის «უცხო ავტორების» გერმანული თარგმანის მომზადება, ერთი მონოფიზიტური აპოკრიფის ქართული ვერსიის მომზადება და ა.შ. მარტო ჩამოთვლაც კი საკმარისია მისი ნაყოფიერი მუშაობის წარმოსადგენად. იგი მოლაპარაკებას აწარმოებდა Bibliothek der Kirchenväter –

[Josephus Flavius-Lukianos] – Or. Chr. 30, Bd. 8. გვ. 86-92.
[M-Z] – Or. Chr. Bd. 8, გვ. 180-198.

გამომცემლობასთან, რადგან გერმანულად თარგმნილი ჰქონდა სერაპიონის, გრიგოლის, იოანეს, ექვთიმეს და გიორგი მთაწმიდელის სახარებანი, შეისწავლიდა მარკოზის სახარების ქართული ტექსტის ვარიანტებს და ადარებდა მათ სომხურ-ბერძნულ-სირიულ ვარიანტებთან. ამისათვის გამოუწერია გელათის, ჯრუჭის, ვანის და ართვინის სახარებათა ფოტოები, ჰადიმის სახარების ფოტოგრაფიული გამოცემაც. ყოველივე ამას ემატებოდა მეცადინეობები ქართულში და სომხურში.

ახალგაზრდა მეცნიერი გარკვეული სიამაყით აცნობებს მასწავლებელსა და კოლეგას თავის გამარჯვებაზე აღმოსავლეთმცოდნეთა ყრილობაზე: «ორიენტალისტთა ყრილობაზე პატარა გამარჯვებაა მოსახსენებელი – მოხსენების შემდეგ ერთხმად იქნა დადგენილი და შემდეგ პლენარულ ყრილობაზეც [უნდა იყოს სხდომაზე] განმეორებული, რეზიდენციის სახით გამოტანილი სურვილი ქართული მეცნიერებისადმი მეტი ყურადღების მიქცევა და მზრუნველობის გამოჩენა. ამით გათამამებული ვამზადებ საჰაბილიტაციო შრომას და თუ კარგად წავიდა საქმე, შესაძლებელია პრივატ-დოცენტი გავხდე».

1929 წ. დასაწყისში გრ. ფერაძე იტყობინება თავისი მუშაობის შესახებ, რომ იგი ამთავრებს მუშაობას ქართული მარკოზის სახარების ვერსიებზე. ვატიკანის ბიბლიოთეკაშიც აპირებს წასვლას სახარების გადმოსაწერად. ვატიკანის ბიბლიოთეკაში ინახება შესანიშნავი ქართული სახარება, რომელიც 1927 წ. გასულს საინტერესო ვარიანტებით გამოაქვეყნა მ. ცორელმა და კონიბერმა შეისწავლაო. «გარდა ამისა, ათონზედ იერუსალიმში მოიპოვებიან ქართული სახარებანი. თვით პარიზშიც უნდა იყოს ქართული სახარება, როგორც ამას წინეთ მწერდნენ. მარკოზის სახარების შესწავლამ ბევრი რამ დამანახვა, და დასკვნანი ბაუმშტარკს, Vogel-ს ... და ბერლინში დაისმანს გავუზიარე და დავაინტერესე».

მიუხედავად აქტიური სამეცნიერო მუშაობისა, გრიგოლ ფერაძე მთლად კმაყოფილი არ იყო თავისი საქმიანობით. გაურკვეველობა, უცოდინარობა იმ მიზეზისა, თუ რატომ არ უშვებდნენ სახლში, ძალიან აღიზიანებდა. ფიქრობდა საეკლესიო სამსახურზე რომელიმე მართლმადიდებელ ეკლესიაში.

«... შეიძლება სამეცნიერო კარიერას მთლად თავი დავანებო და საეკლესიო სამსახურს შევუდგე. სახლში ხომ მაინც არ მიშვებენ (მიზეზი არ ვიცი!) და აქ

ქართველოლოგიას სხვებიც გამოუჩნდებიან და მიუხედავად დიდი სიყვარულისა მეცნიერებისადმი, იგი სრულიად არ მაკმაყოფილებს».

ამ წერილის მინაწერში იგი თავის მასწავლებელს იმასაც ატყობინებს, რომ რეცენზიას წერდა მის შრომაზე, რომელიც გერმანულ ენაზე დაიბეჭდა Morgenland-ის სერიებში, ჟურნალში «Zeitschrift für Kirchengeschichte».

ამრიგად, მეცნიერულ საკითხებზე და პირად განწყობაზე ერთნაირად სწერს იგი თავის მასწავლებელს და ორივე შემთხვევაში თანადგომას მოელის მისგან.

1929 წლის გაზაფხულზე გრიგოლ ფერაძემ უკვე დაამთავრა მცირე გამოკვლევა მარკოზის სახარების შესახებ. იგი კვლავ კ.კეკელიძეს მიმართავს თხოვნით, გაუგზავნოს ქართულ სახარებათა ხელნაწერების სია. მას თვითონ შეუდგენია ასეთი სია კეკელიძის «ლიტარატურის ისტორიის», ჟორდანიას ქრონიკების, თაყაიშვილის, ბაქრაძის და სხვა შრომათა მიხედვით, მაგრამ თვლიდა, რომ ეს სია ამომწურავი ვერ იქნებოდა. «... ჩემს გამოკვლევას მარკოზის სახარების შესახებ მსურს [დავურთო] სია ქართულ სახარებათ ... დიდად დამავალებთ, თუ მას მომაწვდით; გამოაქვეყნეთ თავდაპირველად ერთ-ერთ პერიოდულ გამოცემაში მანდ და მე მას გერმანულად გადავთარგმნი ანდა თუ გსურთ ქართულ ხელნაწერს თქვენი სახელის და პასუხისმგებლობის დარცენით, გერმანულად ვთარგმნი. უნდა აღინიშნოს: სახელწოდება სახარების, ... წელიწადი ან საუკუნე; სადაა ამჟამად, ვის მიერ აღწერილი; და უკანასკნელად, რაც ძლიერ საჭიროა, ხელნაწერი არის Mayusk-ის თუ Minusk-ის; ... რაც შეეხება უცხოეთში (ათონი, იერუსალიმი, რომი) დაცულ სახარებათა სიას, შემდეგში გამოვცემ».

1929 წელს ბონიდან გამოგზავნილ წერილში გრიგოლ ფერაძე აღტაცებული იტყობინება, რომ ერთ გერმანულ ოჯახში სინას მთიდან გამოტანილი რამდენიმე ქართული ხელნაწერი აღმოუჩენია და გადაუწერია. ამ ხელნაწერთა შესახებ წერილის გამოქვეყნება უნდოდა «Theologische Blätter»-ში.

გრიგოლ ფერაძის გერმანიაში ყოფნა მეტად სასარგებლო აღმოჩნდა იმ მხრივაც, რომ ის თვალს ადევნებდა, რა იბეჭდებოდა ქართული მასალის შესახებ, რომელი მოსაზრებები ემთხვეოდა ქართველი მეცნიერებისა და რა განსხვავებული აზრი იყო წარმოდგენილი. ორივე შემთხვევაში საჭირო იყო ინფორმაციის

მოწოდება საქართველოში, რადგან ზოგჯერ გერმანელი მეცნიერები არ იცნობდნენ ქართულ დაბეჭდილ გამოკვლევებს და დამოუკიდებლად მიდიოდნენ ანალოგიურ დასკვნებამდე.

«სხვათა შორის, ბერლინში ყოფნის დროს მომიხდა პრ. მარკვარტთან ყოფნა», – სწერს გრ. ფერაძე კ. კეკელიძეს – «მე ვინახულე მისი ახალი ნაშრომის, რომელიც ლაიპციგში გამოდის, კორექტურა. ეხება საქართველოში ქრისტიანობის დამყარების საკითხება და თქვენგან დამოუკიდებლად თქვენ აზრზედ მიდის. ქრისტიანობის დასაწყისი საქართველოში არიანულია ... დიდად საინტერესოდ სჭრის პრობლემას მირიან თუ ბაკური და სხვა მრავალი. ჩემთვის დიდათ სასიხარულო იყო მოვლენა, რომ ისეთი მეცნიერი, როგორცაა მარკვარტი, თქვენ დასკვნაზედ მოვიდა. თქვენ ნაშრომს იგი არ იცნობს. სამწუხაროდ, ჩემი ეგზემპლარი Erhard-ს მივეცი. შესაძლებელია კიდევ დროა კორექტურებში თქვენი დებულების მოსახსენებლად. გაუგზავნეთ მას თქვენი გერმანული ნაშრომი».

გრიგოლ ფერაძეს იმედი ჰქონდა, რომ ვენის ორიენტალისტთა კონფერენციაზე შეიძლებოდა შეხვედროდა კორნელი კეკელიძეს. კონფერენციაზე იგი მოხსენებით გამოდიოდა ქართული ბიბლიის თარგმანებზე. მას მაინც ვერ წარმოედგინა, რომ ეს არც ისე იოლი იქნებოდა საბჭოთა კავშირის პირობებში. ფერაძემ თუმცა იცოდა მძიმე მდგომარეობის შესახებ იქ. მაგ. იცოდა, რომ ბენეშევიჩი ციხეში იყო და ამით აღშფოთებული წერდა: «რატომ მეცნიერები არავითარ ნაბიჯს არ გასწევენ ამ დამსახურებული და ყოველმხრივ ღირსეულ პიროვნების გასათავისუფლებლად? ბერლინში ყოფნის დროს Harnack-ი, Lietzmann-ი და სხვები ძლიერ აღშფოთებული იყვნენ».

1930 წ. მარტში გრიგოლ ფერაძე იუწყება მარკვარტის გარდაცვალებას. შემდეგ ისევ მეცნიერული მუშაობის ამბებს აცნობებს დიდ ქართველ მეცნიერს. მარკოზის სახარებაზე მუშაობით ბიბლიოლოგიის დარგში გადავინაცვლეო, აღნიშნავს. «სხვათა შორის, აღმოჩენილ ტექსტებში სინას მთიდან გამოტანილ ხელნაწერებში არის ალაპი ჯვრის მონასტრის, იმ ტიპის, როგორც მარის მიერაა გამოცემული. აღსანიშნავია, რომ ჯვრის ალაპები სინას მთაზედ ყოფილან. შესაძლებელია ამას შემთხვევითი ხასიათი ჰქონდეს. ტექსტი მარრზედ ძველია. ზოგიერთი ნაწილები

მარს უკვე გამოქვეყნებული აქვს ...« თუ რაიმე სიტყვის გაშიფვრა უნდოდა, გრ. ფერაძე წერილითვე ეკითხებოდა ბატონ კორნელის, თუ რაიმე უზუსტობა იყო შემთხვევით მის რომელიმე შრომაში, ბოდიშს უხდიდა და მიზეზს განუმარტავდა, თუ არ ეთანხმებოდა რაიმეში, მოკრძალებით ამასაც სწერდა.

«Migne-ს შესახებ მეც აღვნიშნე, რომ იგი ტფილისში არაა- მეთქი. Peeters-მა შემიყვანა შეცდომაში. გარდა ამისა, თვით კატალოგიდამ ის შთაბეჭდილება არ დამრჩა, რომ ვითომ Migne-თი სისტემატურად სარგებლობდით. შედარება თქვენ[ი] დედნის ჩემ თარგმანთან თქვენც ამას დაგარწმუნებთ. Erhard-ის ბრალი იყო, რომ მის თარგმანს შევუდექი. ძლიერ ბევრი დრო წამართვა. ... პაგინაცია თქვენ და გორგაძის 19 ხელნაწერის (სვანური მრავალთავი, საქ. არქივი, III, 1927) განსხვავდება ხანდახან Peeters-ის ბოდლეანას ხელნაწერისა და თქვენისაგან; მთელი მასალა გათვალისწინებული არ გაქვთ, ე.ი. მთელი მასალის გათვალისწინება შეუძლებელია, მაგრამ მაინც ცნობილი ტექსტებიდან ბევრი გამოგპარვიათ, მუდამ აღნიშნულ არ არიან (მაგ. ჯანაშვილის ძვირფას თვალთა შესახებ და სხვა), მაგრამ ყოველ შემთხვევაში, თქვენი შრომა პირველხარისხოვანია და დიდად საჭირო. ამით თქვენ დიდი ღვაწლი დასდეთ ქართულ მეცნიერებას. სამწუხაროა, რომ ზოგიერთ შემთხვევებში ინიციებს, სადაც საჭიროა, არ იძლევიან (მაგ. ბასილს, კაენს, შვიდ შურისგებათა, არც ხელნაწერია მოხსენიებული და მე მგონია, რომ საქართველოში, შესაძლოა, ეს ხელნაწერი არც კი მოიპოვებოდეს)».

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, გრ. ფერაძე ხშირად აქვეყნებდა რეცენზიებსაც კ. კეკელიძის შრომებზე. მაგ. კეკელიძის შრომაზე «ქართველთა მოქცევის მთავარი ისტორიულ-ქრონოლოგიური საკითხები», 1928-31 წლებში არაერთი გერმანელი მეცნიერის გამოხმაურება თუ რეცენზია გამოქვეყნდა. მათ შორისაა გრ. ფერაძის რეცენზიაც, დაბეჭდილი ჟურნალში «Der Orient»⁴⁹.

გრ. ფერაძე დაწვრილებით იხილავს კ.კეკელიძის თეორიას ქართლის მოქცევის შესახებ, დათარიღების და განმანათლებლის შესახებ. «დამსახურებული სწავლული ავტორი ცდილობს გადაიტანოს ქართლის მოქცევის თარიღი კონსტანტინეს დროიდან ... მისი ვაჟის ხანაში», აღნიშნავს იგი, თავების მიხედვით მიმოიხილავს

⁴⁹ Kekelidze K, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, Leipzig, 1928; Der Orient, 11, Heft 5, 1929, გვ. 162-164.

ნაშრომს და სანამ კეკელიძისეული არგუმენტაციაზე გადავიდოდეს, მოკლედ ეხება ქართლში ქრისტიანობის შემოსვლის შესახებ არსებულ თეორიებს. იგი მკვლევარებს სამ კატეგორიად ყოფს. «პირველ კატეგორიას მიეკუთვნებიან ის მკვლევარები, რომლებიც ახალ მნიშვნელოვან დოკუმენტს ან ტექსტს აღმოაჩენენ, მაგრამ არსებულ ტექსტთან კავშირს არ უკვირდებიან». ასეთად გრ. ფერაძე მიიჩნევს R. Raabe-ს ნაშრომს Petrus der Iberer, Maß-ის «Taufe der Armenier, Georgier, Albanen und Abchasin, O. von Larum-ის ნაშრომებს. მნიშვნელოვნად მიაჩნია A. Glass-ის Die Kirchengeschichte des Gelasios von Kaisarea. «რუფინუსის ლათინური ტექსტის ბერძნული დედნის აღმოჩენამ, რომელშიც ზუსტად საქართველოს გაქრისტიანებაზეა ლაპარაკი, ჩვენ ახალი პრობლემების წინაშე დაგვაყენა. არც თუ ბოლოს უნდა დავასახელოთ ქართული წყაროები, რომლებიც პროფესორმა ცაგარელმა აღმოაჩინა და გამოსცა ...«. ასეთი მრავალრიცხოვანი წყაროების და მასალის სისრულის დროს, რეცენზიის ავტორის აზრით, მთავარია ყველაფრის შეჯამება და პრობლემის დასამაში სიცხადის შეტანა, იქიდან ისტორიულის ამორჩევა. მეორე კატეგორიის მკვლევარებს მიაკუთვნებს მიმომხილველი ხახანაშვილსა და ჯავახიშვილს, რომელთა ნაშრომებიც მეთოდურად სწორადაა შესრულებული, მაგრამ გადამუშავებას საჭიროებენ, რადგან, ჯერ ერთი, საკმარისად კრიტიკულები არ არიან, მეორეც – მათ შემდეგ კიდევ ბევრი რამ გამოიცა. მესამე კატეგორიის მკვლევარები «ამოირჩევენ რომელიმე პრობლემას ან მთელ რიგს ერთმანეთთან დაკავშირებული პრობლემებისა და ცდილობენ მათ გადაჭრას». ასეთად ესახება მას ს. კაკაბაძე და კ. კეკელიძე. თუმცა გარკვეული კრიტიკითაც ეკიდება თავისი ღირსეული მასწავლებლის მოსაზრებებს.

ახალი და მნიშვნელოვანი კეკელიძესთან ქართლის მოქცევის თარიღია (355-356), რასაც იგი საქართველოს ისტორიიდან და ბიზანტიის ლიტერატურისა და ისტორიიდან მოხმობილი არგუმენტებით ასაბუთებს. პირველი არგუმენტი, რომელიც ამ დათარიღებას უჭერს მხარს, მზის დაბნელების თარიღია, მეორე – წმ. ნინოს ქართლში ჩამოსვლის და გარდაცვალების თარიღებია «ქართლის ცხოვრების» მიხედვით. ბიზანტიური ლიტერატურიდან მოყვანილი არგუმენტებია ის, რომ იბერია იმავე დროს გაქრისტიანდა, როცა ეთიოპია და ის რომ ევსევი კესარიელი

«კონსტანტინეს ცხოვრებაში». ამ ფაქტს არ იხსენიებს, ე. ი. კონსტანტინეს დროს იბერიის მოქცევა ვერ მოხდებოდა.

გრ. ფერაძე დაწვრილებით იხილავს თითოეულ არგუმენტს, იმოწმებს ხახანაშვილის, ჯავახიშვილის, ბოლოტოვის მოსაზრებებს და რამდენადმე კრიტიკულად უდგება კეკელიძისეულ დათარიღებას. მას მოჰყავს ბერძნული ტექსტიც და აღნიშნავს, რომ აქ ეთიოპიის მოქცევა კი არა, კონსტანტინეს ეპოქა ნაგულისხმევი, ქართლის მოუხსენებლობაც იმით აიხსნება, რომ ევსევიმ ყველაფერი კი არ აღწერა, რაც იმ დროს ხდებოდა, არამედ მხოლოდ კონსტანტინე იმპერატორთან დაკავშირებული მნიშვნელოვანი მოვლენები. «ცხოვრებაში» სომხებიც არ არიან მოხსენიებულნი, აღნიშნავს რეცენზიის ავტორი. «ქართველების მოუხსენიებლობა «ცხოვრებაში» შეიძლება კარგი არგუმენტიც იყოს იმისათვის, რომ ქრისტიანობის დასაწყისი იბერიაშიც არაბერძნული წარმოშობისა იყო», აღნიშნავს იგი, თუმცა საბოლოო დასკვნისაგან თავს იკავებს მანამ, სანამ წყაროები უკეთ არ იქნება დამუშავებული.

საინტერესოა გრ. ფერაძის მსჯელობა წმ. ნინოს სახელთან დაკავშირებითაც. მისი აზრით, იგი სიტყვა Nonna-ს არ უკავშირდება, მაგრამ არა იმ მოსაზრების გამო, რომელიც პროფ. ბოლოტოვს ეკუთვნის, ტყვე ქალი დაშორებული იყო ქრისტიანულ დასავლეთს და ლათინური სახელი არ ექნებოდაო, არამედ იმიტომ, რომ სახელი nonna მონაზვნებში მხოლოდ მე-8 საუკუნიდან გვხვდებაო.

აქვე მოჰყავს მკვლევარს პროფ. მარკვარტის მოსაზრებაც საქართველოში ქრისტიანობის დასაწყის პერიოდზე. «გარდაცვალებამდე ცოტა ხნით ადრე პროფ. მარკვარტმა მაჩვენა კორექტურა მისი უკანასკნელი ნაშრომისა, სადაც იგი საქართველოში ქრისტიანობის დასაწყისსაც ეხება და თავისი კვლევის შედეგებში კეკელიძეს ემთხვევა. მარკვარტის მიხედვით, ქრისტიანობის დასაწყისი საქართველოში არიანული წარმოშობისაა და შვილი კონსტანტინეს მეფობის დროს უნდა ემთხვეოდეს. მარკვარტის მირიანი არიანულ მეფედ მიაჩნია, ბაკური კი – პირველ მართლმადიდებელ მეფედ».

ამრიგად, გრ. ფერაძე უბრალოდ ცნობას კი არ იძლევა კეკელიძის ამ ნაშრომის შესახებ, არამედ ბევრს მსჯელობს ამ თავისთვისაც საინტერესო საკითხზე და

ბოლოს ასკვნის: «როგორც ვხედავთ, კეკელიძის მოსაზრებები შემთხვევითი არ არია, თუმცა მისი არგუმენტები არც უეჭველია, როგორც ზემოთ ვცადე მეჩვენებინა, და ღირს ამ საკითხების საფუძვლიანი და დაწვრილებითი შესწავლა».

ეს რეცენზია გრ. ფერაძემ გამოაქვეყნა მას შემდეგ, რაც კეკელიძის ნაშრომი პროფ. შუხარტმა დაბეჭდა გერმანიაში. რეცენზია ჟურნალ «Der Orient»-ის გარდა გამოქვეყნდა ჟურნალში «Zeitschrift für Kirchengeschichte» და უთუოდ გააძლიერებდა გერმანული სამეცნიერო წრეებში ინტერესს კ. კეკელიძის შრომისადმი⁵⁰.

საერთოდ, ბუნებრივია გრ. ფერაძის ზრუნვა ქართული კულტურისადმი ინტერესის გასაძლიერებლად. ამიტომაც იყო, რომ ის ერთი მხრივ ცდილობდა ქართველი მეცნიერების შრომები ხელმისაწვდომი გამხდარიყო ევროპელი მკვლევარებისთვის, მეორეს მხრივ კი საქართველოშიც გაეგოთ ევროპული კონფერენციებისა თუ კონგრესების მუშაობის ამბავი და ამგვარ მეცნიერულ ფორუმებში უშუალოდ მისი მონაწილეობის ამბავიც.

მეორე დიდი ქართველი მეცნიერი, რომელსაც აცნობდა თავის გეგმებსა და მუშაობის შედეგებს, ივანე ჯავახიშვილი იყო. მართალია, გრ. ფერაძის წერილების რაოდენობა, რომელიც ივ. ჯავახიშვილის არქივშია შემონახული, შედარებით მცირეა, მაგრამ შინაარსობრივად მეტად საინტერესოა. გერმანიიდან გამოგზავნილ წერილებში იგი იტყობინება ბონის ორიენტალისტთა კონგრესის და მისი მოხსენების შესახებ ამ კონგრესზე, თავისი მუშაობის შესახებ და დახმარებასაც სთხოვს ბატონ ივანეს ბონის უნივერსიტეტში ქართული განყოფილების გაძლიერებისა და საერთოდ ქართული კულტურის პროპაგანდის საქმეში. ვარშავიდან გამოგზავნილ წერილშიც ვარშავის უნივერსიტეტში თავისი მუშაობის შესახებ წერს.

ეს წერილები კომენტარებითა და შესავლით გამოაქვეყნა გ. საითიძემ⁵¹ და მათზე დაწვრილებით აღარ შევჩერდებით.

⁵⁰ Gr. Peradze, Kornelios Kekelidse, Die Bekehrung Georgiens zum Christentum. Morgenland, Darstellungen aus Geschichte und Kultur des Ostens, hrsg. von Prof. Dr. W. Schubart. H. 18, Leipzig, 1928, 51 s. in: Zeitschrift für Kirchengeschichte 49, Bd., Heft 1, 1930, გვ. 95-99.

⁵¹ გ. საითიძე, რამდენიმე საბუთი გრიგოლ ფერაძის და ივანე ჯავახიშვილის ურთიერთობის ისტორიიდან, არტანუჯი, 11, 2003, გვ. 111-119.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ლეფსიუსის არქივში დაცული დოკუმენტები საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქს, ხელნაწერთა ინსტიტუტს და გრიგოლ ფერაძის ძმისწულს გადასცა ამ არქივის ხელმძღვანელმა, მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტის პროფესორმა ჰერმან გოლცმა. მას განზრახული აქვს ამ დოკუმენტების გამოცემა კომენტარებითურთ სამეცნიერო-თეოლოგიურ ჟურნალში «Ostkirchliche Studien». «მე იმედი მაქვს, წერდა იგი, რომ დოკუმენტები გამოიცემა ქართულად ქართულ-გერმანული პერსპექტივიდან დანახული საერთო კომენტარების თანხლებით». ამ დოკუმენტების დიდი ნაწილი ქართულად უკვე გამოქვეყნდა ჟურნალ «არტანუჯში»⁵².

დოკუმენტები მოცულობით საკმაოდ დიდია (27 ერთეული), მათი ნაწილი ეხება გრიგოლ ფერაძის გამგზავრებას გერმანიაში (ჩვენ ისინი ზემოთ უკვე განვიხილეთ და აქ მათზე აღარ შევჩერდებით), ნაწილი თვითონ გრიგოლ ფერაძეს ეკუთვნის, ზოგიც ი. ლეფსიუსის საქმიანობას შეეხება, მაგრამ რამდენიმე ფრაზა მაინცაა ნახსენები გრ. ფერაძეზე. ეს დოკუმენტები მნიშვნელოვანი დეტალებით ამდიდრებენ ჩვენს წარმოდგენას გრიგოლ ფერაძის ცხოვრების, მისი სწავლისა და მოღვაწეობის, მისი მეგობრების შესახებ. ამიტომ აქ მოკლედ შევეხებით ზოგიერთ მათგანს.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წერილი იოჰანეს ლეფსიუსისა «აღმოსავლეთი ჩვენთან მოდის» წარმოადგენს მიმართვას, რომელიც ან დაეგზავნა გარკვეულ პირებს, ან სიტყვის სახით წარმოთქვა ავტორმა, რათა გარკვეული შემოწირულობა მიეღო თავისი აღმოსავლეთის მისიისათვის, დახმარებოდა ხელმოკლე სტუდენტებს, ობოლ ბავშვებს და ა.შ.

ამ მიმართვაში ავტორი ჯერ საქართველოს პოლიტიკურ და ეკონომიკურ მდგომარეობას ახასიათებს, რომელიც «მეფე ალექსანდრე I-ის მიერ საქართველოს რუსეთთან შეერთების შემდეგ, ისე დაჩაგრა და შეავიწროვა რუსეთის მართლმადიდებელმა ეკლესიამ, რომ დამოუკიდებლობა მთლიანად დაკარგა და როგორც იმპერიის ეკლესიის ნაწილს, მასაც პეტერბურგის წმ. სინოდი მართავდა», ხოლო რუსეთის რევოლუციამ და გერმანული ჯარების მიერ კავკასიის დაკავებამ

⁵² მასალები გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ (თარგმნა და შესავალი წერილი დაურთო თ. ჭუმბურიძემ) არტანუჯი, 11, 2003, გვ. 97-111.

შექმნა პირობა, რომ კავკასიის ხალხებს არანებაყოფლობითი კავშირი გაეწყვიტათ. ქართულმა ეკლესიამ ... კავკასიაში ბოლშევიკების შეჭრის შემდეგ დაკარგა თავისი ქონება. ასე რომ, ძალიან დიდ გასაჭირშიაო, – განმარტავს იგი და ახალგაზრდა ქართველი თეოლოგის, გრიგოლ ფერაძის, ჩამოსვლას დიდი სიხარულით აცნობებს თანამოდმეებს. «იმედია, ღმერთი სხვა თეოლოგებსაც გამოგვიგზავნის აღმოსავლეთის ძველი ქრისტიანული ეკლესიებიდან, რათა, ისევე როგორც მსოფლიო ომის წინ, მომავალშიც გავაფართოოთ მუშაობა აღმოსავლეთში ჩვენი დაწესებულების ფარგლებს გარეთაც. ძველი ეკლესიებისათვის სულიერი მოთხოვნილების დაკმაყოფილება მატერიალურ გასაჭირზე არანაკლები პრობლემაა. უმჯობესია ვემსახუროთ უძველესი ქრისტიანული ერების აღორძინებას და დავეხმაროთ მათ როგორც სულიერად, ისე მატერიალურად».

ი. ლეფსიუსი მეგობრებსაც სთხოვდა დახმარებოდნენ მისი მფარველობის ქვეშ მყოფ ახალგაზრდა სტუდენტს ცხოვრებისა და სწავლისათვის საჭირო სახსრების მოძიებაში, რასაც აღმოსავლეთიდან ჩასული სტუდენტი ღმერთის მიერ გაგზავნილად მიიჩნევდა. «როდესაც მუჰამედმა ერთხელ მთას უბრძანა მასთან მისულიყო, მთა კი არ დაძრულა, მოციქულმა სცადა უხერხულობიდან თავის დაღწევა და თქვა: «თუ მთა არ მიდის მოციქულთან, მოციქული მივა მთასთან». ჩვენთვის საწინააღმდეგო ქმედებაა გამოსავალი: რაკი ჩვენ ვერ მივდივართ აღმოსავლეთში, აღმოსავლეთი მოდის ჩვენთან».

გრ. ფერაძის დახმარებას ლეფსიუსი თავის დიდ მისიად თვლიდა. ასევე აღიქვამდა ამ კეთილ საქმეს არტურ ლაისტიც, რომელიც ი. ლეფსიუსს სწერდა: «ბატონმა ფერაძემ მაცნობა, რომ თქვენ განზრახული გქონიათ წერილი მიგეწერათ საქართველოს პატრიარქისათვის. რაიმე ასეთი ჯერჯერობით არ ჩამოსულა, რაც ძალიან დასანანია, რადგან ეს ბიძგს მისცემდა კათოლიკოსს სხვა თეოლოგებიც გამოეგზავნა. გერმანელ ხალხს აქ მნიშვნელოვანი კულტურული მისია აკისრია და მე იმედი მაქვს, რომ თქვენც, ღრმად პატივცემულო ბატონო, ყურადღებას მიაპყრობთ აღმოსავლეთის ამ ნაწილს».

ი. ლეფსიუსის გარდა მისი მეგობარი – არქიეპისკოპოსი ნათან ზიუდერბლომი და ი. შნაიდერიც ზრუნავდნენ ახალგაზრდა ქართველ სტუდენტზე. იგი

გაათავისუფლეს უცხოელების გადასახადისაგან. რამდენიმე სამადლობელი წერილი ლეფსიუსისა მეგობრებისადმი სწორედ ამ ზრუნვას მოწმობს. გრ. ფერადის წერილები და მოკითხვის ბარათებიც ყოველთვის მადლიერების გრძნობითაა გამსჭვალული. ამავე დროს იგი ყოველთვის თავისი სწავლისა თუ მუშაობის შესახებ აცნობებს და გარკვეულად ანგარიშს აბარებს თავის მასწავლებელს. იგი სწერდა შვედეთიდან, ბერლინიდან თუ ბონიდან. სადისერტაციო თემაზე მუშაობის დროსაც ატყობინებდა მუშაობის მიმდინარეობაზე და ბოლოს კმაყოფილი სწერდა: «მიხარია, რომ აქ, გერმანიაში, დაწყებული სწავლა ამ სემესტრში მთავრდება. დიდად მადლობელი ვარ თქვენი, ბატონო დოქტორო, ამ სიხარულისათვის. ამ მადლობას არა მარტო სიტყვებით ვადასტურებ, არამედ საქმითაც».

ი. ლეფსიუსის გარდაცვალების შემდეგ მასზე ზრუნავდა ლეფსიუსის ქვრივი ალის ლეფსიუსი, რომელიც ასევე დიდი გულშემატკივარი იყო გრიგოლ ფერადისა. აი, რას სწერს იგი პარიზის წმ. ნინოს ეკლესიაში მისი გადასვლის თაობაზე თავის ერთ-ერთ წერილში რ. შეფერს: «ბატონი ფერადე ძალიან მახარებს და მაცლებს. რა გატაცებით დაიწყო ახალი საქმე. (იგულისხმება სწორედ ქართული ემიგრანტების სულიერი მოძღვრის საქმიანობა პარიზში – თ. ჭ.). ეჭვიც არ მეპარება, რომ კარგად გამოუვა, ყოველ შემთხვევაში პარიზში მუშაობა ცოცხალი საქმე იქნება და უფრო მეტ კმაყოფილებას მოუტანს, ვიდრე ლექტორობა. ჩემი ქმარი დიდი სიხარულით მიესალმებოდა თავისი მოწაფის ამ ახალ წინსვლას».

საინტერესოა რ. შეფერის საპასუხო წერილიც ალის ლეფსიუსისადმი: «დიდად პატივცემულო ძვირფასო ქალბატონო დოქტორო! ფერადეს პარიზში თავისი ფინანსური მდგომარეობის გაუმჯობესების დიდი იმედი არ უნდა ჰქონდეს. ჰარნაკმაც ურჩია, არ წასულიყო. უნდოდა ბონში მისი უკეთესი ხელფასისათვის ეზრუნა. მე მგონი, რომ მას მეცნიერული მოღვაწეობა უფრო შორს წაიყვანს, ვიდრე მღვდლად და სულიერ მამად არჩევა».

ამ წერილებიდან კარგად ჩანს გრ. ფერადის ცხოვრების დეტალები, მისი მდგომარეობა, მეგობრების წრე და საქმიანობა. ისინი კიდევ უფრო რელიეფურს ქმნიან გრიგოლ ფერადის პორტრეტს.

პარიზელ ქართველებთან გრიგოლ ფერაძის კავშირი უკვე 1929 წელს იწყება. პარიზში დაარსდა კომიტეტი, რომლის მიზანიც იყო სამრევლოს შექმნა. გრიგოლ ფერაძე გაეცნო კომიტეტის წევრებს. მისი უშუალო მონაწილეობით დაარსდა წმინდა ნინოს ქართული მართლმადიდებელი ეკლესია და დამუშავდა მრევლის წესდება. პარიზი ამ დროს ქართული ემიგრაციის ცენტრი იყო, აქ იმყოფებოდა საქართველოს დევნილი მთავრობა. აქ იყო ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის ყველაზე მრავალრიცხოვანი მრევლი, ამიტომ მართლმადიდებელ ეკლესიის დაარსებას აქ განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა. მრევლს მუდმივი მღვდელი არ ჰყავდა და ამიტომ მათ თხოვნით მიმართეს გრიგოლ ფერაძეს, გამხდარიყო ტაძრის მოძღვარი. პირველად მან უარი განაცხადა შემოთავაზებულ წინადადებაზე, რადგან უპირველესი მნიშვნელობა მისთვის სამეცნიერო მოღვაწეობას ჰქონდა, პარიზი კი მისი მისწრაფებებისა და საქმიანობისათვის ხელსაყრელ ადგილად არ მოეჩვენა, ამიტომ კვლავ ბონში დაბრუნდა და იქ განაგრძო კვლევითი სამუშაოები. მაგრამ იგი მაინც განიცდიდა სულიერ ბრძოლას: სამეცნიერო მოღვაწეობა გაეგრძელებინა თუ მართლმადიდებელი ეკლესიის მრევლის სულიერი მოძღვარი გამხდარიყო. კორნელი კეკელიძისადმი მიწერილ ერთ-ერთ წერილში იგი აღნიშნავდა: «შეიძლება სამეცნიერო კარიერას მთლად თავი დავანებო და საეკლესიო სამსახურს შევუდგე. სახლში ხომ მაინც არ მიშვებენ. ... მიუხედავად დიდი სიყვარულისა მეცნიერებისადმი იგი სრულიად არ მაკმაყოფილებს»⁵³.

მაგრამ მალე ორი რამ მოხდა, რამაც გრიგოლ ფერაძე აიძულა დათანხმებოდა პარიზელ ემიგრანტთა წინადადებას: ჯერ ერთი, ბონში მისი დაბრუნების შემდეგ კონსტანტინოპოლიდან პარიზში ჩავიდა ქართველი მღვდელი – უნიატი, ამიტომ მართლმადიდებელი მღვდლის ყოფნა პარიზში აუცილებელი გახდა. მეორეც: 1930 წელს, როდესაც მძიმე ავადმყოფი გრიგოლ ფერაძე ბონის უნივერსიტეტის კლინიკაში იწვა და სიკვდილს ებრძოდა, მასთან მივიდა პარიზელი სამრევლოს

⁵³ წერილი კ.კეკელიძისადმი, დაცულია ხელნაწერთა ინსტიტუტში კ. კეკელიძის პირად არქივში (არქივის აღწერილობა ეკუთვნის რუსუდან კავილაძეს, გ.ფერაძის წერილები შესულია 675-688).

წარმომადგენელი. ეს შობის დღეები იყო და სიკვდილის პირას მყოფ ავადმყოფს ხილვა ჰქონდა, და ისიც, მისტიური ხმით შთაგონებული, დათანხმდა ქართული ემიგრაციის სულიერ მოძღვრობას. აქ მან ღვთის ნება დაინახა და დიდი აღმაფრენით განაცხადა თანხმობა პარიზში წასვლაზე. «ჰოსპიტალის დატოვებიდან რამდენიმე თვის შემდეგ, როდესაც ყოველდღიური საქმეებით ვიყავი დაკავებული, საოცარი სულიერი აღმაფრენა ვიგრძენი, თითქოს ჰაერში დავლივლივებდი, მხოლოდ პარიზში ჩემს მომავალ მუშაობაზე ვლაპარაკობდი, მოუთმენლად ველოდი აღდგომის არდადეგებს, რათა რაც შეიძლება მალე ჩავსულიყავი იქ და მღვდლის მოვალეობის შესრულება დამეწყო. ვერც ცნობილმა პროფესორმა კალემ, ვერც ცნობილმა პროფესორმა მარმა ... ვერ გადამათქმევინეს მიღებული გადაწყვეტილება»⁵⁴.

გრიგოლ ფერაძეს გადაწყვეტილება მტკიცე იყო. დედის წერილებმაც კი ვერ შეაცვლევინა იგი. დედას ეშინოდა, რომ ამ გზით მავალი მისი შვილი სამშობლოსი დაბრუნებას ვეღარასოდეს შეძლებდა, ურჩევდა დაბრუნებულიყო სამშობლოში, მაგრამ გრიგოლის გადაწყვეტილება ურყევი დარჩა. «ჩემთვის დაიწყო სრულიად სხვაგვარი, ახალი ცხოვრება, რომელიც ასევე მსურდა შემეწირა ქართული კულტურისათვის. ქართველი ხალხის ისტორიაში კულტურისა და სულიერი ცხოვრების განვითარებას ხომ უპირატესად ბერებმა დაამჩნიეს დიდი კვალი»⁵⁵.

1931 წ. 18 აპრილს 32 წლის ასაკში გრიგოლ ფერაძე ლონდონის ბერძნულ ეკლესიაში ბერად აღიკვეცა, მეორე დღეს კი იგი დიაკვნადაც აკურთხეს. ამავე წლის 25 მაისს პარიზის წმინდა სტეფანეს სახელობის ბერძნულ ეკლესიაში მსოფლიო საპატრიარქო საყდრის ექზარხოსმა გერმანოზმა იგი მღვდლად აკურთხა.

1931 წ. 31 მაისს მამა გრიგოლი პარიზის წმინდა ნინოს მართლმადიდებელი ეკლესიის მრევლის მღვდელმსახურად დაინიშნა. მან ამავე დღეს ჩაატარა პირველი წირვა და მრევლს მიმართა: «...მართლმადიდებლობა არის და იქნება უდიდესი განძი, რომელიც ჩვენ ერს ოდესმე ჰქონია; ამ განძისათვის მსხვერპლად იწირებოდნენ ჩვენი წინაპრები, არჩევდნენ ყოველგვარ შეურაცყოფას და თვით

⁵⁴ გრ. ფერაძე, ქართული კულტურის სამსახურში, იქვე, გვ. 45.

⁵⁵ იქვე, გვ. 45.

სიკვდილს ... მართლმადიდებლობა არის თვით ღირებულება – მხოლოდ და მხოლოდ ამისთვის ღირს ცხოვრება და სიკვდილიც»⁵⁶.

მამა გრიგოლი ენთუზიაზმით შეუდგა ახალ ცხოვრებას, ქართული ემიგრაციის სულიერი მოძღვრობა პარიზში იოლი საქმე არ იყო. მას სურდა პარიზი გამხდარიყო ქართველი ხალხის ისტორიაში კიდევ ერთი კერა კულტურისა და სულიერი ცხოვრების განვითარებისა. რატომ არ უნდა ყოფილიყო ეს შესაძლებელი? პარიზში მდებარეობდა ქართული ემიგრაციის მთავარი ცენტრი, ემიგრაცია კი განათლებული ხალხისაგან შედგებოდა.

მამა გრიგოლი მალე მიხვდა, რომ შეიძლება იყო ნასწავლი, მაგრამ კულტურულ ადამიანად ვერ იქცე. სამწუხაროდ, ქართული ემიგრაცია ძალიან დაქსაქსული იყო, ახალი თაობა უმუშევარი, ავადმყოფი და გაუნათლებელი იყო, ძველი თაობა კი – ათასგვარ პოლიტიკურ დაჯგუფებაში დაქსაქსული. მებრძოლებსა და მხარდემჭერებს ძველი თაობის წარმომადგენლები ახალგაზრდებს შორის ეძებდნენ მიზნის მისაღწევად. «უმიზნო პოლიტიკური ბრძოლები, სულისშემხუთავი მძიმე ატმოსფერო დაეუფლებოდა ჩვენს ემიგრაციას. რამდენიმე თვეში მთელი ჩემი ენთუზიაზმი ჩაქრა. როგორც სრულიად უცხოს მიერ დაწერილს, ისე ვკითხულობდი რელიგიურად მგზნებარე ნაწარმოებს – «ქერუბიმთა ჰიმნს», რომელიც ბონში ლოგინში მწოლიარე ავადმყოფმა დაწერე». – ეს სტრიქონები კარგად გამოხატავენ მამა გრიგოლის მძიმე სულიერ მდგომარეობას. იგი უკმაყოფილო იყო საკუთარი თავით, რომ დაკარგა ძვირფასი დრო, რომელიც შეეძლო შეეწირა სამეცნიერო-კვლევითი მუშაობისათვის.

მიუხედავად ამისა, იგი ცდილობდა პირნათლად შეესრულებინა თავისი მოვალეობა და სამეცნიერო მუშაობისთვისაც გამოენახა დრო.

მამა გრიგოლი ცდილობდა ინტენსიური გაეხადა სამრევლოს მუშაობა. იგი დაუკავშირდა ბრიტანეთის ბიბლიურ საზოგადოებას და არქიეპისკოპოს გერმანოზის შუამდგომლობით მიიღო შესაძლებლობა ბიბლიის თანამედროვე ქართულ ენაზე თარგმნისა. მაგრამ ეს მცდელობა მარცხით დამთავრდა, რადგან

⁵⁶ ილია ფერაძე, გრიგოლ ფერაძე – წმინდა მღვდელმოწამე, მოქალაქე, მეცნიერი, 2005, გვ. 16.

ინგლისელები განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდნენ ფინანსურ მხარეს, ეს საქმე კი საზოგადოებისათვის მომგებიანი არ იყო.

ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» გამოცემა

1931 წლის აგვისტოში გრ. ფერაძის რედაქტორობით პარიზში გამოიცა წმ. ნინოს ქართული მართლმადიდებელი მრევლის ორგანო – ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა». ამ ჟურნალმა არსებობის მცირე ხნის მიუხედავად თვალსაჩინო როლი შეასრულა და მნიშვნელოვანი ადგილი დაიმკვიდრა ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორიაში, რაც, რასაკვირველია, უპირველეს ყოვლისა მისი რედაქტორის დამსახურებაა. გრ. ფერაძის მოღვაწეობის ეს მხარე საკმაოდ სისრულით არის გაშუქებული სპეციალურ ლიტერატურაში. ამ მხრივ განსაკუთრებით უნდა გამოიყოს პროფ. გურამ შარაძის ფუნდამენტური ნაშრომი «ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია»⁵⁷. ამიტომ გრ. ფერაძის ჟურნალისტული მოღვაწეობის დაწვრილებითი ანალიზი ჩვენი მხრივ საჭიროდ აღარ მიგვაჩნია. ყურადღებას შევაჩერებთ მხოლოდ ზოგიერთ მომენტზე.

ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» პირველი ნომერი, რომელიც 1931 წლის აგვისტოში გამოვიდა, იხსნება უმაღლესი სასულიერო პირების – მსოფლიო პატრიარქის ბასილი III-ისა და დასავლეთ და ჩრდილოეთ ევროპის აეგზარხოსის მიტროპოლიტ გერმანოსის მისალოცი ეპისტოლეებით პარიზის წმ. ნინოს სახელობის ქართული ეკლესიის დაარსებასთან დაკავშირებით. ამ მასალების მოთავსება «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე, როგორც პროფ. გურამ შარაძე აღნიშნავს, ნაკარნახევია ჟურნალის პრესტიჟის ამაღლების სურვილით. უთუოდ ასეთივე სურვილით აიხსნება საქართველოს კათალიკოს-პატრიარქის კალისტრატეს საშობაო და სააღდგომო ეპისტოლეების პუბლიკაცია ჟურნალის მომდევნო ნომერში, რომლითაც კათალიკოს-პატრიარქი ვარშავისა და პოლონეთის მიტროპოლიტს დიონისეს მიესალმება და უდიდეს ქრისტიანულ დღესასწაულებს ულოცავს.

⁵⁷ გ.შარაძე, ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია, V, 2004, გვ. 423-493.

ჟურნალის პირველ ნომერში გამოქვეყნებული მასალებიდან განსაკუთრებით საინტერესოა და საყოველთაო ყურადღებას იქცევს «წმინდა ნინოს ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიის ანუ მრევლის წესდება». როგორც იქვე არის აღნიშნული, წესდება «მიღებულია 1929 წლის მკათათვის 21-ს (მკათათვის 8-ს ძველი სტილით), განცხადებულია პოლიციის პრეფექტურაში 1929 წ. მარიამობისთვის 28-ს და დამტკიცებული თიატირის მიტროპოლიტის, მსოფლიო პატრიარქის, დასავლეთ და ჩრდილოეთ ევროპის ეგზარხოსის მიერ 1928 წ. ენკენისთვის 17-2».

ამრიგად, ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის მრევლის (სარწმუნოებრივი საზოგადოების) ჩამოსაყალიბებლად ზრუნვა ჩვენს ლრტოლვილ თანამემამულეებს საფრანგეთში ადრევე დაუწყიათ და ჯერ კიდევ 1928 წლის სექტემბერში მიუღიათ ნებართვა საზოგადოების დაარსების შესახებ და დაუმტკიცებიათ მისი წესდება, ხოლო 1929 წლის 28 აგვისტოს ეს ფაქტი კანონის შესაბამისად გამოცხადებულა კიდევ «ოფიციალურ ჟურნალში». მიუხედავად ამისა, ქართული მართლმადიდებელი ეკლესიის გახსნას პარიზში ამის შემდეგ თითქმის ორი წელი კიდევ დასჭირდა: როგორც ზემოთ უკვე ითქვა, პირველი წირვა-ლოცვა პარიზის წმინდა ნინოს ქართულ მართლმადიდებელ ეკლესიაში 1931 წლის 31 მაისს ჩატარდა.

როგორც ჩანს, ასეთივე ხანგრძლივი მოსამზადებელი პროცესი უძლოდა წინ ზემოხსენებული მრევლის ორგანოს – ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» დაარსებასაც.

გარდა ზემოთ ჩამოთვლილი მასალებისა და მრევლის ცხოვრების ამსახველი ქრონიკისა, მთელი დანარჩენი მასალა «ჯვარი ვაზისას» პირველ ნომერში ეკუთვნის მის რედაქტორს გრიგოლ ფერაძეს. ანალოგიური სურათია ჟურნალის მომდევნო ნომერშიც: «მოხდა ისე, რომ ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» ფაქტობრივად ერთი ავტორთანამშრომელი ჰყავდა ... და ეს იყო გრიგოლ ფერაძე»⁵⁸.

ჟურნალის პირველ ნომერში რედაქცია იუწყება: «ჯვარი ვაზისა» ემსახურება ემიგრაციაში საეკლესიო ცენტრის მოწყობას და ქართველთა შორის უცხოეთში რელიგიურ-ზნეობრივ გრძნობათა გაღრმავებას. გარდა ამისა ეცდება

⁵⁸ იქვე, გვ. 443.

შემდგომისდაგვარად ყოველ ნომერში მოათავსოს რაიმე მცირე გამოკვლევა ჩვენი წარსული ცხოვრებიდან». იქვე ჟურნალის უახლოეს თანამშრომლებად დასახელებული არიან ზურაბ ავალიშვილი, ილემაზ დადემქელიანი, ექვთიმე თაყაიშვილი და მიხაკო წერეთელი, მაგრამ მათი თანამშრომლობის კვალი «ჯვარი ვაზისას» გამოცემულ ოთხ ნომერში არ ჩანს, მომდევნო ნომრები კი, სამწუხაროდ, გამოუცემელი დარჩა.

რაც შეეხება თვით რედაქტორის ნაშრომებს, ორიგინალურ და თარგმნილ მხატვრულ თხზულებებს, მეცნიერულ გამოკვლევებს და სხვა მასალებს, მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ქადაგება, წარმოთქმული პირველ ქართულ მართლმადიდებლურ წირვაზე პარიზში მაისის 28-ს 1931 წელს («ჯვარი ვაზისა», 1, გვ. 12-19). ქართული მჭერმეტყველების ბრწყინვალე ნიმუშია აგრეთვე სიტყვა, თქმული შობას 1931 წელს («ჯვარი ვაზისა», 2) და ქადაგებათა ციკლი («მამაო ჩვენოს» განმარტება) «შინაარსი ჭეშმარიტ მოქალაქეობის» («ჯვარი ვაზისა», 3, გვ. 13-18).

ზემოხსენებული ქადაგებანი და «მამაო ჩვენოს» განმარტება «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე დაბეჭდილ რამდენიმე ნარკვევთან ერთად ცალკე წიგნად გამოსცა თბილისის სასულიერო აკადემიამ 2001 წელს სალომე გოგინაშვილის რედაქტორობით. შემდგომში გრიგოლ ფერაძის სიტყვა, წარმოთქმული პირველ ქართულ მართლმადიდებლურ წირვაზე პარიზში, კიდევ ორჯერ დაიბეჭდა: ერთხელ ის გამოაქვეყნა მკვლევარმა ნუგზარ პაპუაშვილმა ჟურნალ «თავისუფლების» ფურცლებზე მცირე შესავალი წერილით⁵⁹. შემდეგ ის პროფ. გურამ შარაძემ შეიტანა «ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორიის» V ტომში ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» სხვა მასალებთან ერთად. ამ პუბლიკაციათა შორის არის მცირე რედაქციული განსხვავებანი, მაგრამ იმდენად უმნიშვნელო, რომ მათზე საგანგებოდ შეჩერება საჭირო არ არის. ტექსტის დადგენისას ყველა შემთხვევაში ამოსავალია ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა» (1, 1931).

⁵⁹ ნ. პაპუაშვილი, წმ. გრიგოლ ფერაძე და მისი პირველი ქადაგება: ჟ. «თავისუფლება», 15.03. 2003.

«ჯვარი ვაზისას» პირველ ნომერში დაბეჭდილია გრიგოლ ფერაძის ნაშრომი «ბესარიონ გაბაშვილის გამოუქვეყნებელი ლექსი», რომელსაც ჩვენ ქვემოთ ცალკე განვიხილავთ.

სერიით «წერილები ჩვენი წარსული ცხოვრებიდან» «ჯვარი ვაზისას» მეორე ნომერში დაბეჭდილია გრიგოლ ფერაძის ორიგინალური და ფრიად საინტერესო გამოკვლევა «წმ. გიორგი ქართველი ერის შემოქმედებაში (ქართული წარმართობის შესახებ)»⁶⁰.

ჟურნალის მეოთხე ნომერში გრ. ფერაძე აქვეყნებს გამოკვლევას «ქრონიკა იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის XVIII საუკუნის». იგი ემყარება ოქსფორდში ბოდლეს ბიბლიოთეკის უორდროპისეულ კოლექციაში გამოვლენილ მანამდე უცნობ ხელნაწერს. მკვლევარი მოხიბლულია ამ თხზულებით, რომლის სრულად გადმოწერა მას ვერ მოუხწრია. «სრულად ამოწურვა იმ მასალის, რომელიც ამ სიმპატიურ შრომაშია, შეიძლებოდა მაშინ, როდესაც იგი მთლიანად გამოცემული იქნება; აქ მხოლოდ მინდოდა ქართველ საზოგადოების ყურადღება მიმექცია ამ ჩვენი კულტურული ძეგლისადმი და იმედი მაქვს, რომ შეიძლება ვინმემ ანდა ჯგუფმა რომელიმემ იკისრონ ამ თხზულების სრული გამოცემა», – ამ სიტყვებით ამთავრებს ამ ნაშრომს ავტორი, რომელიც ბევრი ასეთი ჩანაფიქრისა თუ იმედის განხორციელებას ვერ მოესწრო.

გრ. ფერაძემ «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე მოასწრო გამოუქვეყნებინა «ქებათა ქების» საკუთარი თარგმანი კომენტარებითურთ, აგრეთვე ორიგინალური პოეტური თხზულება რელიგიურ თემაზე «რომელნი ქერუბიმთა» (4, გვ. 31-55).

თავისი გეგმების განსახორციელებლად, კერძოდ «ჯვარი ვაზისას» როლის გასაძლიერებლად და მკითხველთა მოსაზიდად რედაქტორი გეგმავდა 1935 წლიდან ყოველწლიურად გამოეცა ჟურნალის არა ერთი, არამედ ორი ნომერი, გაეზარდა მისი მოცულობა. მას უკვე მონიშნული ჰქონდა რამდენიმე მასალა ჟურნალის უახლოეს ნომერში დასაბეჭდად და მკითხველსაც აწვდიდა ინფორმაციას ამის შესახებ: «ამ წლიდან «ჯვარი ვაზისას» გამოვა ორჯელ: იანვარს და 1 კვირიკობისთვის და მიიღება ხელის მოწერა წელიწადში ორი წიგნი (თითო 48

⁶⁰ №2, 1932.

გვერდი) ... დაიბეჭდება სხვათა შორის: 1) ალაპნი ჯვარის მონასტრისანი, ლაიპციგის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერი; 2) ქრონიკა იოანე ნათლისმცემლის და დავით გარესჯის მონასტრების – აქამდისინ უცნობ მწერალ (მე-18 საუკ.) გაბრიელ მღვდელ-მონაზონის; 3) ქართული ხელნაწერები ევროპის წიგნთსაცავებში; 4) ლიტერატურა საბჭოთა საქართველოში; 5) მეცნიერული ქრონიკა. გარდა ამისა, მოთავსებულნი იქნებიან აგრეთვე თარგმანნი ბიბლიის ცალკე წიგნების ახალქართულ ენაზედ» (3, გვ. 68); «ათონზე ყოფნისას ბედმა გამიღიმა და 15 ქართული ხელნაწერი ვიშოვე და წამოვიღე. ხელნაწერთა სრულ კატალოგს გამოვაქვეყნებ ჟურნალში «ჯვარი ვაზისა».

ამის შემდეგ გამოვიდა «ჯვარი ვაზისას» მხოლოდ ერთი ნომერი (4, 1934 წ.), რის შემდეგაც ჟურნალის გამოცემა, სამწუხაროდ, საერთოდ შეწყდა და რედაქტორის დაპირება განუხორციელებელი დარჩა. ზემოხსენებული მასალებიდან ზოგი გრ. ფერაძემ მოგვიანებით გამოაქვეყნა სხვა ორგანოებში, ზოგი რამ კი გამოუქვეყნებელი დარჩა და მათი კვალი დღემდე არსად ჩანს.

1932 წლის 8 ივლისიდან აგვისტოს შუა რიცხვებამდე მამა გრიგოლი კვლავ პარიზში იმყოფებოდა, შემდეგ კი ბონში გაემგზავრა, სადაც აღმოსავლეთმცოდნეობის განყოფილებაში ჟურნალ «მნათობის» შვიდი თუ რვა ნომერი დახვდა და გაეცნო მათ. ამის შედეგად მიღებული შთაბეჭდილებები და დაკვირვებები გამოაქვეყნა 1938 წელს სათაურით: «სულიერი ცხოვრება თანამედროვე საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში». ამ ნაშრომს ჩვენ ქვემოთ საგანგებოდ დავუბრუნდებით.

* * *

მხოლოდ ეკლესიის წინამძღვრობით თავის შენახვა ძნელი იყო და მამა გრიგოლიც ცდილობდა ეპოვა ისეთი სამუშაო, რომელიც შეაძლებინებდა სულიერი მოძღვრის საქმიანობა სამეცნიერო კვლევასთან შეეთავსებინა. პარიზის თეოლოგიის ინსტიტუტში მუშაობაზე იგი ვერ იფიქრებდა, რადგან აქ ლექციებს თეოლოგიის რუსი პროფესორები კითხულობდნენ და აქ მუშაობა რომ დაეწყო, მამა გრიგოლიც გარკვეულ იერარქიულ დაქვემდებარებაში უნდა მოქცეულიყო რუს მიტროპოლიტთან, რაც მიუღებელი იყო მისთვის, რადგან ქართული

მართლმადიდებელი ეკლესიის ავტოკეფალური მდგომარეობის შენარჩუნებისათვის ზრუნავდა.

ბონში დაბრუნებაც არ ხერხდებოდა, წარუმატებელი გამოდგა ბერლინელ პროფესორების – დაისმანისა და ლოცმანის – ცდაც დახმარებოდნენ ახალგაზრდა კოლეგას და სამეცნიერო მუშაობისათვის ბერლინში შუამდგომლობდნენ პრუსიის მეცნიერებათა აკადემიასთან.

დარჩა ერთი შესაძლებლობა – ოქსფორდი უორდროპების მიერ დაწესებული სტიპენდიის საშუალებით, რომელიც ქართველოლოგიური მეცნიერების განვითარებისაკენ იყო მიმართული, მამა გრიგოლი მიიწვიეს ოთხი ლექციის წასაკითხად. 1932 წლის მაისიდან ივლისის შუა რიცხვებამდე იგი ინგლისში იმყოფებოდა, ლექციებში მიღებული ჰონორარით, 50 გირვანქა სტერლინგით, შემლო იქ რამდენიმე ხანს მშვიდად ცხოვრება და ბრიტანეთის მუზეუმსა და ბოდლეს ბიბლიოთეკაში მუშაობა. იქ გაიცნო სახელგანთქმული ინგლისელი მეცნიერი, პროფესორი ფ.ს. ბურლიტ-კემბრიჯი – სახარების ძველი სირიული ტექსტების გამომცემელი.

ამ ხანებში პარიზის ბიბლიოთეკებსა თუ ბრიტანეთის მუზეუმსა და ოქსფორდის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში მუშაობისას გრიგოლ ფერადემ გამოსაცემად მოამზადა რამდენიმე მნიშვნელოვანი ქართული სამეცნიერო ნაშრომი, თარგმნა პეტრეს ლიტურგიის ქართული ვერსია⁶¹, დაბეჭდა ინგლისში დაცული ქართული ხელნაწერების მიმოხილვა.

1932 წლის დამლევს მიიღო ცნობა დედის გარდაცვალების შესახებ, რამაც ძლიერ შეაწუხა და ააღელვა მამა გრიგოლი. «ახლა უკვე შემძლია დანამდვილებით ვთქვა, – წერდა იგი, – რომ ბოლო ფიზიკური ძაფი (რადგან სულიერად და კულტურულად სამშობლოსთან ყოველთვის ძალზე მჭიდროდ ვიყავი დაკავშირებული) გაწყდა ჩემსა და ჩემს სამშობლოს შორის. ... მისი გარდაცვალების თაობაზე ურთიერთსაწინააღმდეგო ინფორმაციას ვიღებდი. ოფიციალური განცხადების თანახმად, დედა ხანგრძლივი ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა, ჩემი ძმა კი მწერდა, რომ დეკემბერში დედამ მთელი ღამე პურის

⁶¹ The Liturgy of Saint Peter, Kyrios 2, fus 3, 1937, გვ. 260-262.

რიგში გაატარა, დილით კი უგონოდ მყოფი უცხო ადამიანებმა მიიყვანეს და მალე კიდევ გარდაიცვალა. ... შენახული მაქვს დედაჩემის ყველა წერილი და მსურს აღვწერო მისი ცხოვრება, როგორც კი საამისო დრო და სიმშვიდე მომეცემა»⁶².

* * *

1933 წელს გრიგოლ ფერაძე პოლონეთში გადავიდა საცხოვრებლად. სანამ ვარშავის უნივერსიტეტის პროფესორი გახდებოდა, მიიღო თანხმობა, რომ წელიწადში მინიმუმ ორჯერ უფლება ექნებოდა გამგზავრებულიყო პარიზში წმინდა ნინოს ეკლესიის მართლმადიდებელ მრევლთან შესახვედრად, არდადეგების პერიოდში კი შეეძლო სამეცნიერო მიზნით ხანგრძლივად ემოგზაურა საზღვარგარეთ. გარდა ამისა, მამა გრიგოლის მოთხოვნით, პოლონეთის მართლმადიდებელ ეკლესიას უნდა ეცნო საქართველოს ეკლესიის ავტოკეფალია და მათ შორის დამყარებულიყო მეგობრული ურთიერთობა.

ამ წინასწარი შეთანხმების შემდეგ, სრულიად პოლონეთის მიტროპოლიტმა დიონისე ვალედინსკიმ გრ. ფერაძე მიიწვია ვარშავაში უნივერსიტეტის მართლმადიდებლური თეოლოგიის ფაკულტეტზე პატროლოგიის პროფესორის მოადგილის და ამავე საგნის სემინარის ხელმძღვანელის თანამდებობაზე. 1933 წლის ოქტომბრის შუა რიცხვებამდე კრაკოვში ერთ პოლონურ ოჯახში ცხოვრობდა და სწრაფად შეისწავლა პოლონური ენა და აქვე მოამზადა მოხსენება ინაუგურაციისათვის. 1933 წლის 7 დეკემბერს წაიკითხა საინაუგურაციო მოხსენება თემაზე: «პატროლოგიის როლი, ამოცანები და მეთოდები მართლმადიდებლურ თეოლოგიაში».

ამის შემდეგ მამა გრიგოლი ძირითადად ცხოვრობდა ვარშავაში, სადაც ეკავა პატარა ოთახი ბრუკოვის ქუჩაზე 22-ე ნომერ სახლში, აქედან ის წელიწადში რამდენჯერმე ჩადიოდა თავის მრევლთან პარიზში.

1934 წელს ლონდონის წმ. სოფიას საკათედრო ტაძარში გრიგოლ ფერაძე არქიმანდრიტად აკურთხეს. ამ პერიოდიდან იგი უფრო ინტენსიურად მოგზაურობს

⁶² გრ. ფერაძე, ქართული კულტურის სამსახურში «არტანუჯი», 11, გვ. 49.

ქართული სიძველეების მოსაძიებლად და ძველი ქართული ხელნაწერების შესასწავლად.

1934 წლის ზაფხულის არდადეგებზე გრიგოლ ფერაძე გერმანიაში გაემგზავრა და აღწერა ლაიფციგის, ბერლინის და გოეტინგენის ბიბლიოთეკებში დაცული ქართული ხელნაწერები.

1935 წლის არდადეგები მან რუმინეთში, ბულგარეთსა და საბერძნეთში გაატარა. 6 თვე დარჩა საბერძნეთში ათონის მთის მონასტერში, შემდეგ ათი დღე ბულგარეთში დაჰყო, მოინახულა ბაჩკოვოს ანუ პეტრიწონის მონასტერი, სოფიის სახელმწიფო ბიბლიოთეკაში აღმოაჩინა პეტრიწონის ქართული მონასტრის ტიპიკონის მანმადე უცნობი ხელნაწერი (ასლი).

1936 წ. ზაფხულის არდადეგებზე მამა გრიგოლი იერუსალიმსა და სირიაში გაემგზავრა, მიუხედავად ქვეყნად არსებული სახიფათო მდგომარეობისა, შეისწავლა წმინდანთა ისტორია, მისი მოგზაურობის ადგილებში აღმოაჩინა არაერთი ქართული წარწერა, რომლებიც თავის დროს გამორჩა ალექსანდრე ცაგარელს მე-19 ს-ის 80-იან წლებში, მოინახულა წმ. ვარლამის მონასტერი კასიუს მთაზე. წმინდა მიწაზე ყოფნისას განსაკუთრებით დაინტერესდა პილიგრიმთა ჩანაწერებით, რომლებიც უკვე პალესტინაში ჩასვლამდე ჰქონდა დამუშავებული საკმაო რაოდენობით, და ვარშავაში დაბრუნების შემდეგ დაწერა მოხსენება პალესტინაში ქართული მონასტრების და ქართველი ბერების შესახებ⁶³.

1937 წ. ზაფხულის არდადეგებზე გრიგოლ ფერაძე ავსტრიაში, ვენაში გაემგზავრა გრაცის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული შუხარდტის ქართული კოლექციის გასაცნობად. დაბრუნებულმა დაწერა ნაშრომი ავსტრიაში დაცული ქართული ხელნაწერების შესახებ⁶⁴.

1937 წ. შემოდგომაზე ჩატარდა შოთა რუსთაველის იუბილე. გრ. ფერაძის შეფასებით, «ვარშავაში მცხოვრებ ქართველ ემიგრანტთა ენერგიული დახმარებით იუბილე მაღალ დონეზე ჩატარდა»⁶⁵. გრიგოლ ფერაძის მოხსენება დაიბეჭდა

⁶³ An Account of the Georgian Montes and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Nongeorgian Pilgrims, Georgica 2, fasc. 4-5, 1937, 181-246.

⁶⁴ Über die georgischen Handschriften in Österreich, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 47, Heft 3-4, 1940, გვ. 219-232.

⁶⁵ გრ. ფერაძე, ქართული კულტურის სამსახურში: ჟ. «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 54.

ვარშავის ქართული კომიტეტის მიერ გამოცემულ წიგნში⁶⁶. ამას გარდა დაიბეჭდა მისი პატარ-პატარა წერილები.

1937/38 წლის საშობაო არდადეგებზე გრიგოლ ფერაძე იტალიაში გაემგზავრა, იმოგზაურა ფლორენციაში, რომში, ნეაპოლში, პომპეიში. ვარშავაში დაბრუნებულმა გამოაქვეყნა ნაშრომი «დიონისე არეოპაგელის აპოკრიფული წერილი ეფესოელ ეპისკოპოს ტიმოთესადმი⁶⁷».

1938 წ. გრიგოლ ფერაძემ მიიღო შეთავსება პოლონურ სერიულ გამოცემაში – «ეკლესიის მამათა წერილები» – თანამშრომლობისა და გადაწყვიტა გამოსაცემად მოემზადებინა მოწამეთა ცხოვრებები.

1938 წ. სექტემბერში გრიგოლ ფერაძემ მონაწილეობა მიიღო ორიენტალისტთა საერთაშორისო კონფერენციაში. 1939 წელს იგი მიიწვიეს ბიზანტიოლოგთა საერთაშორისო კონგრესზე, რომელიც ალჟირში უნდა ჩატარებულიყო, მაგრამ საგარეო საქმეთა სააგენტოში პრობლემები შეექმნა და გამგზავრებაზე უარი განაცხადა. «ვარშავაში მაქვს საკმაოდ დიდი ბიბლიოთეკა, დაახლოებით ორი ათასი ტომი, მათ შორის იშვიათი ქართული პატრისტიკული წიგნები. ვფიქრობდი, რომ არ შემეძლო ბედის ანაბარა მიმეტოვებინა ევროპაში მთელი ჩემი ცხოვრების ნამოღვაწარი, მთელი ეს სიმდიდრე, ამიტომ ვარშავაში დავრჩი, იქ ვიყავი მისი ალების დროსაც, მიუხედავად იმისა, რომ უცხოელებს ქალაქის დატოვების ნება დართეს. ღმერთს მაღლობას ვწირავ, რადგან როგორც ჩემი ბიბლიოთეკა, ისე მოკრძალებული ბინა ხელუხლებელი გადარჩა. ღვთის წყალობის იმედიტა და რწმენით სავსე, კვლავაც სასოებით შევეყურებ მომავალს», – ასე ამთავრებს გრიგოლ ფერაძე თავის წერილს «ქართული კულტურის სამსახურში».⁶⁸

მამა გრიგოლს პოლონეთში ცხოვრება მოუხდა მძიმე პერიოდში, როცა ქვეყანა გერმანელი ფაშისტების მიერ იყო ოკუპირებული. ასეთ ვითარებაში, რასაკვირველია, გრ. ფერაძის ცხოვრების ბოლო წლებისა და მოწამეობრივი სიკდვილის ცნობებიც მწირია. მით უფრო ძვირფასია ის ინფორმაცია, რასაც გვაწვდიან მასზე უცხოეთში მცხოვრები ჩვენი თანამემამულენი, როლებიც პირადად

⁶⁶ Gr. Peradze, Religia Szoty Rustaweli'ego, წიგნში: G. Nakasidze, Szota Rustaweli, Warszawa, 1937, გვ.13-15.

⁶⁷ Gr. Peradze, Apokryficzny list Dionizego Areopagity do biskupa Tymoteusza z. Efezu, Elpis 11, fasc. 1-2, 1937, გვ. 111-142.

⁶⁸ გრ. ფერაძე, ქართული კულტურის სამსახურში, იქვე, გვ.56.

იცნობდნენ მას. მათ შორის არიან: ცნობილი რუსთველოლოგი ვიქტორ ნოზაძე, პარიზის ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიის მოძღვარი მამა ილია მელია, პოლონეთის ქართული სათვისტომოს თავკაცი გიორგი ნაკაშიძე, გენერალი შალვა მაღლაკელიძე და სხვანი.

მათი მოგონებანი გამოქვეყნებულია მეტწილად ემიგრანტულ მცირეტირაჟიან ჟურნალ-გაზეთებში და, ცხადია, დღევანდელი მკითხველისათვის არამცთუ საქართველოში, საზღვარგარეთაც ხელმიუწვდომელია. ზოგი მათგანის გაცნობა ბოლ დროს შესაძლებელია გახდა საქართველოში ხელახალი პუბლიკაციის წყალობით. ამ მხრივ განსაკუთრებით აღსანიშნავია პროფ. გ. შარაძის ფუნდამენტური გამოცემები «უცხოეთის ცის ქვეშ» და «ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია». ამის მიუხედავად მაინც უდავო ფაქტია, რომ ეს მასალები ჯერჯერობით ნაკლებად არის ცნობილი მკითხველთა ფართო წრისათვის, რის გამოც ჩვენ შედარებით ვრცლად დავიმოწმებთ ამ წყაროებს.

ჩვენი თანამემამულეების ცნობებიდან განსაკუთრებით საინტერესო და მნიშვნელოვანია ვიქტორ ნოზაძის მიმართვა ქართული ეროვნული საბჭოსადმი პარიზში, გამოქვეყნებული 1952 წელს ბუენოს – აირესში ქართული ემიგრანტული ჟურნალის «მამულის» მე-5 ნომერში.

ვიქტორ ნოზაძის დახასიათებით, «განსვენებული გრიგოლ ფერაძე პიროვნულადაც იყო უმწიკვლო ადამიანი, განუსაზღვრელად სპეტაკი და ღრმად მორწმუნე... განსვენებულ არქიმანდრიტ – პროფესსორ ფერაძეს ჰქონდა უძვირფასესი მეცნიერული წიგნთსაცავი, მაგრამ ამას გარდა მას ჰქონდა ისეთი საგნებიც, რომელიც საქართველოსათვის დიდად მნიშვნელოვანი იყო».

ამ მნიშვნელოვან საგნებს შორის, რომლებიც ჰქონდა გრ. ფერაძეს, ბატონი ვიქტორი ასახელებს «ძვირფას ქართულ გარდამოხსნას, რომელშიც ათასობით ოქროს აძლევდნენ, მაგრამ არა ჰყიდდა – საქართველოს მუზეუმს უნდა მივართვაო!». ასევე თბილისის უნივერსიტეტისათვის სურდა დაეტოვებინა მეცნიერს თავისი უნიკალური ბიბლიოთეკა.

დავიმოწმებთ კიდევ ერთ ადგილს ე. ნოზაძის წერილიდან: «დაბეზღების შედეგად და გესტაპოს ულმობელობით ეს ჩვენთვის დიდი კაცი დაიღუპა. და

მასთან ერთად გაქრა მისი ქონებაც. გადარჩენილი მცირე და უმნიშვნელო ნაწილი წიგნთა, რომელიც ბ. თენგიზ დადუშქელიანმა კეთილი ნებით ვარშავიდან ქართულ ეკლესიას პარიზში მიუტანა, იყო მხოლოდ უბადრუკი ნაშთი გრიგოლ ფერაძის ძვირფასი ბიბლიოთეკისა! ამ უბრალო წიგნთა გარდა მთელი ქონება უდროოდ და უსამართლოდ დაღუპული ქართველი მეცნიერისა უკვალოდ გაქრა».

ამ ქონების კვალის მიგნება ბერლინში ყოფნისას ბატონ ვიქტორ ნოზაძეს თვითონაც უცდია, სხვა პირებიც მოუშველიებია, მაგრამ ამ ცდებს არავითარი შედეგი არ გამოუღია. ამიტომ ვ. ნოზაძე საკითხს სვამს ქართული ეროვნული საბჭოს წინაშე, რომ მან კეთილი ინებოს და თავი დაივალდებულოს: «მიმართოს დასავლეთ გერმანიის რესპუბლიკის შინაგან საქმეთა სამინისტროს შუამდგომლობით, რათა მან ინებოს და პროფესორ დოქტორ გრიგოლ ფერაძის ქონების ძებნას შეუდგეს. მას უნდა მოხსენდეს, რომ პალიმფსესტები, გარდამოხსნა, ხელნაწერები და ბიბლიოთეკა ქართველი ერისათვის დიდსა და დაუფასებელ განძს წარმოადგენს და გერმანიის მთავრობა ღვაწლს ნუ დაიშურებს, უდანაშაულოდ დაღუპული ქართველი მეცნიერის ქონება ქართველ ერს მოუპოვოს და დაუბრუნოს».

ჩვენთვის ცნობილი არ არის, რა ზომები მიიღო ქართულმა ეროვნულმა საბჭომ ვიქტორ ნოზაძის მიმართვის საფუძველზე, მაგრამ ფაქტია, რომ მისი პირადი დანაზოგით და დიდი ძალისხმევით შეძენილი უძვირფასესი გარდამოხსნა, ასევე ძველი ქართული ხელნაწერები და მდიდარი ბიბლიოთეკა უკვალოდ გაქრა და ვინ იცის ოდესმე სადმე აღმოჩნდება თუ არა.

სამაგიეროდ, კარგად არის ცნობილი ის ფრიად გულსატკეპნი და დაუჯერებელი ამბავი, რომ ზოგიერთმა ჩვენმა თანამემამულემ, რომლებიც თვითონ თანამშრომლობდნენ გერმანულ ფაშისტებთან, ნებსით თუ უნებლიეთ, სცადა ჩრდილი მიეყენებინა გრიგოლ ფერაძის წმინდა სახელისათვის და სამშობლოს მოღალატედ და «სუკის» აგენტად წარმოედგინა იგი.

ამასთან დაკავშირებით, ვიქტორ ნოზაძის «მიმართვაში» მოიპოვება საინტერესო ცნობა, რომ გრიგოლ ფერაძის პირად ნივთებთან ერთად გესტაპოს აგენტებს წაუღიათ მისი დღიურიც, რომელიც ალბათ სურდათ გამოეყენებინათ

სამხილად მისივე წინააღმდეგ. როგორც ვ. ნოზაძე აღნიშნავს, «გაჰქრა მისი მნიშვნელოვანი დღიური», რომელიც ხელთ ჰქონდა «კავკაზიზე ფერტრაუნშტელეს» «ლაიტერს» დრ. ექიმ გრიგოლ ალშიზაიას; ეს უკანასკნელი ამ «დღიურს» დაატარებდა გესტაპოს დავალებით გადასათარგმნელად და იმისათვის არა ერთს მიმართა, ოღონდ მის თარგმანზე უარი განაცხადეს ჩვენმა მოღვაწეებმა, როგორც, მაგალითად, განსვენებულმა ყოფილმა ელჩმა ბერლინში დრ. ვლადიმერ ახმეტელმა, პროფესორ დრ. მიხეილ წერეთელმა, გრიგოლ დიასამიძემ, დიმიტრი ანანიაშვილმა და სხვა.»

უცხოეთში მცხოვრებ იმდროინდელ თანამემამულეთა უდიდესი ნაწილი დიდი პატივისცემით იგონებს გრიგოლ ფერაძეს, ორიოდე არაკეთილგანწყობილი პირის მიერ მოჩხრეკილი ვითომცდა მაკომპრომეტირებული მასალები კი სინამდვილეში მხოლოდ უსაფუძვლო ვარაუდებს ემყარება და სერიოზული განხილვის საგნად არც მიიჩნევა. გრიგოლ ფერაძის მოწამეობრივი აღსასრული თავისთავად ღალატებს, თუ ვის მხარეზეა სიმართლე.

1942 წლის მაისის დასაწყისში მამა გრიგოლი გესტაპომ დააპატიმრა. მას ბრალად ედებოდა ფაშისტებისაგან დევნილი ებრაელების დახმარება და პოლონელ იატაკქვეშელებთან თანამშრომლობა.

უშედეგო გამოდგა გიორგი ნაკაშიძისა და მიტროპოლიტ დიონისეს მცდელობა ეხსნათ არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე ფაშისტების ხელიდან. 4 მაისს დაპატიმრებისთანავე დალუქეს მისი ბინა, 28 მაისს კი პოლიციელებმა ბინა გაჩხრიკეს და მის ბიბლიოთეკაში, წიგნების უკან ინგლისური ვალუტა აღმოაჩინეს. შეიძლება ფული მამა გრიგოლს ინგლისში ყოფნის მერე ჩამოჰყოლოდა. მაგრამ გესტაპოს მტკიცებით ის ებრაელთა დახმარების ფონდს ეკუთვნოდა და არქიმანდრიტის წინააღმდეგ უტყუარ ნივთმტკიცებას წარმოადგენდა. ისტორიკოსი გოჩა საითიძე ფერაძისადმი მიძღვნილ წერილში აღნიშნავს: «ამჟამად თითქმის დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ აღნიშნული ვალუტა სამალავში გრიგოლ ფერაძეს არ შეუნახავს. არსებობს ზეპირი თუ წერილობითი მასალა, რომლებიც მიუთითებენ, თუ როგორ მოხვდა ფული წიგნების უკან და ვისი ნახელავი იყო ეს. მაგრამ იმის გამო, რომ აქ კონკრეტულ პირებზეა საუბარი, რომელთა

შთამომავლები დღესაც ცოცხლები არიან და ცნობები ოფიციალური დოკუმენტებით ჯერჯერობით არ დასტურდება, თავს შევიკავებთ მათი გვარების დასახელებისაგან». იგი ეყრდნობა თამარ დულარიძის, შალვა მაღლაკელიძის, ჰენრიკ ჰაპროცკის, გურამ შარაძის მიერ მოხმობილ მასალას და გიორგი ნაკაშიძის სიტყვებიც მოჰყავს: «ვიცი, ვინც იყო ამ საქმეში გარეული, მაგრამ არ ვიტყვი. ანდა რას უშველის თქმა? ისიც ვიცი, რომ ფერაძის დღიური გესტაპოში დაჰქონდათ და უთარგმნიდნენ გერმანელებს ... ეს ჩვენი სირცხვილია, ჩვენი დიდი სირცხვილი»⁶⁹.

გრიგოლ ფერაძე ვარშავის პავიაკის ციხეში ჩასვეს. მან თავისი ბინა მინდობილობით გადასცა ვარშავის სამიტროპოლიტოს დიაკვანს – გიორგი ბერკმან-კარენინს. მასვე ანდო თავისი ქონების გამგებლობაც: «ჩემი ბინა ავეჯითურთ გთხოვთ გადასცეთ ვინმე კანცელარიის მუშაკს. ჩემი არდაბრუნების შემთხვევაში ჩემს ბიბლიოთეკას სამიტროპოლიტოს ვუანდერძებ. ნივთები (ტანსაცმელი, თეთრეული, ფეხსაცმელები, ყველა სხვა ნივთი) გაყიდეთ, ხოლო მიღებული თანხა გადაეცით ჩვენი სამრევლოს ობოლ ბავშვთა სახლს. ჩემი ქართული წიგნები და საბუთები (აგრეთვე ხატები) ომის შემდეგ უნდა გადაეცეს ქართულ ეკლესიას»⁷⁰.

ბერკმან-კარენინმა რამდენიმე თბილი ბარათი გაუგზავნა მამა გრიგოლს ციხეში და იმედს გამოთქვამდა, რომ მას მალე გაათავისუფლებდნენ და ისიც საყვარელ საქმეს დაუბრუნდებოდა, მაგრამ სამწუხაროდ ასე არ მოხდა. 1942 წლის ნოემბერში მამა გრიგოლი ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში გადაიყვანეს, სადაც იგი 1942 წ. 6 დეკემბერს გარდაიცვალა. პოლონეთის იმდროინდელი მთავრობის წარმომადგენლის ჩანაწერში აღნიშნულია: «ბანაკი ოსვენციმი. აქ გარდაიცვალა რამდენიმე კვირის წინ მოყვანილი გრიგოლ ფერაძე, პროფესორი, თეოლოგი, მართლმადიდებელი ქართველი, გამოჩენილი მეცნიერი»⁷¹.

ჰენრიკ ჰაპროცკი, რომელმაც უდიდესი წვლილი შეიტანა გრ. ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესწავლისა და მისი წმინდანად შერაცხვის საქმეში, განიხილავს პოლონურ პრესაში გამოქვეყნებულ სამ სხვადასხვა ვერსიას გრიგოლ ფერაძის სიკვდილის შესახებ. ამათგან ერთს, რომ იგი მოკლეს მაუთჰაუზენის

⁶⁹ გ. საითიძე, წმ. მღვდელმოწამე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, ჟ. «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 20.

⁷⁰ ჰ.ჰაპროცკი, გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «ერი» 26. VI. 1991.

⁷¹ ჰ.ჰაპროცკი, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «ლიტერატურული საქართველო» 22. V. 1987.

საკონცენტრაციო ბანაკში, მკვლევარი იქვე უაყოფს და გაუგებრობის ნაყოფად აცხადებს.

დანარჩენი ორივე ვერსია ემყარება ოსვენციმის ბანაკის ისტორიის მიერ გაცემულ ოფიციალურ ცნობას, რომ გრ. ფერადე გარდაიცვალა ბანაკში 1942 წლის 6 დეკემბერს 16 საათსა და 45 წუთზე. ამ ცნობას ეთანხმება ოსვენცმში პოლონეთის იმდროინდელი მთავრობის წარმომადგენლის ჩანაწერი, რომელიც 1942 წლის დეკემბრის ამბებს შეეხება. ამასვე ადასტურებს ბანაკიდან დაბრუნებული ყოფილი პატიმარი, რომელსაც მიტროპოლიტ დიონისესთვის გადაუცია არქიმანდრიტ ფერადის ჯვარი.

ამრიგად, დადგენილია, რომ გრიგოლ ფერადე გარდაიცვალა ოსვენციმის ტყვეთა ბანაკში 1942 წლის 6 დეკემბერს. მაგრამ როგორ აღესრულა წმინდა მღვდელმონაწამე? არსებობს ორგვარი ინფორმაცია: 1) მამა გრიგოლი გაზის კამერაში შევიდა ნებაყოფლობით, მრავალშვილიანი პატიმრის ნაცვლად; 2) ოსვენციმის საკონცენტრაციო ბანაკში მოუკლავთ გერმანელი ოფიცერი. ბანაკის ადმინისტრაციას მკვლელი ვერ უპოვია. ამიტომ მთელი ბანაკი გამოუყვანიათ მოედანზე საშინელ ყინვაში შიშველი და დამუქრებიან: ასე დედიშობილა იდგებით ყინულზე, ვიდრე მკვლელს არ ჩაგვაბარებთო. მაშინ მკვლელობა თავის თავზე აუღია გრიგოლ ფერადეს. იგი ჯერ ძაღლებს დააგლეჯინეს, ხოლო შემდეგ ბენზინი გადაასხეს და ტყვეების თვალწინს დაწვესო.

სრული უტყუარობით ისტორიული სიმართლის აღდგენა, როგორც ზურაბ ჭავჭავაძე ამბობდა, ალბათ შეუძლებელია. მაგრამ ასე იყო თუ ისე, დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ გრიგოლ ფერადემ თავი გაწირა და მთელ ქვეყანას უჩვენა თავდადების, მოყვასისათვის თავგანწირვის იშვიათი მაგალითი.

ცხადია, ასეთი მაგალითები ხშირი არ არის, მაგრამ მაინც მოიძებნება შემთხვევები, როცა ქართველ ვაჟკაცებს თავი გაუწირავთ სრულიად უცნობი ადამიანების გადასარჩენად. გვაგონდება ორი ასეთი მაგალითი ქართველ მეცნიერთა თავგანწირვისა: ერთი გრ. ფერადის დაბადებამდე მოხდა, მეორე – მისი გარდაცვალების შემდეგ. სახელდობრ, 1911 წლის 3 (16) სექტემბერს იტალიაში უცნობი გოგონას გადასარჩენად, რომელიც ზღვაში იხრჩობოდა, წყალში გადაეშვა

პატრი მიხეილ თამარაშვილი, ცნობილი ისტორიკოსი და საზოგადო მოღვაწე, რომელმაც განწირულის გადარჩენა ვერ შეძლო და თვითონაც დაიღუპა.

მეორე მაგალითი: გამოჩენილმა მეან-გინეკოლოგმა, სამეცნიერო – კვლევითი ინსტიტუტის დირექტორმა, პროფესორმა იოსებ ჟორდანიამ, რომელიც სამეცნიერო მივლინებით იმყოფებოდა ბრაზილიაში, 1962 წლის 20 აგვისტოს საავიაციო კატასტროფაში მოხვედრილმა თავისი მაშველი საცურაო კოსტუმში უყოყმანოდ დაუთმო უცნობ გოგონას და იხსნა მისი სიცოცხლე, თვითონ კი დაიღუპა.

ამ მაგალითებიდან კარგად ჩანს ქართველი კაცის კეთილშობილი ბუნება და მზადყოფნა სხვების დასახმარებლად, თუნდა საკუთარი სიცოცხლის ფასად. ასეთი ადამიანების რიცხვს, ასეთი ადამიანების მოდგმას ეკუთვნოდა მამა გრიგოლ ფერაძე, რომელმაც ხალხის საყოველთაო აღიარება დაიმსახურა და წმინდანად იქნა შერაცხული.

გრიგოლ ფერაძის ხსოვნისათვის

გრ. ფერაძის ნაშრომებს იცნობდნენ და იმოწმებდნენ ისეთი ცნობილი ქართველი მეცნიერები, როგორებიც იყვნენ აკად. ივ. ჯავახიშვილი და აკად. კორნელი კეკელიძე, მაგრამ მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ პერიოდში მისი სახელის ხსენებას ერიდებოდნენ, რადგან მისი ცხოვრების ბოლო წლები ბურუსით იყო მოცული. დამახასიათებელია ამ მხრივ, რომ კეკელიძე თავისი «ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიის» გვიანდელ გამოცემებში (1951, 1960) გრ. ფერაძის გვარს უცხოური ტრანსკრიფციით იძლევა (Peradze G.), თითქოს ის ვინმე უცხოელი მკვლევარი იყოს. მით უფრო სრული დუმილით უვლიდნენ გვერდს მის სახელს პოპულარულ გამოცემებში. ამის მიზეზად ზოგი მკვლევარი იმას მიიჩნევს, რომ საბჭოთა მთავრობა კრძალავდა გრ. ფერაძის სახელის ხსენებასაც კი⁷². ამის მაგალითად თ. დულარიძე ასახელებს ფაქტს, თითქოს ცნობილი ლიტერატორის –

⁷² მელიქიშვილი დ., წმინდა მღვდელმოწამე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «ბურჯი ეროვნებისა», 12, 1997; Дуларидзе Т., Странник (о Жизни и смерти пастыря Григола Перадзе), газ. «Русская мысль» 13-19 VII, 1995; საითიძე გ., წმ. მღვდელმოწამე, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, არტანუჯი, 11, 2003, გვ. 17.

გაიოზ იმედაშვილის წიგნი საბჭოთა ცენზურამ აკრძალა მხოლოდ და მხოლოდ იმიტომ, რომ ავტორს სქოლიოში მითითებული ჰქონდა გრიგოლ ფერაძის ნაშრომი შოთა რუსთაველის შესახებ. რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, გაიოზ იმედაშვილის წიგნები და კერძოდ «რუსთაველოლოგია», სადაც გრ. ფერაძე იხსენიება, ცენზურის მიერ აკრძალული არ ყოფილა. ფაქტი ისაა, რომ გრიგოლ ფერაძის შრომები თუ მეცნიერული დამსახურება მის სამშობლოში მივიწყებული იყო, მაშინ როცა მის ნაშრომებს დიდი პატივით იხსენიებდნენ მსოფლიოში ცნობილი მეცნიერები: პ. პეტერსი, ა. ბაუმშტარკი, ფ. ცორელი, ნ. მარი, ი. ჯავახიშვილი, ე. თაყაიშვილი, მ. თარხნიშვილი და სხვანი.

კარგა ხნის დუმილის შემდეგ, 1964 წელს (გრ. ფერაძის გარდაცვალებიდან 22 წლის შემდეგ) დაიბეჭდა პირველი წერილი საქართველოში, სადაც გრ. ფერაძეზე და მის ტრაგიკულ ბედზე არის საუბარი. წერილი დაიბეჭდა გაზეთ «სახალხო განათლებაში» სათაურით: “მომქე პოლონეთის მიწაზე”⁷³. მისი ავტორია თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის პროფესორი, ცნობილი ისტორიკოსი გივი ჟორდანია, რომელიც პედაგოგიური საზოგადოების დელეგაციის წევრთა შორის მოხვედრილა პოლონეთში და იქ, ვარშავის უნივერსიტეტის მთავარი შენობის კედელზე, უნახავს მემორიალური დაფა, სადაც ჩამოთვლილია უნივერსიტეტის 65 პროფესორის და მაგისტრის გვარები, რომლებიც დაღუპულან ჰიტლერელთა მიერ პოლონეთის ოკუპაციის წლებში. ამ სიაში, როგორც გივი ჟორდანია აღნიშნავს, “მეთხუთმეტე ადგილზე იხსენიება ცნობილი ქართველი ისტორიკოსი გრიგოლ ფერაძე. იგი კარგა ხანს იყო ვარშავის უნივერსიტეტის პროფესორი. 1942 წელს გრ. ფერაძე ჰიტლერელებმა დააპატიმრეს, ჯერ საკოცენტრაციო ბანაკში ჩასვეს, შემდეგ კი სიკვდილით დასაჯეს. მასზე და მის ტრაგიკულ ბედზე ზოგი რამ გვიამბო პოლონელმა მეცნიერმა ანანეჟ ზაიონჩკოვსკიმ, განსვენებულის მეგობარმა”⁷⁴.

პირველი საგანგებო წერილი გრ. ფერაძეზე და მის მეცნიერულ მოღვაწეობაზე, რომელიც საქართველოში დაიბეჭდა, ეკუთვნის პროფ. იოსებ

⁷³ ჟორდანია, გ., მომქე პოლონეთის მიწაზე, გაზ. «სახალხო განათლება» 1964 12. VIII, 33, გვ. 3.

⁷⁴ იქვე.

მეგრელიძეს⁷⁵. ეს წერილი დაბეჭდილია გრ. ფერადის მოწამებრივი სიკვდილიდან თითქმის სამი ათეული წლის შემდეგ და ისიც უცხოეთში მცხოვრები თანამემამულეებისათვის განკუთვნილ გაზეთში. იმ დროს საქართველოს მოსახლეობის უდიდეს ნაწილს პროფ. გრიგოლ ფერადის სახელი ჯერ კიდევ არ ჰქონდა გაგონილი. მისი გამოკვლევები ნაკლებად იყო ცნობილი, ისიც ნაწილობრივ. სხვადასხვა ენაზე გამოქვეყნებული მისი ნაშრომები არ ითარგმნებოდა.

ამ მხრივ სხვაგვარი მდგომარეობა იყო საზღვარგარეთ, სადაც იბეჭდებოდა როგორც ქართველების, ისე ევროპელი მეცნიერების წერილები გრ. ფერადეზე. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ცნობილი რუსთველოლოგის ვიქტორ ნოზაძის წერილი ჟურნალ “მამულში”⁷⁶. მოგვიანებით გრიგოლ ფერადის ხსოვნას ვრცელი წერილი უძღვნა პარიზის ქართული ეკლესიის მოძღვარმა ილია მელიამ⁷⁷.

გრ. ფერადის ბიოგრაფიის შესწავლისა და მისი ხსოვნის უკვდავყოფის საქმეში ყველაზე თვალსაჩინო წვლილი შეიტანეს პოლონელმა კოლეგებმა. ჩამოყალიბდა გრიგოლ ფერადის ცხოვრება-მოღვაწეობის შემსწავლელი ჯგუფი. ამ ჯგუფის წევრთაგან კი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს პოლონელმა მეცნიერმა ნიკოლაი ლენჩევსკიმ და ვარშავის მართლმადიდებლური სასულიერო სემინარიის მღვდელმა ჰენრიკ პაპროცკიმ. მათგან პირველს ეკუთვნის წერილი “მოძღვარი, პროფესორი, დოქტორი, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერადე”⁷⁸. ჰ. პაპროცკის ასევე ვრცელი წერილი “არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერადე – ცხოვრება და მოღვაწეობა”, მისი შრომების ბიბლიოგრაფიით, ფოტოებით და სხვა მასალებითურთ, დაიბეჭდა ფრანგულ ჟურნალში “Revue des Etudes Georgiennes et

⁷⁵ მეგრელიძე, ი., გრიგოლ ფერადე (დაბადების 70 წლისთავის გამო), გაზ. «სამშობლო», 1969 წ. 24. X. 6, გვ. 3. მასვე ეკუთვნის სტატია გრიგოლ ფერადეზე ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში, ტ. 10, თბ. 1986, გვ. 261.

⁷⁶ ნოზაძე, ვ., გრიგოლ ფერადე, გაზ. «მამული», ბუენოს-აირესი, 1952, 5.

⁷⁷ მელია, ი., მამა გრ. ფერადის გარდაცვალების 40 წლისთავი (წერილი 1), «მუშაკი», 1985, 4, გვ. 62-65; დამატებითი და საბოლოო ცნობები მამა გრიგოლ ფერადის ტრაგიკული აღსასრულის შესახებ: «გუშაგი», 1987, თებერვალი, 12, გვ. 83-84.

⁷⁸ ნ. ლენჩევსკი, მოძღვარი, პროფესორი, დოქტორი, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერადე, (მთარგმნელი მ. ვარაზიშვილი) საქართველოს საპატრიარქოს ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა», 1983 2, გვ. 39-41.

Caucassiennes”⁷⁹. ამ წერილის თარგმანი, შესრულებული ნ. გელაშვილის მიერ, დაიბეჭდა საქართველოს რესპუბლიკის უზენაესი საბჭოს ორგანოს – გაზეთ “ერის” ფურცლებზე⁸⁰. ამის მერეც არაერთი სტატია დაბეჭდა მამა ჰენრიკ პაპროცკიმ და კვალავაც აგრძელებს გრ. ფერადის დანატოვარის კვლევას⁸¹.

საერთოდ, გასული საუკუნის ბოლო ათწლეულში, როცა საქართველომ დაიბრუნა ორი საუკუნის წინათ დაკარგული დამოუკიდებლობა, ქართული სახელმწიფოებრივი და ოფიციალური წრეების დამოკიდებულება უცხოეთში მოღვაწე ქართველი მეცნიერების, მწერლებისა და საზოგადო მოღვაწეების მიმართ მკვეთრად შეიცვალა და მათი ღვაწლი ახლა უკვე სათანადოდ ფასდება. ეს კარგად ჩანს გრიგოლ ფერადისადმი დამოკიდებულებაშიც⁸².

1995 წლის 20 სექტემბერს მცხეთის სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძარში გამართულ საქართველოს ავტოკეფალური ეკლესიის გაფართოებულმა კრებამ სხვა ღირსეულ საეკლესიო მოღვაწეებთან ერთად მამა გრიგოლი წმინდანად შერაცხა და მისი ხსენების დღედ დაადგინა 6 დეკემბერი. 1995 წლის 28 ოქტომბერს პოლონეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის ეპისკოპოსთა სინოდმა გრიგოლ ფერადე თავიანთ კალენდარში ჩართო.

ამან კიდევ უფრო შეუწყო ხელი გრიგოლ ფერადის პიროვნებისადმი ინტერესის ზრდას. დაიბეჭდა გერმანელი მეცნიერის ილმა რაისნერის წერილები ბონში მოღვაწე ქართველ წმინდანზე⁸³; 1997 წელს ლეფსიუსის არქივის ხელმძღვანელმა, პროფ. ჰერმან გოლცმა საქართველოს საპატრიარქოს, ხელნაწერთა

⁷⁹ Paprocki H. L’archimandrite Grigol Peradze (1899-1942), Revue des etudes géorgiennes et caucasiennes 4, 1988, 198-230.

⁸⁰ ჰ. პაპროცკი, გრიგოლ ფერადე – ცხოვრება და მოღვაწეობა, «ერი», 1991, 26. VI, 26, გვ.8-11.

⁸¹ ჰ. პაპროცკი, წმინდა გრიგოლ ფერადე – ქართველთა და პოლონელთა მფარველი (ხ. რაქვიაშვილის ინტერვიუ): საპატრიარქოს უწყებანი, 2004, 20-26 VIII, 30, გვ. 5-8; 27. VIII–2.IX, 31, გვ. 6-9. ჰ. პაპროცკი, გრიგოლ ფერადის კანონიზაციის მომზადების ისტორია, II საერთაშორისო სიმპოზიუმი: ქრისტიანობა ჩვენს ცხოვრებაში. წარსული, აწმყო, მომავალი, (24-26 ნოემბერი, 2005), მოხსენებათა მოკლე შინაარსები, თბილისი, 2005, გვ. 21.

⁸² 90-იან წლებამდე შეიძლება დავასახელოთ კიდევ რამდენიმე სტატია გრ. ფერადის შესახებ: ვ. ჩაჩანიძე, გრიგოლ ფერადე, დაბადების 85 წელი: «ჯვარი ვაზისა», 1983, 2, გვ. 38; გ. შარაძე, მეცნიერის თვალსაწიერი, გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1987, 17. VII, 29, გვ. 13; ნ. პაპუაშვილი, გრიგოლ ფერადე, «ჯვარი ვაზისა», 1988, 3, გვ. 37-38.

⁸³ Reissner, Ilma, Grigol Peradze – ein neuer Heiliger, იქვე 50, 5 Mai, 1996, გვ. 4-11. Reissner, Ilma, Land unter dem Weinrebenkreuz, Mitteilungsblatt der Berliner Georgischen Gesellschaft 37, 38 1995, 2, გვ. 1-6; 3, გვ. 4-12.

ინსტიტუტსა და ფერადეების ოჯახს გადასცა ასლები დოკუმენტებისა, რომლებიც მან ლეფსიუსის არქივში მოიპოვა.

როგორც საქართველოში, ისე საზღვარგარეთ – კერძოდ გერმანიასა და პოლონეთში – აღინიშნა გრიგოლ ფერადის საიუბილეო თარიღები: დაბადების ასი წლისთავი და გარდაცვალების სამოცი წლისთავი. 1999 წელს ჟურნალ “Oriens Christianus” –ის გამომცემელმა ჰუბერტ კაუფჰოლდმა ამავე ჟურნალში გამოაქვეყნა გრ. ფერადის ავტობიოგრაფიული სტატია “ქართული კულტურის სამსახურში” და თავისი შესავალი წერილიც დაურთო მას⁸⁴.

ჰენრიკ პაპროცკის დახმარებით და მის მიერ მიწოდებულ მასალებზე დაყრდნობით პოლონელმა რეჟისორმა ეჟი ლუბახმა თამარ და ლატავრა დულარიძეებთან ერთად გადაიღო დოკუმენტური ფილმი “თეთრი ანგელოზის ძიებაში”, რომელიც მთლიანად ეძღვნება გრიგოლ ფერადის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას.

დოკუმენტური ფილმი გრიგოლ ფერადის შესახებ გადაიღეს აგრეთვე ტელეკომპანია “იბერიაში” 1998 წელს. მისი ავტორია ახალგაზრდა ისტორიკოსი გოჩა საითიძე, რომელსაც გამოქვეყნებული აქვს რამდენიმე გამოკვლევაც გრ. ფერადეზე. კიდევ ერთი დოკუმენტური ფილმი მამა გრიგოლზე მოამზადეს აგრეთვე მ. ხოსიტაშვილმა და მ. დამენიამ.

აღსანიშნავია, რომ ამავე ხანებში ითარგმნა და გამოქვეყნდა გრიგოლ ფერადის არაერთი მნიშვნელოვანი ნაშრომი. რამდენიმე ნაშრომი დაიბეჭდა ცალკე წიგნებად. მათ შორის პირველად 1995 წელს გამოიცა გრ. ფერადის ერთ-ერთი ცნობილი და მნიშვნელოვანი ნაშრომი – “უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ”⁸⁵.

⁸⁴ Gr. Peradze, Im Dienste der georgische Kultur, Einleitung von Hubert Kaufhold, oriens Christianus, Bd. 83, 1999, s. 193-199.

⁸⁵ იგი გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გოჩა ჯაფარიძემ. წიგნი გამოსცა გამცემლობა “კანდეღმა” სერიით: “ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები”, 4, თბილისი, 1995 წ.

2001 წელს თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობამ ცალკე წიგნად გამოსცა გრიგოლ ფერაძის ქადაგებები და ნარკვევები, ამოკრებილი მისივე რედაქტორობით პარიზში 1931-1934 წლებში გამომავალი ჟურნალიდან “ჯვარი ვაზისა”⁸⁶.

ჟურნალ “მნათობში” დაიბეჭდა თარგმანი გრიგოლ ფერაძის წერილისა “სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში”. ეს ვრცელი და საინტერესო წერილი, რომელიც სრულიად უცნობი იყო ქართული სამეცნიერო საზოგადოებისათვის, 1938 წელს არის გამოქვეყნებული გერმანულ ჟურნალში “Schriften der Albertus – Universitaet”⁸⁷.

ამავე დროს, გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ შეიქმნა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ლიტერატურა. მათ შორის საგანგებოდ აღნიშვნის ღირსია საისტორიო ჟურნალი “არტანუჯი”, რომლის მე-11 ნომერი (2003 წ.) მთლიანად გრიგოლ ფერაძეს მიეძღვნა. აქ დაბეჭდილია გრიგოლ ფერაძის როგორც სამეცნიერო, ისე პროზაული და პუბლიცისტური თხზულებები, მოგონებები და მიმოწერის მასალები, როგორცაა სახელდობრ: “როგორ უნდა აღვნიშნოთ ემიგრაციაში შოთა რუსთაველის იუბილე”, “პატროლოგიის გაგება, ამოცანები და მეთოდები მართლმადიდებლურ თეოლოგიაში” (მთარგმნელი ეთერ კვირიკაშვილი), “ქართული კულტურის სამსახურში” (მთარგმნელი ამბროსი გრიშკაშვილი), “საქათველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები” (მთარგმნელი თამარ ჭუმბურიძე), ასევე გოჩა საითიძის და მარიამ ჩხარტიშვილის გამოკვლევები.

გრიგოლ ფერაძის ხსოვნისადმი მიძღვნილი ღონისძიებებიდან და ქართულ ენაზე გამოცემული მისი შრომებიდან აღსანიშნავია თბილისის გოეთეს ინსტიტუტის სემინარი “ქართველი თეოლოგი ევროპაში”, რომელიც ჩატარდა 2004 წლის 18 თებერვალს (ეს სემინარი იყო ნაწილი ღონისძიებათა სერიისა

⁸⁶ “მამაო ჩვენოს” განმარტება, ქადაგებები, ნარკვევები”. წიგნის შემდგენელ-რედაქტორია სალომე გოგინაშვილი, თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 2001.

⁸⁷ სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკვეში (თარგმნა და შესავალი წერილი დაურთო თ. ჭუმბურიძემ), «მნათობი», 1997, 11-12, გვ. 147-161.

“ლმობიერების გზაზე”). სემინარისათვის დაბეჭდილ ბროშურაში კი გრ. ფერადის ბიოგრაფიულ ცნობებთან და უცხოელი მეცნიერების მიერ ფერადის შესახებ გამოთქმულ მოსაზრებებთან ერთად დაბეჭდილია მისი სტატიების თარგმანები⁸⁸.

ცალკეულ მკვლევართაგან გრ. ფერადის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას ვრცლად ეხება პროფ. გურამ შარაძე თავის მონოგრაფიულ ნაშრომებში “უცხოეთის ცის ქვეშ”⁸⁹. და “ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია”⁹⁰.

ზემოხსენებული ლიტერატურის დაწვრილებით განხილვა ამჯერად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს.; ამ ჩვენს მცირე ექსკურსს კი დავასრულებთ ციტატით პროფ. გ. შარაძის ნაშრომიდან: “უკანასკნელ ხანს ჩვენში გამოქვეყნდა არაერთი საინტერესო წერილი და გამოკვლევა (დ. ბუზუკაშვილი, რ. დავიდოვი, მ. ლენჩევსკი, შ. მაღლაკელიძე, ი. მეგრელიძე, დ. მელიქიშვილი, პ. ნაცვლიშვილი, ნ. პაპუაშვილი, გ. ჟორდანიას, რ. ფერაძე, თ. ცაგურიშვილი, თ. დულარიძე, მ. ჩხარტიშვილი, თ. ჭუმბურიძე ...), აგრეთვე დოკუმენტები, რომლებმაც შეავსეს ჩვენი წარმოდგენა გრიგოლ ფერაძეზე, როგორც მეცნიერზე, სასულიერო მოღვაწეზე და თავისი ქვეყნის უსაზღვრო პატრიოტზე, ამასთან, ფაშიზმის წინააღმდეგ გამირ მებრძოლზე”.

დასასრულ, უნდა აღვნიშნოთ, რომ 2005 წლის მარტში შეიქმნა წმინდა გრიგოლ ფერადის საზოგადოება, რომლის საპატიო თავმჯდომარეები არიან მამა ჰენრიკ პაპროცკი და სრულიად საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქი, უნეტარესი და უწმინდესი ილია მეორე.

ეს საზოგადოება რეგულარულად ატარებს სხვადასხვა სახის სამუშაოებს, გაიხსნა სპეციალური გვერდი ინტერნეტში ინფორმაციით გრიგოლ ფერადის შესახებ. ამჟამად მამა ჰენრიკ პაპროცკიმ აღმოაჩინა ახალი მასალა – გრიგოლ ფერადის აქამდე უცნობი ჩანაწერები და წერილები და ამ მხრივ მუშაობა გრძელდება.

⁸⁸ გრიგოლ ფერაძე – ქართველი თეოლოგი ევროპაში (ბროშურა ქართულ და გერმანულ ენებზე), თბილისის გოეთეს ინსტიტუტი.

⁸⁹ ტ. II, 1993, გვ. 377-396.

⁹⁰ ტ. V, 2004, გვ. 422-493.

II თავი

სადოქტორო დისერტაცია

(გრიგოლ ფერაძე ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ)

გრიგოლ ფერაძე მთელი ცხოვრების მანძილზე და მთელს ევროპაში სწავლობდა და იკვლევდა საქართველოს ეკლესიასთან და სასულიერო მწერლობასთან დაკავშირებულ საკითხებს, იძიებდა და იკვლევდა ქართულ ხელნაწერებს, სწავლობდა ბიბლიის ქართულ თარგმანებს, ძველი ქართული ლიტერატურისა და ლიტურგიკის პრობლემებს.

ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საკითხი, რომლითაც თავისი სამეცნიერო გზის დასაწყისშივე დაინტერესდა გრიგოლ ფერაძე, იყო ქართული ბერმონაზვნობის ისტორიის კვლევა. ამ საკითხს მიემდგვნა მისი სადოქტორო დისერტაციაც. ამ საქმეში დამწყებ მკვლევარს ძალიან დაეხმარნენ ევროპელი, განსაკუთრებით კი გერმანელი მასწავლებლები და კოლეგები. “ის, რაც მე დოქტორმა ლეფსიუსმა ჩამაგონა, კიდევ უფრო გაამდიერა პროფესორმა გუსენმა. უკვე დრო იყო დამეწყო ქართულ თემატიკაზე მუშაობა. ჩემი ნაშრომის – “ქართული სამონასტრო ცხოვრების ისტორიის” – საჭიროებიდან გამომდინარე, მან დიდსულოვნად დამითმო მთელი თავისი ბიბლიოთეკა, ასევე უშურველად მეხმერებოდა თავისი მდიდარი ცოდნა-გამოცდილებითაც. მისი მეოხებით გავიცანი ცნობილი მეცნიერი, ორიენტალისტთა მეფედ მიჩნეული პაულ პეტერსიცი. სწორედ ამ ნაცნობობას, რომელიც შემდგომში პირად მეგობრობაში გადაიზარდა, ვუმადლი ძალზე ბევრ შემოქმედებით იმპულსს”, – წერდა მადლიერი მეცნიერი რამდენიმე წლის შემდეგ⁹¹.

გრიგოლ ფერაძის პირველი ნაშრომი, როგორც იგი თვითონ აღნიშნავს, დაიბეჭდა რამდენიმე ნაწილად: პირველი ნაწილი “ბერმონაზვნობის დასაწყისი

⁹¹ გრ. ფერაძე, ქართული კულტურის სამსახურში: «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 37.

საქართველოში” დაიბეჭდა ჟურნალში “Zeitschrift für Kirchengeschichte»⁹². შუა ნაწილი “ქართველი ბერების ლიტერატურული მოღვაწეობა ათონის მთის ივერთა მონასტერში” – გამოქვეყნდა ფრანგულ ენაზე⁹³; მესამე ნაწილი კი “ქართული ბერ-მონაზვნობის შესახებ” დაიბეჭდა ყველაზე ადრე, უკვე 1926 წელს, ბერლინში⁹⁴.

თავის ნაშრომში “ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში” გრიგოლ ფერაძე თვითონ აღნიშნავს, რომ ეს ერთი ნაწილია დიდი ნაშრომისა: “ქართული ბერმონაზვნობის ისტორია მისი დასაწყისიდან 1064 წლამდე. წვლილი აღმოსავლური ბერმონაზვნობის ისტორიაში” და ამ ნაშრომის შექმნაში გაწეული დახმარებისა და რჩევებისათვის მადლობას უხდის პროფ. კ. ჰოლს ბერლინში, კ. პეტერსსა და ბონელ მასწავლებლებს, პროფესორებს გუსენსა და კალეს.

ავტორს იმედი ჰქონდა, რომ მალე დაბეჭდავდა მთელ ნაშრომს დოქტორ ლეფსიუსის გერმანიის აღმოსავლური მისიის (Orient - Mission) გამომცემლობაში Tempel-Verlag. შემდეგ, 1940 წელს, გრიგოლ ფერაძე უკვე პოლონეთში ყოფნისას კვლავ აპირებდა მთელი ნაშრომის წიგნად დაბეჭდვას. ამის თაობაზე მოლაპარაკებაც ჰქონდა გამომცემლობა “ეკლესიის მამათა ბიბლიოთეკასთან” და იმედი ჰქონია, რომ ომის შემდეგ მოახერხებდა ნაშრომის გამოქვეყნებას. სამწუხაროდ, მისი ეს სურვილი განუხორციელებელი დარჩა, თუმცა მანამდე, 1930 წელს, დოქტორ ლეფსიუსის გამომცემლობაში ქ. პოტსდამში გრ. ფერაძემ მაინც შეძლო აღმოსავლურ და ქართულ ბერ-მონაზვნობაზე შემაჯამებელი სტატიების გამოქვეყნება, მაგრამ ეს შედარებით მოკლე სტატიებია, გაერთიანებული სხვა სტატიებთან ერთად რუბრიკით: “ესკიზები საქართველოს კულტურის ისტორისათვის”, რომელშიც პირველი ნაწილი ეძღვნება წმინდა გიორგის კულტს ქართველი ხალხის ცხოვრებაში⁹⁵, მეორე კი ბერმონაზვნობას ქართულ ეკლესიაში,

⁹² Gr. Peradse, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Zeitschrift für Kirchengeschichte (Neue Folge 9) 46, H.1, 1927, 1-45, შემდეგ დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის ფურცლებზე Bd. 47 (Neue Folge 10), 47, 1928, 30-75.

⁹³ Gr. Peradse, L'activité littéraire des moines géorgiens au monastère de l'Iviron au mont Athos, Revue d'histoire ecclésiastique 27, fasc. 3, 1927, 530-539.

⁹⁴ Gr. Peradse, Über das georgische Mönchtum, Internationale kirchliche Zeitschrift (Neue Folge 16) 34, H.3, 1926, 152-168.

⁹⁵ Gr. Peradse, Skizzen zur Kulturgeschichte Georgiens, Der Heilige Georgim Leben und in der Frömmigkeit des georgischen Volkes, Der Orient 12, Heft 2, 1930, 45-52.

რომლის პირველი ნაწილი⁹⁶ აღმოსვლურ ბერმონაზვნობას ეხება, მე-6 რვეულში კი⁹⁷ საუბარია უშუალოდ ქართული ბერმონაზვნობის თავისებურებებზე.

ამ დროისათვის ავტორს უკვე მთელი დისერტაცია დასრულებული ჰქონდა და 1926 წლის თებერვალში წარუდგენია კიდეც იგი დასაცავად ბონის უნივერსიტეტში, მაგრამ გამოქვეყნებით კი დისერტაციის ნაწილები სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა თანმიმდევრობით გამოქვეყნდა: პირველად დაიბეჭდა მესამე ნაწილი (1926 წ.), როცა პირველი ჯერ კიდეც არ იყო გამოქვეყნებული. (ის მოგვიანებით დაიბეჭდა 1927 წელს). მთელი ნაშრომი ჯერ 1927 წელს იქნა განხილული, როგორც სადოქტორო დისერტაცია ბონის ფრიდრიხ - ვილჰელმ - უნივერსიტეტის ფილოსოფიის ფაკულტეტზე (რეცენზენტი პროფ. პაულ კალე), გამოქვეყნდა ამონაბეჭდის სახით (ჟურნ. "Zeitschrift für Kirchengeschichte"⁹⁸, შემდეგ დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის ფურცლებზე 1928 წელს..

ჩვენ ვეცადეთ მოგვეპოვებინა გრ. ფერადის შრომის სამივე ნაწილი და გამოგვექვეყნებინა მათი ქართული თარგმანი.

ძირითადი ნაწილი დისერტაციისა სათაურით "ბერ-მონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში" ჩვენ ვთარგმნეთ და გამოვაქვეყნეთ თბილისის გოეთეს ინსტიტუტის მიერ გამოცემულ კრებულში "ლმობიერების გზაზე. გრიგოლ ფერადე – ქართველი თეოლოგი ევროპაში"⁹⁹, ეს იყო მასალების კრებული გრიგოლ ფერადისადმი მიძღვნილი სემინარისათვის (18 თებერვალი, 2004 წ.). სამწუხაროდ, ის მეტად მცირე ტირაჟით დაიბეჭდა. დანარჩენი სტატიები კი, რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ქართულად არც თარგმნილი და მით უფრო გამოცემული არ ყოფილა. ჩვენ მოვიძიეთ და ვთარგმნეთ ისინი. დამატებით ვბეჭდავთ გრ. ფერადის ორ მცირე წერილს, რომლებიც მისი დისერტაციის უშუალო ნაწილს არ წარმოადგენს, მაგრამ თემატურად მჭიდროდ უკავშირდება მას.

⁹⁶ Gr. Peradse, Das Mönchtum in der georgischen Kirche, Der Orient 12, H.3, 1930, 85-89.

⁹⁷ ელ. მეტრეველი, ქართული აგიოგრაფიული კრებული და მისი შემდგენელი, პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, 1950.

⁹⁸ Gr. Peradse, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Zeitschrift für Kirchengeschichte (Neue Folge 9) 46, H.1, 1927, 1-45, შემდეგ დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის ფურცლებზე Bd. 47 (Neue Folge 10), 47, 1928, 30-75.

⁹⁹ თბილისი, 2004, გვ. 17-50.

ამ სახით, ვფიქრობთ, წინამდებარე წიგნი დაეხმარება მკითხველს იმ ხარვეზის შევსებაში, რაც ქართულ მევნიერებაში გრიგოლ ფერაძის ზემოხსენებული ნაშრომების ხელმიუწვდომლობით იყო გამოწვეული.

სადისერტაციო ნაშრომის პირველი ნაწილის სათაურია “ბერმონაზვნობა საქართველოში”. სამონასტრო ცხოვრების დამწყებად ქართული წყაროების მიხედვით მიჩნეულია ე.წ. ცამეტი ასურელი მამა, რომლებიც მე-5 საუკუნის მეორე ნახევარში ჩამოვიდნენ ანტიოქიიდან საქართველოში. ადრინდელი პერიოდი, ანუ ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში ბნელითაა მოცული. მაიუმის ეპისკოპოსი პეტრე ღაზელი და სელევკიის ეპისკოპოსი ანტონი, ან იერემია იბერიელი – “დიდი ქართველები”, როგორც მათ გრ. ფერაძე მოიხსენიებს, მოღვაწეობდნენ არა თვით საქართველოში. ბერმონაზვნობის დაწყების საქმეში ამ “დიდ ქართველებს” რაიმე წვლილი არ შეუტანიათ. ცამეტი ასურელი მამის “ცხოვრებანი” კი შემონახულია, მართალია, გვიანდელი პერიოდის (მე-12 ს.) და ძალიან ლეგენდარული სახით. ამით აიხსნება მკვლევართა ერთი ნაწილის ნეგატიური დამოკიდებულება 13 ასურელი მამის ცხოვრებისადმი: პ. პეტერსს უარიც კი უთქვამს მის გამოცემაზე, ივ. ჯავახიშვილიც არ იყენებს მათ “ქართველი ერის ისტორიაში”, მაგრამ მაინც არ შეიძლება იმის უარყოფა, რომ ისინი საყურადღებო წყაროებს წარმოადგენენ.

სადისერტაციო ნაშრომის დასაწყისში ავტორი ჯერ სირიელ მამათა რიცხვს ეხება და აღნიშნავს, რომ უკვე რიცხვი 13 იწვევს გარკვეულ ეჭვს ქრისტესა და მის მოწაფეთა რიცხვთან სრული დამთხვევის გამო. წმ. შიო მღვიმელის ცხოვრების ავტორის ჩამონათვალის მიხედვით, იოანე ზედაზნელი საქართველოში ჩამოვიდა 12 მოწაფით. ჟორდანიასთან სხვა სახელებიცაა დასახელებული¹⁰⁰. სახელების სია 13-დან 17-მდე ადის. ჟორდანიას აზრით, ეს წინააღმდეგობა უკვე იოანეს და აბიბოს ცხოვრებების ავტორმა შენიშნა და ეცადა შეცდომა იმით გამოესწორებინა, რომ აღნიშნა, იოანემ 12 მოწაფე ჩამოიყვანა, სხვები კი საქართველოში გახდნენ მისი მოწაფეები.

¹⁰⁰ ჟორდანია, ქრონიკები, ტ. 2, თბ., 1893/97.

გრიგოლ ფერაძის აზრით, თავდაპირველად საქმე გვქონდა ქართველი და სირიელი მამების ორ სხვადასხვა სიასთან. “შესაძლებელია, რომ ქართველები სირიელი მამების მოწაფეები იყვნენ და გვიანდელმა ტრადიციამ ისინი სირიელებად ჩათვალა. რასაკვირველია, ანთროპონიმის ვერ ახერხებს სირიელები ადგილობრივებისაგან განასხვაოს, რადგან სახელებმა დაკარგეს თავიანთი სირიული წარმოშობა და გაბერძნულდნენ”, - აღნიშნავს იგი.

მკვლევარს მოჰყავს როგორც ქართველი, ისე უცხოელი მეცნიერების მოსაზრებები ამასთან დაკავშირებით. მაგ. აკად. კ. კეკელიძე მიიჩნევდა, რომ აღმოაჩინა სირიელ მამათა ცხოვრების უძველესი რედაქციები, რომლებიც დაწერილი უნდა იყოს კათალიკოს არსენ II-ის მიერ (955-980 წ.წ.). ამასთან დაკავშირებით გრ. ფერაძე შენიშნავს, რომ ის, რასაც კ. კეკელიძე გვამცნობს ასურელ მამათა ცხოვრებიდან, შეესაბამება საბინინისგან უკვე ნაცნობ მასალას. ისინი ქმნიან ერთ ვარიანტს, თუმცა შეიძლება უფრო ადრინდელს, ვიდრე საბინინის ხელნაწერები. იოანე ზედაზნელის ცხოვრების საბინინისეულ გამოცემასთან დაკავშირებით კი გრ. ფერაძე შენიშნავს: «ამ ნაშრომის მეორე გამოცემისას აუცილებელია გათვალისწინებული იქნეს შედარებით უკეთესი ხელნაწერები, რომლებიც შემდეგ აღმოაჩინეს. როგორც პროფ. გუსენმა დაადგინა¹⁰¹, საბინინმა ცხოვრებები აზიური მუზეუმის ხელნაწერთა კრებულიდან აიღო»¹⁰². გრ. ფერაძეს სირიელ მამების ცხოვრებაზე და ამასთან დაკავშირებულ პრობლემებზე პროფ. ა. ბაუმშტარკთანაც ჰქონია საუბარი. ა. ბაუმშტარკს შიო და თათა ადგილობრივი წარმოშობისად მიაჩნიაო, აღნიშნავს იგი და იქვე უთითებს: «ზეპირი გამოკითხვის მიხედვით».

ბუნებრივია, გრ. ფერაძე ეხება მამათა საქართველოში ჩამოსვლის თარიღსაც, მოჰყავს თ. ჟორდანიას და კ. კეკელიძის მოსაზრებები, შემდეგ კი აღნიშნავს, რომ სირიელ მამათა შესახებ პროფ. კ. კეკელიძე იმავე მოსაზრებებს გამოთქვამს, რასაც პროფ. ჰაინრიხ გუსენი. «ჩემთვის ძალიან უხერხულია, დავუპირისპირდე მოსაზრებებს ჩემგან ძალიან პატივცემული და საყვარელი მასწავლებლისა,

¹⁰¹ Theol. Revue 1906, 3, გვ. 82-86.

¹⁰² Gr. Peradse, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Zeitschrift für Kirchengeschichte (Neue Folge 9) 46, H.1, 1927, 1-45, შემდეგ დაიბეჭდა ამავე ჟურნალის ფურცლებზე Bd. 47 (Neue Folge 10), 47, 1928, 30-75. გვ. 18.

რომელსაც მე ბევრ დახმარებას და ხელშეწყობას ვუმაღლი, მაგრამ ჩემს მოვალეობად მიმაჩნია აღვნიშნო, რომ განსვენებული კ. გუსენი თავისი ქართველოლოგიური კვლევა-ძიებისას კეკელიძეზე ბევრად უფრო ადრე, მისგან დამოუკიდებლად და სულ სხვა არგუმენტებზე დაყრდნობით, მივიდა იმავე შედეგებამდე, სადამდეც ბატონი პროფ. კ. კეკელიძე»¹⁰³.

პირველ რიგში მკვლევარი განიხილავს «დავით გარეჯის ცხოვრებას», ვრცლად გადმოსცემს თხზულების შინაარსს, თანდართულ სქოლიოებში მსჯელობს ისეთ საკითხებზე, როგორცაა სახელი ბუბაქარის წარმომავლობა. ბუბაქარი არაბული სახელია, მაგრამ, გრ. ფერადის აზრით, ამ სახელის მქონე პირი შეიძლება სომეხიც ყოფილიყო, წარმართი ან მონოფიზიტაგანი, რომლებიც საქართველოში ჩამოსვლისას ინათლებოდნენ. ტექსტში ზოგი კორექტურაცაა გასწორებული, მაგ. «ნაშოლისი»-ს ნაცვლად უნდა იყოს «ნაბოლისი» (ამ კორექტურაზე გრ. ფერადის ყურადღება კ. პეტერსს მიუქცევია, რაც სქოლიოშივე არის აღნიშნული). დავით გარეჯელის ცხოვრების დათარიღებასთან დაკავშირებით გრ. ფერადე არ ეთანხმება კ. კეკელიძის მოსაზრებას, რომ ეს სიძველით მეორე ნაწარმოებია, უძველესი კი არის აბიბოს ცხოვრება, დაწერილი უკვე მე-9 ს-ის შუა ხანებში. გრ. ფერადის აზრით, ის ყველაზე გვიანდელია და მე-12 ს-ის ბოლოსაა შექმნილი. არ ეთანხმება იგი კ. კეკელიძეს აგრეთვე იმაში, რომ დავითი იერუსალიმში 519-520 წ.წ. წავიდა. «სწორედ 520 წ. იერუსალიმში მონოფიზიტების ხელში იყო, რომლებმაც მანამდე ჩამოაგდეს ელია. მონოფიზიტების დიდი დევნა პალესტინაში არასოდეს არ ყოფილა, და ამის გამო დავითს, თუ ის «გაიქცა», შეეძლო იქ დარჩენა»¹⁰⁴.

მსჯელობა იმის შესახებ, იყო თუ არა დავითი მონოფიზიტი, როგორი იყო მისი ასკეტობის სახე და საქართველოში მისი ჩამოსვლის მიზეზები, მკვლევარს ბოლოში გადააქვს. საერთოდ, ბოლოშია მოცემული ზოგადი ხასიათის მსჯელობა იმ საკითხებზე, რომლებიც მთელი პრობლემატიკისათვის არის მნიშვნელოვანი.

მეორე ნაწარმოები, რომელსაც გრ. ფერადე განიხილავს, არის ანტონ მარტყოფელის ცხოვრება. ანჩისხატთან დაკავშირებით გრ. ფერადე იხილავს საბინინის მოსაზრებას და ეჭვს გამოთქვამს, რომ ანჩისხატი ანტონის ხატთან

¹⁰³ იქვე. გვ. 19.

¹⁰⁴ იქვე. გვ. 22.

იდენტიფიცირდებოდა. მკვლევარის აზრით, საერთოდ ეს პრობლემა – ქართული ქრისტეს ხატები – დაწვრილებით მეცნიერულ შესწავლას იმსახურებს. «შეიძლება ანტონისეულ ხატში შექმნილია ანჩის ხატის საპირისპირო ხატი, დიდი ალბათობით შეიძლება ვამტკიცოთ, რომ ანტონის ლეგენდა მხოლოდ 944 წლის შემდეგაა შექმნილი»¹⁰⁵.

“ცხოვრების” ავტორის ქრისტიანულ პოზიციასთან დაკავშირებით გრ. ფერაძე ასკვნის, რომ ეს «გულუბრყვილო მოთხრობა» კლასიკური ნიმუშია იმისა, რომ “ცხოვრება” მოგვიანებით ვერ გათავისუფლდა «მონოფიზიტური» ელემენტისგან და მთლიანად დიოფიზიტური ვერ გახდა; ხატთან დაკავშირებით კი ყველაზე სარწმუნოდ მიიჩნევს პ. პეტერსის მოსაზრებას, რომელიც მისთვის წერილობით უცნობებია ადრესანტს: «ამბავი საქართველოში გადასახლებულ იაკობიტებს უნდა ჩაეტანათ, წმ. ანტონის ცხოვრების ავტორმა ვი ყოველგვარი შემოწმებისა და კრიტიკის გარეშე ჩართო ის თავის ნაწარმოებში»¹⁰⁶. რაც შეეხება ცხოვრების შექმნის თარიღს, გრ. ფერაძე ასკვნის, რომ «წმ. ანტონის ცხოვრება დაწერილია მალევე დავითის ცხოვრების შემდეგ და წმ. იოანეს და შიოს ცხოვრების შექმნამდე, ან ერთდროულად წმ. იოანეს ცხოვრებასთან ერთად, მაგრამ არავითარ შემთხვევაში – წმ. შიოს ცხოვრების შემდეგ»¹⁰⁷.

წმ. იოანეს ცხოვრების შინაარსის გადმოცემისას სქოლიოში ავტორი მსჯელობს, თუ ვის მიერაა დაწერილი ეს ცხოვრება. იგი უშუალოდ არსენის მიერ განახლებული ტექსტი არ უნდა იყოს და საქმე უნდა გვექონდეს მეორე ან მესამე ხელთან. სასწაულმოქმედი სვეტის ეპიზოდთან დაკავშირებით გრ. ფერაძე მიუთითებს Wesendock-ის შრომას «Georgisches Heidentum», Guidi-ის ნაშრომს «Dialeune pergemene saidiche della Collezione Borgiana», მიუთითებს აგრეთვე იოსელიანის, გამრეკელის, ბოლოტოვის შრომებს. მკვლევარის აზრით, ამ ნაწარმოებიდან ქრონოლოგია ვერ დგინდება და აქედან ცოტა რამის აღება თუ შეიძლება.

¹⁰⁵ იქვე. გვ. 25.

¹⁰⁶ იქვე. გვ. 26

¹⁰⁷ იქვე. გვ. 26

ნაშრომში დაწვრილებითაა გადმოცემული წმ. შიოს ცხოვრების შინაარსი, შიგადაშიგ დართულ კომენტარებში მითითებულია ტიპოგრაფიული შეცდომები, მოცემულია განმარტებები და ა.შ. შემდეგ მკვლევარი შედარებით ზოგად მსჯელობაზე გადადის საერთოდ ქართულ ბერმონაზვნობის შესახებ. ავტორი შეხარის უდაბნოს მკვიდრებს და სენაკებში, მღვიმეებში, გამოქვაბულებში მცხოვრებლებს, მათ შორის განსაკუთრებული ყურადღებით გარემოცულია წმ. სვიმეონი. მკვლევარი სვამს შეკითხვას: რატომ მაინც და მაინც სვიმეონი? ეს მას განსაკუთრებით მნიშვნელოვნად მიაჩნია იმისათვის, რომ გავიგოთ ქართული ბერმონაზვნობის შინაგანი განვითარების ისტორია. «წმ. სვიმეონი პირადი ასკეტიზმის ყველაზე უკიდურესი მომხრე და მიმდევარი იყო. ქართველებთან კი ბერმონაზვნობის განვითარება სწორედ განდევილობაზე გაჩერდა. წმ. ბასილის ან ათონის მოწესრიგებული ბერ-მონაზვნობის გავლენა ქართულ ბერ-მონაზვნობაზე ძალიან მცირეა. რაკი ქართული ბერმონაზვნობა თავის სრულყოფილ იდეალს უმკაცრეს განდევილობაში ხედავდა, ბუნებრივია, საზომად მისი უკიდურესი მიმდევრები იყვნენ მიღებული სიყვარულით. სწორედ სვიმეონ უმცროსის ავტორიტეტის სასარგებლოდ ითამაშა როლი იმ ფაქტმაც, რომ მის ცხოვრებაში მოხსენებულნი არიან ქართველები. ... ამიტომ გახდა ეს ცხოვრება უკვე ადრევე ცნობილი საქართველოში, დიდი სიყვარულით კითხულობდნენ მას და წმ. სვიმეონს საქართველოში ბერმონაზვნობის დამაარსებლად თვლიდნენ»¹⁰⁸.

საინტერესოა გრ. ფერადის მსჯელობა თხზულების იმ ადგილის შესახებ, როცა მამები თონეში მჯდომ სვიმეონთან მივიდნენ. «ავტორი მას თონეში სვამს, რათა შემდეგ წმ. შიოც ერთ-ერთ მღვიმეში ცოცხლად დაიმარხო», - წერს გრ. ფერადე და შენიშნავს, რომ ეს ეწინააღმდეგებოდა მესვეტეობას. მისი აზრით, თხზულების ეს ადგილი უფრო დაწვრილებით შესწავლას საჭიროებს. «თორნე» ქართულში პურის გამოსაცხობ ღუმელს ჰქვია, მაგრამ არსებობს აგრეთვე სიტყვა «თორნი», ეს კი რკინის ჯაჭვს ნიშნავს და გრ. ფერადის აზრით, სწორედ ეს «თორნი» უნდა ეხმარა მთარგმნელს თავის დედანში, რადგან რკინის ჯაჭვს სირიულ ტრადიციაში ბევრი ატარებდა, შემდეგ კი «თორნისაგან» (რკინა) მიიღეს სიტყვა «თორნე» (ღუმელი).

¹⁰⁸ იქვე. გვ. 35.

შეიძლება «თორნი» რკინის ცხაურიც იყო, რომელიც სვიმეონ უმცროსმა გააკეთებინა თავისთვის. ეს მოსაზრება «თორნეს» შესახებ ეკუთვნის პ. პეტერსს, რომელსაც ხელნაწერი გადაუცია გრ. ფერადისათვის. (პეტერსის გამოკვლევა დაბეჭდილია Analecte Bollandiner-ში, მაგრამ მაშინ ჯერ მხოლოდ დასაბეჭდად იყო გამზადებული).

შიო მღვიმელის ცხოვრებასთან დაკავშირებით გრ. ფერადე ეკამათება ჩუბინაშვილს, რომელიც დაბეჭდილ ცხოვრების ტექსტს კათალიკოს ბასილს (1090-1110) მიაკუთვნებდა, 199 ხელნაწერს კი – კათალიკოს არსენს (955-980). ბასილმა დედნად არსენიც გამოიყენაო, - წერდა ჩუბინაშვილი. «როგორც ჩანს, - შენიშნავს გრ. ფერადე, - ჩუბინაშვილი აიგივებს კათალიკოს ბასილს იმ ბასილთან, რომელმაც წმ. შიოს საკვირველებანი შეაგროვა ... იგი ორივეს ორგანულად ერთად განიხილავს. ცხოვრებისა და სასწაულების ავტორი რომ ერთი ყოფილიყო, მაშინ ავტორი აღარ დაიჩვილებდა, რომ წმინდანის სასწაულების ჩანაწერი დაიკარგა. აქ არც კათალიკოსი ბასილი არ შეიძლება იგულისხმებოდეს, რადგან, თუ ცხოვრება არაუადრეს 1122 წლისა შეიქმნა, მაშინ ეს სასწაულების ჩანაწერები მხოლოდ ცხოვრების დაწერის შემდეგ უნდა იყოს შექმნილი».

აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრება ქართველ მკვლევარებს შედარებით ძველ დროში გადაჰქონდათ. კ. კეკელიძე ამ ცხოვრებას ჯერ არსენ I-ს მიაწერდა, შემდეგ – არსენ II-ს, სარგის კაკაბაძე კი მას მე-7 საუკუნის მეორე ნახევრით ათარილებდა. გრ. ფერადის აზრით, ცხოვრების ავტორად არსენ I-ის მიჩნევა დაუშვებელია და იგი უფრო მე-12 საუკუნის ბოლოსაა შექმნილი. ავტორი ასკეტი უნდა იყოს, რომელიც იოანეს და შიოს ცხოვრებას კარგად იცნობს და თავისი წმინდანის ღირსეულად შემკობას ცდილობს. არაქაიზმები კი საბინინისეულ გამოცემაში მას კორექტურულ შეცდომებად მიაჩნია. ამ შეცდომების გამო შექმნილი სირთულეები გრ. ფერადეს, როგორც იგი თვითონ აღნიშნავს, კ. კეკელიძის წერილობითი ცნობებისა და პ. პეტერსთან პირადი საუბრების შედეგად გადაუჭრია.

შედარებით მოკლედ მსჯელობს მკვლევარი ისე წილკნელისა და იოსებ ალავერდელის ცხოვრებებზე, შემდეგ კი გადადის უშუალოდ კ. კეკელიძის

ნაშრომზე «საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ»¹⁰⁹, რომელიც მის ნაშრომში მანამდეც ხშირადაა ციტირებული. იგი ცალ-ცალკე განიხილავს მეცნიერის მოსაზრებებს, რომლებიც ძირითადად ხუთ თეზისადაა წარმოდგენილი, და ცალ-ცალკე მსჯელობს მათზე.

კ. კეკელიძის აზრით, სირიელი მამები იყვნენ არა მართლმადიდებლები, დიოფიზიტები, არამედ ქალკედონის მოწინააღმდეგეები, მონოფიზიტები. ისინი გამოექცნენ რელიგიურ დევნას მე-6 საუკუნეში და სირიიდან ქართლში ჩამოვიდნენ. ამის დასტურია, მისი აზრით, ის დეტალები, სადაც ყოველდღიური ცხოვრებისა თუ ზნე-ჩვეულებების აღწერისას მონოფიზიტური ასკეტიზმის კვალი ჩანს. მონოფიზიტური ასკეტიზმი ინდივიდუალისტური ხასიათისა იყო, მისი იდეალი იყო განდევილობა, განმარტოებით ცხოვრება, დაყუდება, როგორცაა ცამეტი ასირიელი მამის ასკეტიზმი (ნიმუშები: იოანე, შიო, დავითი, იოსები, ანტონი). ასკეტები განიცდიდნენ ზიზლს ადამიანური ბუნებისადმი, ისინი არ ზრუნავდნენ სასმელ-საჭმელზე, ტანსაცმელზე, საცხოვრებელ ბინაზე, სასტიკად მარხულობდნენ, ფეხშიშველი დადიოდნენ ზამთარ-ზაფხულს, ცხოვრობდნენ კლდეებსა და გამოქვაბულებში, მიუვალ ადგილებში. ყოველივე ეს, ბერძნულ ასკეტიზმთან შედარებით, უკიდურესობამდე მიყვანილი ასკეტიზმია.

გრ. ფერაძე ამ საბუთს არასაკმარისად თვლის, «ასკეტიკური ვარჯიშები შეიძლება დადასტურებულ იქნეს დიოფიზიტურ, ნესტორიანულ და ლათინურ ბერმონაზვნობაში», - შენიშნავს იგი და ევროპელ მეცნიერთა შრომების მოხმობით განამტკიცებს თავის ამ შეხედულებას. «... სვიმეონ მესვეტე ყველა ზემოხსენებულ ასკეტს აჭარბებს, და ის ხომ, როგორც Delehaye-მ დაადგინა, დიოფიზიტი იყო! ... ეს ყველაფერი არ გამოდგება იმის საბუთად, რომ სირიელი მამები მონოფიზიტები იყვნენ». მათ ცხოვრებაში გრ. ფერაძე დიდი გადამუშავების კვალსაც ვერ ხედავს და ამიტომ არ მიიჩნევს საჭიროდ ისტორიული სინამდვილისა და შეთხზულის განსხვავებას.

დათარიღებისა და ქრონოლოგიისათვის სამი მონაცემია გადამწყვეტი – წმ. ანტონის, შიოს და დავითის ცხოვრებიდან: 1) ხელთუქმნელი ხატის მოხსენიება

¹⁰⁹ კ.კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის მოამბე, VI, 1925, 82-100.

ანტონის ცხოვრებაში (ხატი პირველად ედერაში 544 წ. გამოჩნდება ხოსრევის მიერ ქალაქის ალყის დროს, მაგრამ ლეგენდის ხასიათის გამო ქრონოლოგიური საკითხის გადაწყვეტა ამით არ შეიძლება). 2) შიოს ცხოვრებაში მამები საქართველოში წამოსვლის წინ სვიმეონ მესვეტესთან მიდიან კურთხევის მისაღებად. ამ ფაქტს კ. კეკელიძე 541-551 წლებით ათარილებს. გრ. ფერაძე კი სიტყვა «თორნე»-ზე მსჯელობას უბრუნდება და ასკვნის, რომ აქ სვიმეონ უმცროსი († 596) კი არ იგულისხმება, არამედ სვიმეონ უფროსი († 459). სიტყვა «თორნე» ნიშნავს შემოღობილს, სვიმეონ უფროსმა კი ათი წელი (412-422) შემოღობილში ქვაზე გაატარა. თუმცა გრ. ფერაძე ამ მონაცემებსაც არ მიიჩნევს სანდოდ და ქრონოლოგიის დასადგენად ამ ცხოვრებასაც არ იყენებს. 3) წმ. დავითის ცხოვრებაში დათარილებისათვის მესამე მონაცემია ის, რომ მასში დასახელებულია პატრიარქი ელია იერუსალიმელი, რომელიც 496-516 წლებში მამამთავრობდა. ცხოვრების მიხედვით, წმ. დავითი დიდი ხანი იმყოფებოდა საქართველოში, სანამ იერუსალიმში მივიდოდა, ე.ი. მამები მე-5 საუკუნის შუა წლებში ჩამოსულან საქართველოში. ეს ეთანხმება სომეხი ისტორიკოსის ჯუანშერის ცნობასაც.

ქრონოლოგიური კვლევა-ძიებიდან გამომდინარე, გრ. ფერაძე კვლავ უბრუნდება სირიელი მამების მონოფიზიტობის საკითხს. მე-6 საუკუნეში საქართველოს ეკლესია ოფიციალურად მონოფიზიტური იყო, მაგრამ მე-5 საუკუნეზე ზუსტი წარმოდგენა არა გვაქვს. «აქ შეიძლება მხოლოდ ზოგადი განვითარების ხაზების, დიდი პერიოდების და გარდატეხის მომენტების აღნიშვნა. ეს ეხება მე-5 საუკუნის ისტორიასაც,» - წერს გრ. ფერაძე, - «როგორ გამოიყურებოდა ქართული მონოფიზიტობა მე-6 საუკუნეში და რა როლი შეასრულა ქართულმა ბერმონაზვნობამ, ჩვენ არ ვიცით. ვიცით მხოლოდ, რომ მე-5 საუკუნის ბოლოს ქართული ეკლესია სომხეთს მიემხრო და მასთან ერთად დაგმო ქალკედონობა, რათა შემდეგ, ერთი საუკუნის მერე, პატრიარქ კირიონის სახით მონოფიზიტობისათვის ეღალატა. იმ დროს, როდესაც სირიელი მამები საქართველოში ჩამოვიდნენ, ქართული ეკლესია მთელ დოგმატიკურ კამათში ნეიტრალური იყო და ქალკედონობისადმი არც ცუდად იყო განწყობილი, არც კარგად.»

კ. კეკელიძის იმ მოსაზრების საწინააღმდეგოდ, რომ სირიელი მამები მე-6 საუკუნეში მონოფიზიტობის დევნას გამოექცნენ ქართლში, სადაც მონოფიზიტობა ჯერ კიდევ ყვაოდა, გრ. ფერაძე ასკვნის, რომ სირიელი მამები ქართლში მე-6 საუკუნეში კი არა, მე-5 საუკუნეში ჩამოვიდნენ. ამ დროს სირიაში მონოფიზიტობის დევნა არ იყო და ქართული ეკლესიაც ჯერ არ იყო მონოფიზიტური. საქართველოში ჩამოსვლის მოტივი შეიძლება ყოფილიყო სხვადასხვა: სრულიად შემთხვევითი (დავითი), ადამიანური (დიდებისაგან გაქცევა - იოანე) და რელიგიური მოწოდება: სამისიონეროდ (იოსები) და სასწაული (შიო).

გრ. ფერაძე სხვადასხვა მიზეზის კომბინაციასაც შესაძლებლად მიიჩნევს: ახლადმოქცეულ ქვეყანაში მისიონერობის მოთხოვნილება და ადამინებისაგან შორს ყოფნის სურვილი.

ამის შემდეგ ბოლო საკითხია, თუ რა ეროვნებისანი იყვნენ მამები – ქართველები თუ სირიელები.

გრ. ფერაძე არც აქ ეთანხმება თავის უფროს კოლეგას და მასწავლებელს. კ. კეკელიძეს მამების სირიულ წარმოშობაში ეჭვი შეჰქონდა. მონოფიზიტური დევნის დროს ისინი სახლში გამოიქცნენ. წინააღმდეგ შემთხვევაში რატომ წამოვიდოდნენ საქართველოში? საიდან შეძლო იოანემ უცებ ქართულად ლაპარაკი? მათ იციან ქართული წეს-ჩვეულებები. გრ. ფერაძეს ეს არგუმენტები დამაჯერებლად არ მიაჩნია. ცხოვრებათა ავტორები ქართველები არიან, დაშორებულნი წმინდანებს 700 წლით და, ბუნებრივია, წმინდანები ამ დროისათვის ქართულ ტიპს შეესაბამებოდნენ. «რატომ მიდის გერმანელი მისიონერი ინდოეთში, - იმიტომ ხომ არა, რომ ის ინდოელია?» - შენიშნავს გრ. ფერაძე და კ. კეკელიძის აღნიშნულ არგუმენტსაც არასარწმუნოდ მიიჩნევს, ისევე როგორც იოანეს მიერ ქართული ენის ცოდნას. შიოს ცხოვრებაში წერია, რომ მან ქართული შეისწავლა, ხოლო ლოცვებში და ფსალმუნებში ასირიულსა და ბერძნულს იყენებდაო, რადგან ორივე ეს ენა ესწავლა. თუ შიო ასირიელია, რისთვის «ისწავლიდა» დედაენას? ეს კ. კეკელიძის არგუმენტია, მაგრამ გრ. ფერაძე საპირისპირო შეკითხვას სვამს: «თუ ის ქართველი იყო, რისთვის სჭირდებოდა ამ ენის «შესწავლა»? იმისი ხსენება, რომ წმ. შიო ლოცვისა და ფსალმუნთა გალობისას ბერძნულ და სირიულ ენებს იყენებდა, უკვე

იმის საბუთია, რომ ის არ იყო ქართველი. რისთვის სჭირდებოდა წინააღმდეგ შემთხვევაში საქართველოში უცხო ენის ხმარება?» მკვლევარი ბუნებრივად თვლის, რომ შიოს ოთხ წელიწადში ისე ვერ შეესწავლა ქართული, რომ ლიტურგიული და სხვა ლოცვები ესწავლა. ამასთან გაურკვეველია, უკვე იყო თუ არა ეს ყველაფერი იმ დროს ქართულ ენაზე. სირიაში კი ორივე ენა იყო წარმოდგენილი – სირიული და ბერძნული.

ნაშრომის ბოლოს თეზისების სახით შეჯამებულია კვლევის შედეგები და მოცემულია დასკვნები 5 პუნქტად:

1. ანაქორეტული ფორმით ქართული ბერმონაზვნობა სირიელი მამების ჩამოსვლამდეც არსებობდა. სირიელი მამები კინობიტური ცხოვრების დამაარსებლები არიან, და ამაშია მათი დიდი მნიშვნელობა.

2. ისინი სირიელი ასკეტები იყვნენ, მე-5 საუკუნეში ჩამოვიდნენ ქართლში სამისიონეროდ იმ ფორმით, რომელიც იმ დროის ბერმონაზვნობაში გავრცელებული იყო.

3. არ დგინდება, რამდენი იყო მათი რიცხვი.

4. ცხოვრებები ყველა მე-12 საუკუნისაა, ლეგენდარული ხასიათისა, დაწერილი იმ მიზნით, რომ მონასტრებს და ადგილობრივ წმინდანებს პატივისცემა მოუპოვონ.

5. დროთა განმავლობაში მამები მე-5 საუკუნის შუიდან მე-6 საუკუნის შუაში იქნენ გადაყვანილი, მათი ცხოვრებები კათალიკოს არსენ I-ს (855-882) მიაწერეს, რადგან ის ანტიქალკედონურად განწყობილი სომხების მოწინააღმდეგედ ითვლებოდა.

წარმოდგენილი დასკვნების დაწვრილებითი ანალიზი სცილდება ჩვენი კომპეტენციის ფარგლებს, რის გამოც ამგვარი ანალიზისაგან თავს შევიკავებთ, მაგრამ ის კი უთუოდ უნდა აღინიშნოს, რომ თავისი კვლევა-ძიებისას გრიგოლ ფერაძე გაცილებით მძიმე პირობებში იმყოფებოდა, ვიდრე მისი თანამედროვე და მით უფრო მომდევნო ხანის მკვლევარნი. სხვას ყველაფერს რომ თავი დავანებოთ, მას ხელთ ჰქონდა ასურელ მამათა ცხოვრების წიგნთა ერთადერთი გამოცემა (“საქართველოს სამოთხე”, სრული აღწერა ღუაწლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი მ. საბინინის მიერ. პეტერბურგი, 1882 წ.), დამყარებული

ძირითადად ქართველ წმინდანთა წამება-ცხოვრებათა ერთ ხელნაწერ კრებულზე, რომელიც შეუდგენია ვახტანგ VI-ის ძმას – დომენტი კათალიკოსს 1704-1713 წლებში. ცნობილი იყო აგრეთვე ამ წამება-ცხოვრებათა და ფრაგმენტების შემცველი ორიოდე ხელნაწერი, აღწერილი თ. ჟორდანიას და მ. ჯანაშვილის მიერ, მაგრამ გრ. ფერაძეს უშუალოდ ამ ხელნაწერებზეც არ მიუწვდებოდა ხელი.

იმავე ხანებში, როცა ევროპულ ჟურნალებში ცალ-ცალკე იბეჭდებოდა თავები გრ. ფერაძის სადისერტაციო ნაშრომისა ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ, საქართველოში გამოქვეყნდა პროფ. სარგის კაკაბაძის წიგნი “ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქეტიპები” (“საისტორიო კრებულის” I წიგნის დამატება, თბილისი, 1928 წ.), სადაც რამდენიმე მანამდე გამოუქვეყნებელი ტექსტიც არის წარმოდგენილი.

შემდგომში ასურელ მამათა ცხოვრების ტექსტების გამოცემის მხრივ დიდი და შრომატევადი სამუშაო შეასრულა პროფესორმა ილია აბულაძემ, რომლის წიგნი “ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები” (ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით) გამოიცა 1955 წელს¹¹⁰. ეს იყო საეტაპო მნიშვნელობის გამოცემა, სადაც ერთად არის წარმოდგენილი ამ დროისათვის ცნობილი ყველა ხელნაწერის რედაქციული თუ ვარიანტული ჩვენება და სკრუპულოზური კვლევა-ძიებით დადგენილია მათი ურთიერთმიმართება, შექმნის დრო, ავტორის ვინაობა და სხვა ტექსტოლოგიურ-კოდიკოლოგიური საკითხები. რამდენიმე წლის შემდეგ ამ გამოცემის ტექსტი მთლიანად იქნა გადატანილი ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლების გამოცემაში, რომელიც განახორციელა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ხელნაწერთა ინსტიტუტმა ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით ექვს ტომად. გამოცემის I ტომში, რომელიც 1964 წელს გამოიცა, თავმოყრილია ჩვენამდე მოღწეული უძველესი ორიგინალური აგიოგრაფიული ძეგლები, მათ შორის ასურელ მოღვაწეთა (იოანე ზედაზნელის, შიოსა და ევაგრეს, დავით გარეჯელისა და აბიბოს ნეკრესელის) ცხოვრებანი. ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნები (ვრცელი და

¹¹⁰ ი. აბულაძე, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, (ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 1955.

მოკლე რედაქციები) ამ გამოცემაში ტექსტის დადგენისა და კოდიკოლოგიური კვლევა-ძიების მხრივ ძირითადად მისდევს წინა გამოცემას. სიახლეა მეტაფრასული რედაქციების წარმოდგენა გამოცემის III წიგნში (1971).

ილია აბულაძე იოანე ზედაზნელის ცხოვრების წიგნის სამი რედაქციის შეჯერების გზით იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მათ შორის უძველესია ვრცელი რედაქცია, დაწერილი X ს. მეორე ნახევარში კათალიკოს არსენ II-ის მიერ და შემონახული ერთადერთ ხელნაწერში, ე.წ. ანასეულ “ქართლის ცხოვრებაში”. მეორე, მოკლე რედაქცია, ამ ვრცელი რედაქციიდან არის გამოკრებილი, “მესამე კი, რომელიც მრავალ ხელნაწერშია შემონახული, ცხოვრების მოკლე წიგნზე აღმოცენებული მეტაფრასული რედაქციაა, როგორც ეს სამეცნიერო ლიტერატურაშია დადგენილი”¹¹¹.

ილია აბულაძეს აქ მხედველობაში აქვს აკად. კ. კეკელიძის მოსაზრება, გამოთქმული ჯერ კიდევ 1925 წელს, რომ “იოანე ზედაზნელის, შიო მღვიმელის და ისე წილკნელის მეტაფრასულ ცხოვრებათა არქეტიპი, რომელიც ეხლახან იქნა აღმოჩენილი, შეუდგენია კათალიკოსს არსენ II-ს (955-980) სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლიდან “შემდგომად ოთხას ოცისა წლისა”. . . აქ ჩვენ გვაქვს ბიოგრაფია არა მარტო იოანესი, არამედ “მოწაფეთა მისთა”: შიო მღვიმელისა და ისე წილკნელისა”¹¹².

ილ. აბულაძემ დამატებითი არგუმენტებით განამტკიცა კ. კეკელიძის ეს მოსაზრება და საბოლოოდ დაასკვნა, რომ იოანე ზედაზნელის, შიო მღვიმელის, დავით გარეჯელის “ცხოვრებათა” მოკლე რედაქციები ანუ არქეტიპები და აბიბოს ნეკრესელის “წამების” შედარებით ვრცელი რედაქცია ერთი მთლიანი აგიოგრაფიული თხზულებაა, შექმნილი ერთი ავტორის მიერ. ეს ავტორია კათალიკოსი არსენ II (955-980).

¹¹¹ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (ილია აბულაძის რედაქციით), ტ. I, 1964, თბილისი. გვ. 7.

¹¹² კ. კეკელიძე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, თსუ მოამბე, VI, 1925; იგივე იხ. ეტიუდები, I, 1956, გვ. 21.

ამ მოსაზრების სასარგებლოდ დამატებითი არგუმენტები წარმოადგინა აგრეთვე ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორმა ე. გაბიძაშვილმა, რომლის საბოლოო დასკვნებიც ასეთია:

1. ასურელ მოღვაწეთა ჩვენამდე მოღწეული ჰაგიოგრაფიული თხზულებებიდან უძველესია აბიბოს ნეკრესელის “წამების” მოკლე რედაქცია (ალბათ IX ს.).

2. არსენ კათალიკოსმა X ს. მეორე ნახევარში დაწერა ჰაგიოგრაფიული თხზულება “ცხოვრება და მოქალაქეობა წმიდისა მამისა ჩუენისა იოვანე ზედაზნელისა და მოწაფეთა მისთა”, რომელიც აერთიანებდა იოანე ზედაზნელის, შიო მღვიმელის, დავით გარეჯელის “ცხოვრებებს” და აბიბოს ნეკრესელის “წამებას”.

3. დანარჩენი ძეგლები დასახელებული თხზულების საფუძველზე თითოეული მოღვაწის შესახებ ცალ-ცალკე დაწერილი გვიანდელი მეტაფრასული და სვინაქსარული თხზულებებია¹¹³.

ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები ილია აბულაძის რედაქციით და გამოკვლევით, როგორც ითქვა, გამოიცა 1955 წელს, ე. ი. თითქმის სამი ათეული წლის შემდეგ გრ. ფერაძის სადოქტორო დისერტაციის დაცვიდან და მისი ცალკეული ნაწილების გამოქვეყნებიდან, მაგრამ ამ წიგნში გრ. ფერაძის სახელი ერთხელაც კი არსად იხსენიება. ამის ერთადერთი მიზეზი ის გარემოებაა, რომ დასავლეთ ევროპაში გამოცემული სამეცნიერო ლიტერატურა უცნობი და ხელმიუწვდომელი იყო საბჭოთა კავშირში მოღვაწე მეცნიერებისათვის, მათ შორის, ცხადია, ილია აბულაძისათვისაც. იმის თქმა, რომ გრ. ფერაძის ხსენება გასული საუკუნის 50-60-იან წლებში აკრძალული იყო, გადაჭარბებული გვეჩვენება.

“რკინის ფარდა”, რომლის არსებობა საბჭოთა კავშირსა და ევროპის ქვეყნებს შორის გასული საუკუნის პირველ ნახევარში უდავო ფაქტია, მეორე ნახევარში თანდათანობით დაირღვა და დაიშალა, მაგრამ მისი კვალი მაინც დარჩა. იმიტომაცაა, რომ ადრე გამოცემული სპეციალური ლიტერატურის მოპოვება და ჩართვა სამეცნიერო მიმოქცევაში, რაც მეტი დრო გადის, თანდათანობით

¹¹³ ე.გაბიძაშვილი, ასურელი მოღვაწეების “ცხოვრებათა” ე.წ. არქტიპების ურთიერთმიმართების შესახებ, საქ. მეცნ. აკადემიის “მაცნე”, 4, 1982. გვ. 66.

მწიგნობარს. ეს ჩანს გრ. ფერაძის შრომების მაგალითზეც. ზემოთ ნახსენები ძველი ჰაგიოგრაფიული ძეგლების გამოცემის V ტომს ერთვის ამ ძეგლების გამოცემებისა და სათანადო სამეცნიერო ლიტერატურის ვრცელი ბიბლიოგრაფია, სადაც გრ. ფერაძის მხოლოდ ერთი ნაშრომია მითითებული (სამგზის). ცხადია, ამის ერთადერთი მიზეზი ისაა, რომ სხვა ნაშრომები საქართველოში ხელმძღვანელობის იყო და ალბათ ზოგი მათგანის არსებობაც არ იყო ცნობილი.

გრ. ფერაძის სადისერტაციო ნაშრომის მესამე ნაწილია «ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ», რომელიც ამ გამოკვლევის ნაწილებიდან ყველაზე ადრე დაიბეჭდა ჟურნალში «Internationale Kirchliche Zeitschrift». ამ ნაშრომს ეხებოდა ნანა ინგოროყვას მოხსენება თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესიაზე: «გრიგოლ ფერაძის სტატია ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ»¹¹⁴.

წერილის დასაწყისში გრ. ფერაძე ჯერ თავისი შრომის აგებულებასა და შინაარსზე ლაპარაკობს, შემდეგ წყაროებზე, რომლებიც ბერმონაზვნობის ისტორიის შესასწავლად გამოიყენა: «უძველესი დროის წყაროების ერთი ნაწილი ჯერჯერობით არ არის თარგმნილი. ისინი პირველად აისახა ნაშრომში «სირიელი მამები, ვაჰანის მონასტრის წესები». ამ წესების დიდი მოცულობისა და მეორეხარისხოვანი დეტალების სიმრავლის გამო საჭიროდ ვცანით შემოგვეთავაზებინა უმნიშვნელოვანესი ნაწილის შემცველი ნაწყვეტი; გვიანდელი წყაროები, მართალია, უკვე პ. პეტერსმა გამოსცა, ... მაგრამ ლათინურ ენაზე და სრული მოცულობით. ... სასურველი იქნებოდა, ეს წყაროებიც კიდევ ერთხელ გამოცემულიყო – ნაწილობრივ შემოკლებული, უშუალოდ ქართული დედნიდან თარგმნილი გერმანულად, სადაც აღნიშნული უნდა იყოს ცალკეული ადგილების სხვადასხვაგვარი წაკითხვა. წყაროების თარგმნისას გამომცემელი ისტორიულ-კრიტიკული შესავლით შემოიფარგლა, მაგრამ ამით მაინც ძალიან მნიშვნელოვანი და საჭირო პირველად სამუშაო შეასრულა. აკლდა მხოლოდ წყაროების შინაგანი ამოწურვა, ქართული ბერმონაზვნობის და მისი განვითარების სხვადასხვა თვალსაზრისით განხილვის მიზნით». გრ. ფერაძე მომავალი კვლევისათვის

¹¹⁴ ნ. ინგოროყვა, გრიგოლ ფერაძის სტატია «ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ». თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესია, ეძღვნება გიორგი ახვლედიანის დაბადების 115 წლისთავს, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა მასალები, თბილისი, 2002, გვ. 18-20.

გასათვალისწინებლად მიიჩნევს ანაქორეტების დამოკიდებულებას კინობიტებისადმი, ასკეტების ხასიათს, წესდებების ჩამოყალიბებას, დამოკიდებულებას საეკლესიო იერარქიისადმი და საერო მმართველებისადმი, რელიგიური წეს-ჩვეულებების დაცვისადმი, ბოლოს კი საჭიროდ მიიჩნევს სხვადასხვა წმინდა ბერის ინდივიდუალური სახის შესწავლას.

გარკვეული სამუშაო ამ კუთხით უკვე ჩატარებულიც ყოფილა. ავტორი თავად ასახელებს მაგ. პატრიარქ კირიონის ნაშრომს «Культурная роль Иверии в истории Руси» და ანატროშვილის მონოგრაფიას ათონის ივერთა მონასტრის შესახებ.

პატრიარქ კირიონის წიგნს გარკვეული ხარვეზები აქვს და გრ.ფერაძე ამაზე მიუთითებს. ერთის მხრივ, მას ნაკლად მიაჩნია, რომ ქართული ბერმონაზვნობის წვლილის საჩვენებლად ზოგჯერ ისეთი ბერებიც არიან ვრცლად განხილული, რომლებსაც დიდი მნიშვნელობა არ ენიჭებათ და არც შემორჩენილა მათ შესახებ ცნობები, გარდა სახელისა. ბუნებრივია, ავტორის ბრალი არ არის, მაგრამ ნაშრომის ხარვეზია ისიც, რომ წიგნს სისრულე აკლია, რადგან დიდი წმინდა ბერების ცხოვრების ისტორიები ამ წიგნის გამოსვლის შემდეგ იქნა აღმოჩენილი.

ამრიგად, თავისი სადისერტაციო ნაშრომის კვლევის შედეგებს გრ. ფერაძე აჯამებს და იძლევა ქართული ბერ-მონაზვნობის ზოგად სურათს. მისი მიზანი იყო ქართული წყაროების მიხედვით წარმოედგინა ბერ-მონაზვნობის ისტორია და ბერის ქართული ტიპი, შემდეგ კი ეს ტიპი ჩაერთო აღმოსავლური (ბერძნული, სირიული, სომხური) ბერმონაზვნობის ჩარჩოებში და მისთვის სათანადო ადგილი მიეჩინა.

ამ მიზნით იხილავს იგი ქართულ ბერმონაზვნობას და მის განვითარებაში სამ პერიოდს გამოჰყოფს: სირიულს, პალესტინურსა და ათონურს (ბიზანტიურს).

სირიული გავლენა ანტიოქიიდან მოდის და წმ. სვიმონ მესვეტე უმცროსს († 596) უკავშირდება, რომელსაც ცამეტი ასურელი მამა გამოუგზავნია საქართველოში. ეს გავლენა აღმოსავლეთ საქართველოდან სერაპიონ ზარზმელის საშუალებით სამცხეზეც გადავიდა.

თვალსაჩინოა მეორე გავლენა, რომელიც პალესტინიდან მოდის. ამ პერიოდში განსაკუთრებულ როლს თამაშობს მეორე დიდი ანაქორეტი წმინდა საბა († 532).

მისი წესები ჩამოჰქონდათ საქართველოში და მის საპატივცემულოდ შენდებოდა ეკლესია-მონასტრები. წმ. გრიგოლ ხანძთელს († 861) და მის მოღვაწეობას ავტორი განსაკუთრებულ მნიშვნელობას ანიჭებს. გრიგოლ ხანძთელი წმინდად პალესტინურ გავლენას კი არ ემორჩილებოდა, არამედ იდგა იმ მოძრაობის ცენტრში, რომელიც ცდილობდა იერუსალიმისა (საბას ლავრის) და ბიზანტიის (შავი მთის ლავრის) სინთეზი მოეხდინა. თავისი მონასტრის წესების შესაქმნელად გრიგოლი კონსტანტინოპოლში მიდის, თავისი ძმობის ერთ წევრს კი იერუსალიმში გზავნის საბას მონასტრის წესდების ჩამოსატანად და მათ საფუძველზე ქმნის თავისი ძმობის წესებს. საერთოდ, გრ.ფერაძე გრიგოლ ხანძთელს უწოდებს «მოსიყვარულე მამასა და ასკეტს» და უდიდეს შეფასებას აძლევს მის მოღვაწეობას: «წმინდა გრიგოლის სახით ჩვენ გვყავს ქართველი ბერის ჭეშმარიტი ტიპი, ის თავის თავში აერთიანებს საუკეთესო რელიგიურ-მორალურ იდეალებს. მას სურს საქართველოში კინობიტური ბერმონაზვნობის მაღალ საფეხურზე აყვანა, მან ტაო-კლარჯეთში ხუთი მამათა და ერთი დედათა მონასტერი დააარსა. მისმა მოწაფეებმა მონასტრები ააშენეს აფხაზეთში და ქართლში. ქართულ ლიტერატურაში წმ. გრიგოლი ცნობილია როგორც მწარალიც».

მესამე გავლენა ბიზანტიიდან მიმდინარეობს და ამ პერიოდის საუკეთესო წარმომადგენლები არიან წმინდა ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდელები. «ისინი ბრმა მიმზამველები როდი იყვნენ და ყველაფერს არ იღებდნენ ბერძნული ბერ-მონაზვნობიდან, არამედ ირჩევდნენ იმას, რაც მათ მოსწონდათ და საჭიროდ მიაჩნდათ. ისინი შინაგანი თავისუფლებით მოქმედებდნენ», – წერს მკვლევარი.

ამ დროისათვის მიიღო ქართულმა ბერმონაზვნობამ უნივერსალური ხასიათი. ქართული მონასტრები იყო სირიაში, პალესტინაში, ათონზე, კონსტანტინოპოლში. ძლიერი გავლენების მიუხედავად ქართულმა ბერ-მონაზვნობამ მოახერხა შეენარჩუნებინა ეროვნული ხასიათი. «რაკი სამივე სახის გავლენა ერთდროულად მიმდინარეობდა, სრული ბატონობის მოპოვებას და ბერების მთლიანად

დაქვემდებარებას ვერავინ ახერხებდა, რადგან ამას შეუძლებელს ხდიდა ბერების ლტოლვა ხეტიალისადმი და საიდუმლო სამყოფელისადმი»¹¹⁵.

გრ. ფერაძე განიხილავს ქართული ბერმონაზვნობის შინაგან არსს და პირველ დამახასიათებელ ნიშნად ანაქორეტული ცხოვრებისადმი განსაკუთრებულ ლტოლვას ასახელებს. ყველა მნიშვნელოვანი პირი ანაქორეტი იყო, ისინი კი, ვინც იძულებული იყო კინობიტური ცხოვრებით ეცხოვრა, ძალიან იტანჯებოდა ამის გამო, ცდილობდა გათავისუფლებულიყო მისგან და მშვიდად ეცხოვრა განმარტობით. ანაქორეტული ცხოვრების თვალსაჩინო წარმომადგენელია წმ. ილარიონ ქართველი, რომელიც ძირითადად საბერძნეთში მოღვაწეობდა. თავიდან ანაქორეტი იყო წმ. გრიგოლ ხანძთელიც. ათონელი ბერები: იოანე, ექვთიმე და გიორგი მთაწმიდელები მხარს უჭერენ კონობიტურ ცხოვრებას, თუმცა მტკიცედ სჯერათ, რომ ანაქორეტული ცხოვრება უფრო სრულყოფილია. იყვნენ ისეთი ანაქორეტებიც, რომლებმაც «თავიანთ წრეში და თავიანთ გარემოში გარკვეული ტრადიციულ-რელიგიური გავლენა მოახდინეს, მაგრამ ქვეყნის საერთო კულტურული პროგრესისათვის უნაყოფონი დარჩნენ», – შენიშნავს გრ.ფერაძე, – «ბერ-მონაზვნობა გარკვეული კულტურულ-ისტორიული ძალა გახდა მხოლოდ მას შემდეგ, რაც კონობიტურ ცხოვრებაში ჩაერთო და გარკვეული წესები შეიმუშავა»¹¹⁶. მკვლევარი აქვე აღნიშნავს, რომ ეს წესები სამუდამოდ კი არ იქმნებოდა, იცვლებოდა და ყოველ წინამძღვარს შეეძლო ახალი წესები შემოეღო. წინა პლანზე ადამიანის პიროვნება და წინამძღვრის პირადი ავტორიტეტი იდგა. მისი გარდაცვალების შემდეგ კი ეს წესები და კანონები იცვლებოდა. «როგორც საერთოდ ბერძნულ ბერმონაზვნობაში, ისე განსაკუთრებით ქართულში, კანონთა არსს, ძირითად მნიშვნელობას და მის შეცვლას განსაზღვრავდნენ არა წესები და კანონები, არამედ პიროვნებები, რომლებიც მონასტრის სათავეში იდგნენ და რომელთაც ყველა უნდა დამორჩილებოდა»¹¹⁷.

¹¹⁵ Gr. Peradse, Über das georgische Mönchtum, Internationale kirchliche Zeitschrift (Neue Folge 16) 34, H.3, 1926, 152-168. გვ. 156.

¹¹⁶ იქვე. გვ. 157.

¹¹⁷ Gr. Peradse, Im Dienste der georgischen Kultur, Aus der Welt des Ostens, Königsberg, 1940, S. 30-50. ქართ. თარგმანი ა. გრიშკაშვილისა ჟ. "არტანუჯი", 11, 2003, გვ. 51.

აქედან გამომდინარეობს ქართული ბერმონაზვნობის კიდევ ერთი დამახასიათებელი ნიშანი: სოციალური ერთობის შეგნებისა და სტატუსის ფორმების უქონლობა. არ არსებობდა არც შინაგანი კავშირი ეკლესიასთან. «დასავლური ბერ-მონაზვნობისაგან განსხვავებით, ის საკუთარ-ნებით არასოდეს ყოფილა ეკლესიის სამსახურში». დიდი მონაზონი მამები მხოლოდ იძულებით იკავებდნენ საეკლესიო თანამდებობებს. მაგრამ ამას თავისი დადებითი მნიშვნელობაც ჰქონდა. «ბერმონაზვნობის პნევმატიურ-ენტუზიასტური ხასიათი დადასტურდა დიდი პიროვნებების სახით, და ამით, ბუნებრივია, არაპირდაპირ შეივსო რელიგიური და საეკლესიო ცხოვრება მოძრაობით და მოუსვენრობით, განსაკუთრებით მაშინ, როცა მას ფორმასა და კანონების გახვევა ემუქრებოდა»¹¹⁸.

ანაქორეტობამაც გაიარა გარკვეული განვითარების გზა. თუ თავიდან განდევილი, მარტო მცხოვრები ბერების შესახებ არაფერი ვიცით, შემდეგში ანაქორეტობა რელიგიურ ნიშნებს თანდათან იცილებს და განვითარების ბოლოს ჩანან კელიოტები, რომლებიც ანაქორეტებად ცხოვრობდნენ თავიანთ მოწაფეებთან ერთად. ეს იყო გარკვეული სინთეზი ანაქორეტობისა და კინობატობის. ისინი «შეიძლება იწოდონ წინამორბედად ბერმონაზვნობის იდეორიტმულ ტიპისა, რომელიც ბერძნებთან XIV-XV საუკუნეებში გავრცელდა და რომელსაც მ. მაიერი ბერძნული ბერმონაზვნობის ყველაზე უკეთეს და ყველაზე სრულყოფილ ეტაპს უწოდებს»¹¹⁹.

გრ. ფერაძისათვის ქართული ანაქორეტის ჭეშმარიტი და საუკეთესო ტიპია გიორგი შეყენებული, «რომელიც აერთიანებს ორ საპირისპირო პოლუსს – ქვეყნისაგან განდგომას და ქვეყნისათვის კეთილ სამსახურს. მან თავის ეკლესიას აჩუქა ისეთი დიდი პიროვნება, როგორც იყო გიორგი მთაწმინდელი და რომელიც უშუალო მიზეზი გახდა დიდი რელიგიური, მორალური და კულტურული პროგრესისა საქართველოში»¹²⁰.

ანაქორეტული ცხოვრება საბერძნეთში XIV საუკუნეში შეწყდა, საქართველოში კი დღემდე შემორჩაო, – აღნიშნავს გრ. ფერაძე და მაგალითებსაც ასახელებს:

¹¹⁸ იქვე.

¹¹⁹ Gr. Peradse, Über das georgische Mönchtum, Internationale kirchliche Zeitschrift (Neue Folge 16) 34, H.3, 1926, გვ. 160.

¹²⁰ იქვე. გვ. 169.

სოფელ კაკაბეთის ახლოს მცხოვრები განდევილი ბერი, სოფელ შულთან (რაჭაში) მცხოვრები ასკეტი და სხვ.

ანაქორეტები, მართალია, ამქვეყნიური ცხოვრებისადმი პასიურობით ხასიათდებიან, მაგრამ ამავე დროს გამოირჩევიან აქტიური ალტრუიზმითაც: მათ უყვართ ავადმყოფები და სუსტები, მოუწოდებენ მდიდრებს - დაეხმარონ მათ, ახსოვდეთ მშვიდობიანი, აღვიძებენ ხალხში წმინდა გრძნობებს, ცდილობენ დაიცვან სიწმინდე, ზნეობა და ღვთისმოსაობა ხალხში. ამასთან დაკავშირებით გრ.ფერაძე იხსენებს აშოტ კურაპალატისა და სიმეონ დიაცის ეპიზოდს «გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან» და აკრიტიკებს იმათ, ვინც გრიგოლის პიროვნების მხოლოდ ექსტრემალურ მხარეებს ხედავდა და მას გრიგოლ VII-ს ადარებდა. ამ დროს მთავარია არა ფაქტების გარეგნული მხარე, არამედ მოქმედების მოტივი, გრიგოლის ქმედებას კი მორალური მოტივი უდევს საფუძვლად.

ქართული ბერმონაზვნობის აყვავების ხანაშიც კი, ათონზეც და თვითონ საქართველოშიც, XII საუკუნეში ტონის მიმცემი არიან წმ. სვიმეონ უმცროსი, წმ. საბა და წმ. ანტონი – ყველანი ანაქორეტული ცხოვრების მქადაგებლები და დამცველები. ისინი დღემდე ყველაზე პოპულარული და მისაბაძი პიროვნებები არიან ქართველი ბერებისათვის.

გრ. ფერაძე თეზისების სახით აჯამებს თავისი კვლევის შედეგებს ამ საკითხზე და ოთხ ძირითად პუნქტს გამოყოფს:

1. საქართველოში ბერმონაზვნობის ყველაზე გავრცელებული ფორმაა ანაქორეტობა. ბერმონაზვნობის სათავეებთან მდგარი პირები, რომლებმაც მთელი ცხოვრება მარტოობაში გაატარეს, ქართველებისათვის უცნობია.

2. ისტორიულ პერიოდშიც ბერის ტიპად ანაქორეტი დარჩა, მაგრამ ამ სამყაროსთან დაკავშირებული, რომლებიც თანამომხმეთა სისუსტეებსაც უწევდნენ ანგარიშს.

3. ორმაგი დამოკიდებულება ამქვეყნიური სამყაროსა და განმარტოებისადმი მავნებელი იყო პიროვნების ჩამოყალიბებისათვის. ბერები ვერ აღწევდნენ სრულყოფილებას, რაიმე ორიგინალურად მნიშვნელოვანს, «ისინი უფრო მიმდებნი, პასიურნი იყვნენ, ვიდრე გამცემი და აქტიური პიროვნებები».

4. ამ ქვეყნისადმი პასიურობის გამო ისინი ეთიკურ-ინდივიდუალისტურ ზედაპირზე რჩებოდნენ. არ შეეძლოთ ეკლესიაში მნიშვნელოვანი რეფორმების გატარება, არ შეეძლოთ შეექმნათ ეროვნული, თავისთავადი, ქართული ქრისტიანობა და ეჩვენებინათ საქართველოს ეკლესიისათვის მისი ისტორიული გზა¹²¹.

ბოლოს მკვლევარი სათითაოდ ჩამოთვლის და ახასიათებს ბერმონაზვნობის ყველაზე თვალსაჩინო წარმომადგენლებს: გრიგოლ ხანძთელს, დიდ მწერალსა და პატრიოტს ექვთიმე ათონელს, ასევე დიდ მწერალს გიორგი ათონელს, მათ უკან კი ნაკლებ ცნობილებს: ივირონის ამშენებელ იოანეს, დიდ მხედართმთავარ თორნიკეს, გიორგი შეყენებულს, გიორგი მცირეს, იოანე ხანძთელს.

როგორც მკვლევარი სქოლიოში მიუთითებს, მას თავის დისერტაციაში სრულად უთარგმნია ექვთიმეს და გიორგის ცხოვრებები და დაუხასიათებია ეს წმინდანები როგორც ბერები.

გიორგი ათონელს გრ. ფერაძე «დიდი სტილის უკანასკნელ ქართველ ბერს» უწოდებს და თვლის, რომ მისი სიკვდილით (1065) დასრულდა ქართული ბერმონაზვნობის განვითარების აღმავალი ხაზი. იქვე სქოლიოში ნათქვამია, რომ მის მერეც გვყავდა რამდენიმე მნიშვნელოვანი ბერი, მაგ. ლეონტი მროველი, იოანე პეტრიწი და მე-19 საუკუნის უბრალო, გაუნათლებელი ბერი ბენედიქტე ბარკალაია, რომელმაც ბერძნების მიერ მითვისებულ ივერთა მონასტრის სიახლოვეს ახალი მონასტერი დააარსა და იქ 60 ქართველი ბერი შეკრიბა.

XIII საუკუნიდან XVIII საუკუნის დამლევამდე ბერის განსაკუთრებული ტიპი იყო მეომარი ბერი, რომელიც დანგრეული მონასტრების აღდგენას და ბერმონაზვნული ცხოვრების აღორძინებას ცდილობდა. «ამ ცდებს განსაკუთრებული ისტორიული მნიშვნელობა არა აქვთ მანამ, სანამ არ გამოჩნდებიან პიროვნებები, რომელნიც რამდენადმე მიესადაგებიან დღევანდელ პირობებს, დიდი წინამორბედების გზას დაადგებიან და მათ შეცდომებს და ხარვეზებს თავიდან აიცილებენ».

¹²¹ იქვე. გვ. 164.

გრ. ფერადეს შეგნებული აქვს ის განსაკუთრებული პირობები, რომელშიც მის დროს იმყოფებოდა საქართველოს ეკლესია და ამიტომ წერს: «ქვეყანაში სულიერი ბერმონაზვნული ცხოვრება კონცენტრირებული უნდა იყოს იმაზე, რომ იგი ქვეყნისათვის სასარგებლო გახდეს, კერძოდ კი პრინციპში ბერმონაზონთა შინაგანი მისიის აღდგენით, როგორცაა: «იმუშაოს როგორც სიწმინდით აღსავსე ხალხმა სიწმინდედაკლებული ხალხისათვის».

აქვე გვინდა შევხვით გრიგოლ ფერადის კიდევ ერთ ნაშრომს ქართულ ბერმონაზვნობის შესახებ, რომელიც სადისერტაციო ნაშრომის უშუალო ნაწილს არ წარმოადგენს, მაგრამ იმავე საკითხებს ეხება და ზოგს უფრო აზუსტებს. იგი 1930 წ. გამოქვეყნდა ჟურნალ «Der Orient»-ში.

ეს ნაშრომი ორ ნაწილად დაიბეჭდა და სხვა რამდენიმე წერილთან ერთად გაერთიანებული იყო სათაურით «ესკიზები საქართველოს კულტურის ისტორიიდან». მისი ორი ნაწილი (მე-3 და მე-6 რვეულებში) ბერმონაზვნობის ისტორიას მიეძღვნა, პირველი ნაწილი – აღმოსავლური ბერმონაზვნობის ზოგადი დახასიათებაა, მეორე – კი ქართული ბერმონაზვნობის ისტორიის ზოგად მიმოხილვას წარმოადგენს. მართალია, სათაურში ქართული ბერ-მონაზვნობაა წინ წამოწეული, მაგრამ ავტორი ხაზგასმით აღნიშნავს, რომ ბერძნული აღმსარებლობის ყველა ეკლესიაში აღმოსავლური ბერმონაზვნობა ერთნაირად გამოიყურება, საქართველოს ავიღებთ, რუსეთს თუ ბალკანეთს ნახევარკუნძულს, ბერის სახე განპირობებულია აღმოსავლელი ადამიანის შინაგანი ბუნების თავისებურებებით და ვერავითარი წიგნით ან მიბაძვით ვერ ისწავლება.

სტატიის პირველ ნაწილში მკვლევარი განსაზღვრავს ბერის ადგილს აღმოსავლურ ეკლესიაში. ბერი აქ, მისი აზრით, «რევოლუციური ფიგურაა, რომელიც მუდმივად უღრმავდება თავისი მეს ყველაზე ღრმა შრეებს, ... იგი დაუსრულებელია თავისი მისწრაფებებით და გრძნობით, ღვთიური მოვლენების შემეცნებით. ... მიზანი, რომელსაც ის მისდევს, ერთადერთია: გახდეს სრულყოფილი ადამიანი, რომელიც ღვთის ხელით შეიქმნა სამოთხეში და აღსასრულის ჟამს კვლავ ქრისტეს ხელიდან გამოვა»¹²².

¹²² Gr. Peradse, Das Mönchtum in der georgischen Kirche, Der Orient 12, H.3, 1930, 85.

მკვლევარი ადარებს აღმოსავლურ და დასავლურ ბერმონაზვნობას და მიუთითებს განსხვავებებზე მათ შორის. იგი გერმანელი მეცნიერის კარლ ჰოლის სიტყვებს იშველიებს, რომ აღმოსავლური ეკლესიის ბერი «პნევმატურ-ენტუზიასტურია», მასში აქამდე ცოცხლობს ქარიზმატული თვისებები, რომლებიც უძველესი მრევლისათვის იყო დამახასიათებელი. «არავინ გაურბის ისტორიას ისე, აღნიშნავს ფერაძე, როგორც ბერი აღმოსავლეთში, რადგან ისტორია ნიშნავს თავის მიკუთვნებას რომელიმე ეპოქისადმი ან მიმდინარეობისადმი, ბერი ისტორიაზე მაღლა დგას»¹²³.

აღმოსავლურ ბერმონაზვნობაში მთავარია არა წესები ან სტატუსის მიხედვით დალაგებული რიგი, არამედ მორალური მხარე წინამძღვრისა, რომელიც სანიმუშოა თავისი ცხოვრების წესით. სანამ ის ცოცხალია, მას ჰბამავენ, მონასტერიც ყვავის. მისი გარდაცვალების მერე კი ყველაფერი ნადგურდება ან აგრძელებს არსებობას როგორც «ვაკე მწვერვალების გარეშე». დასავლურ ეკლესიაში კი დამაარსებლის წესები მტკიცე ხერხემალია და დამაარსებლის მერეც გრძელდება მათი არსებობა ორდენში. დამაარსებლის საქმე სწრაფად კი არ ქრება, არამედ საუკუნეთა მანძილზე განაგრძობს არსებობას. დასავლელი ბერი კეთილსინდისიერი, საქმიანად განწყობილი მეცნიერია, ის ძალიან განსხვავდება «მისტიკურად და გრძნობის მიერად განწყობილი აღმოსავლელი ბერისაგან, რომელიც თითქმის პოეტური პიროვნებაა»¹²⁴.

გრ. ფერაძე ზოგჯერ იმეორებს წინა შრომებში გამოთქმულ მოსაზრებებს და, ბუნებრივია, ამ მოსაზრებების დამადასტურებელ მაგალითებსაც. ასე მაგ. ქართული ბერმონაზვნობის ორმაგი მნიშვნელობის შესახებ. უარყოფითი ნიშანი ის იყო, რომ სოციალური ერთობის გაგებისა და სტატუსის უქონლობის გამო ბერებს არ ჰქონდათ შინაგანი კავშირი ეკლესიასთან, დასავლური ბერმონაზვნობისაგან განსხვავებით ბერები არც საეკლესიო თანამდებობებს იკავებენ და საეკლესიო მოვალეობის შესრულებაზეც უარს ამბობენ. დადებითი ისაა, რომ ამ გზით ბერმონაზვნობამ შეინარჩუნა პნევმატურ – ენთუზიასტური ხასიათი, შეავსო

¹²³ იქვე. გვ. 86.

¹²⁴ იქვე. გვ. 87.

რელიგიური და საეკლესიო ცხოვრება და არ მისცა მის კანონებს გახევების საშუალება.

დასავლეთის ბერმონაზვნობა აღმოსავლურის ბაზაზეა შექმნილი, მაგრამ მან რომაული ნიშნებიც შეიძინა: დახმარებოდა ეკლესიას, გამხდარიყო მისთვის ავანგარდი, თანადგომა გაეწია მისთვის. ბერები დასავლეთში მისიონერები იყვნენ და არა პირველ რიგში მლოცველები აღმოსავლელი ბერის მსგავსად. დასავლეთში ბერები ან მქადაგებლები არიან, ან ავადმყოფებს და ობლებს უვლიან, სოციალურ საქმიანობას მისდევენ, ზოგი კი მშვიდად შეისწავლის მეცნიერების რომელიმე დარგს, რომელიც უნივერსიტეტში ეკონომიკური მიზეზების გამო ნაკლებადაა გათვალისწინებული.

მამა გრიგოლის გულწრფელ აღტაცებას იწვევს დასავლელი ბერის სოციალური საქმიანობა. იგი სანიმუშოდ მიიჩნევს მას აღმოსავლელებისათვის და მიაჩნია, რომ რუსეთში ამდენი გაჭირვება არ იქნებოდა, თვით რევოლუციაც შეიძლება არ მომხდარიყო, რუსეთის ეკლესიას რომ დაბალ ფენებში სოციალური სამუშაოები ჩაეტარებინა. რუსული ეკლესიების შესასვლელელები ყოველთვის სავსე იყო მათხოვრებით, მაგრამ მათი განკითხვით და ფართო ფილანტროპიით მხოლოდ მათხოვრობას უწყობდნენ ხელს. ეს ხდებოდა, ერთის მხრივ, სოციალური დაწესებულებების და ორგანიზაციების უქონლობის, მეორეს მხრივ კი, უბრალო კაცთმოყვარეობის გამო».

აღმოსავლური ეკლესიის ბერი წინასწარმეტყველია, დასავლეთისა – მშვიდი და მოქმედი. აღმოსავლელი თავის თავში შეისრუტავს თავისი ხალხის რელიგიურ ძალას და შემდეგ თაობას აღარაფერი რჩება, დასავლეთის ეკლესიისა კი ხელს უშლის ისეთ სულიერ-რელიგიურ განვითარებას, რომელიც დროს არ შეესაბამება, რადგან შემდეგ თაობასაც უნდა ჰქონდეს რაღაც¹²⁵.

წერილის ბოლოს ავტორი მხატვრული ლიტერატურის ნიმუშებსაც იშველიებს აღმოსავლელ ბერების ტიპების დასახასიათებლად, ტოლსტოის «მამა სერგის» და დოსტოევსკის «მოხუცი ზოსიმეს» სახით. ჩვენი აზრით, ეს შედარება ლიტერატურათმცოდნეებისათვის ისევე საინტერესოა, როგორც ეკლესიის ისტორიის

¹²⁵ იქვე. გვ. 88.

მკვლევართათვის. გრ. ფერადის შეფასებით, ტოლსტოი აღმოსავლური ბერმონაზვნობის შვილი უფროა და არა მართლმადიდებელი ეკლესიისა, დოსტოევსკი კი, პირიქით, რუსული მართლმადიდებელი ეკლესიის შვილი, ასევე მისი მოხუცი ზოსიმეც – პირველ რიგში ამ ეკლესიის შვილია, მეორეში კი – ძლიერად დასავლური შეფერილობის ბერმონაზვნობისა.

ეკლესია და ბერი დასავლეთისათვის ერთი და იგივეა, ან პირველი მეორეზე მაღლა დგას. ბერი ეკლესიაში ქმნის და იღვწის. აღმოსავლეთში კი ბერი ეკლესიის გვერდით დგას. ის უცხო არ არის ეკლესიისათვის, მაგრამ მაინც სხვაა. ბერმონაზვნობის განვითარების მწვერვალად მკვლევარი ათონის მონასტერს მიიჩნევს.

ნაშრომის მეორე ნაწილი ეძღვნება ბერმონაზვნობას უშუალოდ ქართულ ეკლესიაში. აქ შეჯამებულია მისი ის მოსაზრებები, რომლებიც ადრეც ჰქონდა გამოთქმული და მოცემულია ზოგადი სურათი საქართველოს ეკლესიის ბერმონაზვნობის განვითარებისა. ეს საკითხი ზემოთ უკვე განვიხილეთ და აქ მასზე აღარ შევჩერდებით.

ძალზე საინტერესოდ გვეჩვენება წერილის ბოლო ნაწილი, რომელშიც მოცემულია ფერადისეული შეფასება, თუ რითი განსხვავდება ქართველი ბერი სხვა აღმოსავლელი ბერებისაგან. იგი ჯერ ადრე გარდაცვლილი გერმანელი მკვლევარის ჰოლის მოსაზრებას იზიარებს (სხვათა შორის, ჰოლი აღმოსავლური ბერმონაზვნობის საუკეთესო მცოდნე ყოფილა, ქართულ ბერმონაზვნობას კი ფერადის თარგმანებით გასცნობია), რომელიც ქართულ ბერმონაზვნობას ორი მომენტით ახასიათებდა: პირველი – ქართველ ბერებს გაშლილი ჰქონდათ ძალიან ფართო ლიტერატურული საქმიანობა, და მეორე – ისინი თავიანთ მონასტრებში ბევრ ღვინოს იყენებდნენ, რაც იმითაც აიხსნება, რომ აქ ბევრი ყურძენი ხარობსო.

და ბოლოს, გრ. ფერადე დიდ გულისტკივილს და წუხილს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ქართული კულტურის გეგმაზომიერი მეცნიერული შესწავლა მხოლოდ 20-იან წლებში დაიწყო. «ისეთი ცენტრი ქვეყნის გარეთ, სადაც ქართველოლოგიურ კვლევას სისტემატურად ჩაატარებდნენ, როგორცაა, მაგ. სომხებისათვის მხითარისტების ორგანიზაცია, ჩვენ არ გვქონია. ევროპაში არ არსებობს არც ერთი

ქართული სამეცნიერო ჟურნალი, არც ერთი ქართული ბიბლიოთეკა. თუკი ქართველოლოგიური კვლევა უნდა ვინმეს, ხშირად მთელ მსოფლიოში უნდა ეძებოს რომელიმე ქართული ნაშრომი, რომ გამოიყენოს»¹²⁶.

გრ. ფერაძეს ათონზე მუშაობის შესაძლებლობა მიეცა შედარებით მოგვიანებით, 1935 წელს, ისიც ძალიან მცირე ხნით. ამ მოგზაურობის შედეგებს ჩვენ ქვემოთ დავუბრუნდებით, ამჯერად კი გვინდა ხაზი გავუსვათ იმ ფაქტს, რომ სადოქტორო დისერტაციაზე მუშაობის პერიოდში გრ. ფერაძე ათონზე ნამყოფი არ იყო და მხოლოდ აგიოგრაფიული თხზულებებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის მიხედვით მსჯელობდა ამ უდიდეს საეკლესიო და სამეცნიერო ცენტრზე.

იმ პერიოდში აგიოგრაფიული ძეგლების შესწავლის მხრივაც, რბილად რომ ვთქვათ, არ იყო სასურველი მდგომარეობა. არსებობდა ქართულ აგიოგრაფიულ თხზულებათა ერთადერთი გამოცემა – “საქართველოს სამოთხე”, რომლის სრული სახელწოდებაა: “სრული აღწერა ღუაწლთა და ვნებათა საქართველოს წმიდათა, შეკრებილი ქრონოლოგიურად და გამოცემული მ. საბინინის მიერ” (სანკტ პეტერბურგი, 1872 წ.). ცხადია, იმ დროისათვის ბევრი ძეგლი არათუ გამოცემული, გამოვლენილი და აღწერილიც არ ყოფილა და ხსენებულ გამოცემაში, ცხადია, ვერ მოხვდებოდა (მაგალითად “გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრება” კმარა). მიუხედავად ამისა, ეს გამოცემა მაინც მაღალ შფასებას იმსახურებს და მისი როლი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის გაცნობისა და მეცნიერული კვლევა-ძიების საქმეში განუზომელია. ფართო მკითხველმა საზოგადოებამ პირველად ამ გამოცემით გაიცნო ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლები, როგორცაა “ილარიონ ქართველის ცხოვრება”, “იოვანესა და ეფთვიმეს ცხოვრება”, “გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება” და სხვანი. ძირითადად სწორედ ამ გამოცემას ემყარება გრ. ფერაძე, როცა ასურელ და ათონელ მამათა “ცხოვრებებს” თარგმნის და აცნობს გერმანულენოვან მკითხველს.

სხვა გამოცემებიდან აღსანიშნავია ათონის ივერთა მონასტრის 1074 წლის ხელნაწერი აღაპები, გამოცემული მოსე ჯანაშვილის მიერ 1901 წელს.

¹²⁶ Gr. Peradse, Das Mönchtum in der georgischen Kirche, Der Orient 12, H.6, 1930, 182.

რაც შეეხება ათონზე დაცულ ქართულ ხელნაწერთა აღწერასა და კატალოგიზაციას, გრ. ფერაძეს ხელი მიუწვდებოდა ნ. ჩუბინაშვილის, ალ. ცაგარლის, ალ. ხახანაშვილის, პ. კონჭოშვილის, თ. ჟორდანიას, პ. პეტერსის სათანადო ნაშრომებზე. ამავე დროს ჯერ კიდევ გამოუცემელი იყო ათონური ხელნაწერების ვრცელი აღწერილობანი ნ. მარისა და ივ. ჯავახიშვილისა, ხოლო ჰარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორის რობერტ ბლეიკის აღწერილობა და ქართული ძეგლების ლათინური თარგმანები სულაც უფრო მოგვიანებით შეიქმნა, როცა გრ. ფერაძე აღარ იყო ცოცხალი.

ინტერესი საზღვარგარეთ დაცული ქართული ხელნაწერების და მათ შორის ათონის სავანის ლიტერატურული ძეგლების მიმართ განსაკუთრებით გაიზარდა მეორე მსოფლიო ომის შემდგომ ხანებში. ეს თანაბრად ეხება როგორც საქართველოში მცხოვრებ, ისე საზღვარგარეთ მოღვაწე მეცნიერებს, რომელთა რიცხვი, ბუნებრივია, საქართველოში გაცილებით მეტია, მაგრამ პირველი ბიძგი აღნიშნულ კვლევა-ძიებას მისცა ამერიკელთა მიერ ორგანიზებულმა სამეცნიერო ექსპედიციებმა ახლო აღმოსავლეთში და წმინდა მიწაზე XX საუკუნის 50-იან წლებში. სამწუხაროდ, ამ წლებს გრ. ფერაძე ვეღარ მოესწრო.

ათონის ივერთა სავანის ისტორიის მთავარი წყარო, როგორც ცნობილია, არის ამ სავანის დამაარსებელთა “ცხოვრებანი”, რომლებიც პირველად დაიბეჭდა საბინინის “საქართველოს სამოთხეში” ჯერ კიდევ XIX საუკუნის 70-იანი წლების დამდეგს. შემდგომში, როგორც ვთქვით, ამ ძეგლებისადმი ყურადღება თანდათანობით იზრდებოდა. ამ ძეგლთაგან “იოვანეს და ეფთვიმეს ცხოვრება” როგორც უმნიშვნელოვანესი საისტორიო წყარო საგანგებოდ შეუსწავლია ივანე ჯავახიშვილს, რომელსაც უკვე მზად ჰქონდა ამ თხზულების ტექსტი ხელახლა გამოსაცემად, მაგრამ ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანა ვერ მოასწრო. მის მიერ მომზადებული ტექსტი გამოსცა აკაკი შანიძემ, რომელმაც დაურთო მას გიორგი მთაწმიდლის ენის მიმოხილვა ზემოხსენებული თხზულების მიხედვით, აგრეთვე ლექსიკონი. წიგნი გამოიცა 1946 წელს “ძველი ქართულე ენის ძეგლების სერიით”. იმავდროულად ამ თხზულების სვინაქსარული ტექსტი გამოსცა აგრეთვე ისტორიკოსმა მ. კახაძემ.

ზემოთ უკვე განვაცხადეთ, რომ ძველი ქართული აგიოგრაფიული ძეგლების შესწავლის საქმეში საეტაპო მნიშვნელობისა იყო ამ ძეგლთა სერიული გამოცემა პროფ. ილია აბულაძის ხელმძღვანელობით (1963-1989 წწ.). ამ სერიის II ტომში შეტანილია ყველა იმ თხზულების ძირითადი რედაქციები, რომლებიც დაკავშირებულია ათონის ივერთა მონასტრის დაარსების ისტორიასთან და დამაარსებელთა მოღვაწეობასთან. მომდევნო ტომებში წარმოდგენილია აგრეთვე ამ თხზულებათა მეტაფრასული და სვინაქსარული რედაქციები, მოცემულია მათი გამოცემებისა და სამეცნიერო ლიტერატურის სრული ბიბლიოგრაფია. მათი დაწვრილებით მიმოხილვა ამჟამად ჩვენს მიზანს არ შეადგენს, მაგრამ შეუძლებელია ორიოდე სიტყვით მაინც არ მოვიხსენიოთ რამდენიმე ავტორი, რომელთაც განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს ათონის ივერთა მონასტრის ისტორიის კვლევის საქმეში.

ათონის სავანის ისტორიის ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი წყაროა ე.წ. “ათონის კრებული” (A 558), გადაწერილი 1074 წელს, რომელიც მოიცავს ათონის ქართველთა მონასტრის რამდენიმე საუკუნის ისტორიას. ეს ხელნაწერი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, პირველად გამოსცა მ. ჯანაშვილმა 1901 წელს. შემდგომში ამ კრებულს ჩვენი ცნობილი ისტორიკოსის აკად. ნიკო ბერძენიშვილის საგანგებო ყურადღება მიუპყრია. ამასთან დაკავშირებით აკად. ელენე მეტრეველი იგონებს: “პირველად [ნ. ბერძენიშვილისაგან] მსმენია, რომ ამ ძეგლზე მუშაობისათვის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში მას ათი წელი შეუწირავს, რითაც ოფიციალურ ხელმძღვანელთაგან საყვედურიც დაუმსახურებია”.

ხელნაწერის დაწვრილებითი ანალიზის საფუძველზე ნ. ბერძენიშვილი აპირებდა ცალკე წიგნად გამოეცა კალენდარზე გაწყობილი ადაპები ზუსტად იმ სახით, როგორც ამას თავის დროზე აკეთებდა სააღაპე წიგნის რედაქტორი იოანე თაფლაისძე. როგორც ჩანს, ამ მეტად შრომატევადი და ტექნიკურად რთული ნაშრომის გამოქვეყნებისაგან ავტორს თავი შეუკავებია.

ეს საქმე ბოლომდე მიიყვანა და ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი ცალკე გამოსცა აკად. ელენე მეტრეველმა. ეს არის ვრცელი მონოგრაფიული

ნაშრომი, რომელსაც ტექსტთან ერთად ერთვის მრავალრიცხოვანი ტაბულები და რუკები¹²⁷.

მანამდე ორი წლით ადრე ე. მეტრეველმა ცალკე წიგნად გამოსცა ნაშრომთა კრებული ათონის ივერთა მონასტრის ისტორიასა და კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობასთან დაკავშირებულ საკითხებზე.

მონოგრაფიული ხასიათის ცალკეული ნაშრომებიდან აღსანიშნავია ფილოლოგიის მეცნიერებათა დოქტორის ე. გაბიძაშვილის “ექვთიმე მთაწმიდელის ცხოვრების სვინაქსარული რედაქცია”, მ. დოლაქიძის “ილარიონ ქართველის ცხოვრების ძველი რედაქციები”, ჯ. აფციაურის “გიორგი მცირის “გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება”, მ. მაჩხანელის “იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ბერძნული “ცხოვრებანი” და სხვ.

ცალკე უნდა მოვიხსენიოთ პროფ. ლევან მენაბდის ორტომიანი ნაშრომი “ძველი ქართული მწერლობის კერები”, სადაც ათონის ივერთა სავანის ისტორიას სავსებით კანონზომიერად ეთმობა ყველაზე ვრცელი ადგილი [185-247, 378-404]. აქ მკითხველი იპოვის ამომწურავ ცნობებს როგორც ათონის ქართველთა მონასტრის ისტორიისა და იქ მოღვაწე ბერმონაზონთა საქმიანობის შესახებ, ისე ამ საკითხებთან დაკავშირებით არსებული ლიტერატურის შესახებ. ეს წიგნი ყურადღებას იქცევს და მაღალ შეფასებას იმსახურებს იმ მხრივაც, რომ მასში საკმაოდ ხშირად არის დამოწმებული გრ. ფერაძის ნაშრომები ქართული კულტურის საზღვარგარეთულ კერებზე და იქ დაცულ ძეგლებზე.

* * *

ქართული ქრისტიანული ლიტერატურის ძეგლების შესწავლა ჰქონდა დასახული თავისი მეცნიერული მოღვაწეობის ძირითად ამოცანად უცხოეთში მოღვაწე მეორე დიდ ქართველ მეცნიერს მიქელ თარხნიშვილსაც (1897-1958). მას ბევრი რამ აერთიანებდა გრიგოლ ფერაძესთან. ისინი ასაკით თითქმის ტოლები იყვნენ და ერთდროულად გამოვიდნენ სამეცნიერო ასპარეზზე. თავიანთი

¹²⁷ ელ. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, 1998.

სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისში ორივენი განსაკუთრებით დაინტერესებული იყვნენ თეოლოგიისა და ისტორიული ლიტურგიკის საკითხებით. თარხნიშვილის პირველი ნაშრომებიც აღმოსავლური, კერძოდ ბიზანტიური, ქრისტიანობის არსში წვდომის ცდას წარმოადგენს.

მ. თარხნიშვილი აღმსარებლობით კათოლიკე იყო, მაგრამ ამას ხელი არ შეუშლია მისთვის, დაენახა აღმოსავლელი ქრისტიანის სულიერი მდგომარეობის დამახასიათებელი ნიშნები, ჩაწვდომოდა აღმოსავლური ლიტურგიის ძირითად არსს. თავისი სტატიები “ქრისტიანული მშვიდობის იდეა ბიზანტიურ ლიტურგიაში”¹²⁸ და “ბიზანტიური ლიტურგიის ერთიანობა და ხალხთან კავშირი”¹²⁹ მან შემდგომში განავრცო და მოზრდილი შრომის სახით გამოაქვეყნა სათაურით: ”ბიზანტიურ ლიტურგია როგორც ერთიანობისა და კავშირის განხორციელება დოგმაში”¹³⁰. ავტორი ხაზს უსვამს აღმოსავლური ეკლესიის სწრაფვას ეკლესიის ერთიანობისა და ჰარმონიულობისაკენ, აღწერს აღმოსავლელი ადამიანის სულიერი მდგომარეობის დამახასიათებელ ნიშნებს: მორჩილებას, ღვთისმოშიშობას, მის თეოცენტრულ ბუნებას. თვითონ კათოლიკური მრწამსის მეცნიერი ერთი მხრივ აღიარებდა აღმოსავლეთის მიერ დასავლეთის ეკლესიის გონებრივ ხელმძღვანელობას და ქრისტიანობის მთელი კულტურულ-რელიგიური ცხოვრების ერთიანობის აღმოსავლურ ელფერს, მეორე მხრივ კი მთელი ქრისტიანობის გამაერთიანებელ ნიშნად რომის ეკლესიასთან კავშირი მიაჩნდა¹³¹. თავის სტატიაში “ქრისტიანობა საქართველოში” მ. თარხნიშვილს მოჰყავს ისტორიული ფაქტები ქართველი მოღვაწეების რომთან კავშირისა, მსჯელობს რომსა და ქართულ ეკლესიას შორის დამოკიდებულებაზე და ბოლოს უსურვებს

¹²⁸ M. Tarnischwili, Die Idee des christlichen Friedens in der byzantinischen Liturgie, Das Wort in der Zeit, N 6, 1937, S. 219-226.

¹²⁹ M. Tarnischwili, Einheit und Vollkommenheit der byzantinischen liturgie, Liturgisches Leben 5, 1937, S. 205 ff.

¹³⁰ M. Tarnischwili, Byzantinische Liturgie als Verwirklichung der Einheit und Gemeinschaft im Dogma, Würzburg, Das östliche Christentum, H. 9, 1939, 78 S.

¹³¹ M. Tarnischwili, Una Sancta vor der Trennung, Der Christliche Osten, Geist und Gestalt, Regensburg, 1939, S. 275-293. ქართული თარგმანი კრებულში: მიქელ თარხნიშვილი, წერილები, ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები, თბილისი, 1994, გვ.57-74.

ქართულ ეკლესიას მალე დაუბრუნდეს “საერთო წმინდანთა დედას – კათოლიკურ ეკლესიას”¹³².

მცირე ზომის, მაგრამ მეტად მნიშვნელოვანი და საყურადღებო წერილია “ქართველი ბერების ცხოვრებიდან”¹³³, რომელშიც ავტორი ეხება იმ მნიშვნელოვან როლს, რომელსაც ძველთაგანვე ასრულებდა ბერმონაზვნობა ქართველი ხალხის რელიგიურ და კულტურულ ცხოვრებაში. იგი ეხება ასურელ მამათა ღვაწლს, ქართველ ბერებს აღმოსავლურ უდაბნოს მამებს ადარებს და მათ შორის ბევრ მსგავსებას ხედავს.

“რა აკავშირებთ აღმოსავლეთის ბერებს ერთმანეთთან, როგორ ახერხებენ თავიანთი მრავალრიცხოვანი მოვალეობების შესრულებას, ცდომილებისაგან თავის დაცვას და სრულყოფილების მწვერვალის მიღწევას? . . . აღმოსავლელი ადამიანის სული თავისუფალი რჩება დამაუძღურებელი სკეფსისისა და კრიტიკული მეცნიერულობისაგან. ღრმად მორწმუნე ნებდება მმართველ სულს და ფიქრსა და მოქმედებას წარმართავს ერთი აუცილებლისაკენ, რისთვისაც თვითონ არის მოწოდებული: სიკეთით გახდეს ის, რაც არის ღმერთი თავისთავად”.

მ. თარხნიშვილი დაწვრილებით იხილავს რამდენიმე ნიშანს, რაც ქრისტიანული მორალის მიხედვით სჭირდება ადამიანს სრულყოფისათვის: მორჩილებას, ლოცვას, მარხვას, მონანიებას, მათ ყველას კი სიყვარულში უნდა ჰქონდეს ფესვი გადგმული. ამას მიუძღვნა მკვლევარმა თავისი ნაშრომი “სრულყოფის გზები”. “სრულყოფილება, სრული სახით ღმერთში გამოვლენილი, არის მიზანი ყოველი რელიგიური სწრაფვისა და მწვერვალი ნეტარებისა, რომელიც ღმერთს ერწყმის. გზები, რომლებსაც მისკენ მივყავართ, არის ძირითადად მორჩილება, ლოცვა, მარხვა და სიყვარული. მორჩილება საფუძველს უყრის სულის შენობას, ლოცვა და მარხვა თავს ევლებიან და ზრუნავენ მასზე და ზრდიან მას უფლის კალთამდე; სიყვარული აგვირგვინებს ამ შენობას და შეამკობს მას

¹³² M. Tarnischwili, Das Christentum in Georgien, Der Christliche Orient in Vergangenheit und Gegenwart, München, 1936, N 1, S. 12-20, N 2, S. 13-20.

¹³³ M. Tarnischwili, Aus dem Leben der georgischen Mönche, Der Christliche Orient in Vergangenheit und Gegenwart, München, N 4, 1939, S. 105-109; N 5, 1940, S. 49-54.

მარადიული და წარუვალი სილამაზით, რომელშიც სამგვაროვანი ღმერთი შეიცნობს თავის თავს და მოყვარული სული ადასტურებს მის სუბსტანციურ სიყვარულში მონაწილეობას მარადის და უკუნისამდე”¹³⁴. ეს გზები, რა თქმა უნდა, მხოლოდ აღმოსავლეთის ეკლესიას არ ეხება, არც მხოლოდ ბერებს, მაგრამ ბერები საუკეთესო წარმომადგენლები არიან ეკლესიისა. მთელი კულტურულ-რელიგიური ცხოვრება კი მეცნიერისათვის ერთიანია და მას აღმოსავლური იერი დაჰკრავს. “რაც უფრო ღრმად ვიკვლევთ ქრისტიანულ სულიერ სამყაროს, მით უფრო ცხადად გამოიკვეთება ორი ნიშანი, რაც ახასიათებდა ქრისტიანულ სამყაროს დიდ განხეთქილებამდე: გონებრივი ხელმძღვანელობა აღმოსავლეთის ეკლესიის მიერ დასავლეთის ეკლესიისა, და როგორც ამის ბუნებრივი შედეგი, ქრისტიანობის მთელი რელიგიურ-კულტურული ცხოვრების ერთიანობა, რასაც აღმოსავლური ელფერი ჰქონდა”¹³⁵. ამის დასტურად მიაჩნია ავტორს ის, რომ პირველი ორი საუკუნის მოციქულები, აპოლოგეტები, მწერლები წარმოშობით ძირითადად აღმოსავლელები იყვნენ, საეკლესიო კრებები გაყოფამდე უკლებლივ აღმოსავლეთში ტარდებოდა. აღმოსავლეთზე დამოკიდებულება ემჩნევა ზოგადად დასავლეთის ხელოვნებასაც; საეკლესიო მუსიკა და საგალობლები აღმოსავლეთის გავლენას განიცდიან, თვით დასავლეთის საეკლესიო პოეზიაც აღმოსავლურ მოტივებს მისდევს, ასევე იკონოგრაფია, წიგნის მხატვრობა. მას, ბუნებრივია, თარხნიშვილამდეც აღიარებდნენ ევროპელი მეცნიერები, მაგ. შუა საუკუნეების მხატვრობის ნიმუშებზე მსჯელობისას გერმანელი ხელოვნებათმცოდნე კ. კიუნსტლე აღნიშნავს: “არსად არ ჩანს დროის გარკვეულ მონაკვეთში ბიზანტიური ხელოვნების ისეთი წამყვანი როლი უფრო თვალსაჩინოდ, ვიდრე ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილ მხატვრობაში, რადგანაც ღვთისმშობლის დასავლური იდეალი, რომელიც საფუძვლად უდევს ღვთისმშობლისადმი მიძღვნილ

¹³⁴ M. Tarnischwili, Aus dem Leben der georgischen Mönche, Der christliche Orient in Vergangenheit und Gegenwart, München, N 4, 1934, S.105-109; N 5, 1940, S. 49-54. ქართული თარგმანი: მ. თარხნიშვილი, წერილები, თბილისი, 1994. გვ.52-56

¹³⁵ M. Tarnischwili, Una Sancta vor der Trennung, იქვე, გვ. 62

ადრეული შუა საუკუნეების დასავლურ მხატვრობას, სწორედ იქიდან მომდინარეობს”¹³⁶.

მ. თარხნიშვილი სწორედ ქრისტიანული ეკლესიის ერთიანობის ჩვენების მიზნით ჩამოთვლის იმ ნიშნებს, რაც დასავლეთს აღმოსავლეთთან აერთიანებს და მისგან მიუღია. ბუნებრივია, დროთა განმავლობაში ჩამოყალიბებული რიტუალები და წეს-ჩვეულებები ეროვნულ ხასიათს ატარებდნენ, მაგრამ ეს მრავალფეროვნებაც კი დასავლეთისათვის აღმოსავლეთიდან მოდის. მკვლევარი მიუთითებს, რომ რომის ეკლესია, ალექსანდრიის გავლენას განიცდიდა, გალური ჟამისწირვა კი ბიზანტიისას. ამის დასტურად იგი ცნობილ გერმანელ არმოსავლთმცოდნეს ა. ბაუმშტარკს იმოწმებს და აღნიშნავს: “გალური ჟამისწირვა, რომელიც ზემო იტალიაში, გალიაში, ესპანეთსა და ბრიტანეთის კუნძულებზე იყო გავრცელებული, აღმოსავლეთის ეკლესიის კულტურასთან და საკულტო ფორმებთან ისეთ მჭიდრო ნათესაობას ამჟღავნებს, მას ა. ბაუმშტარკის აზრით, სირიულ-ბიზანტიური რიტუალის ლათინური განშტოება შეიძლება ვუწოდოთ”¹³⁷.

აღმოსავლეთის ეკლესიისა და რომის ეკლესიის ურთიერთობებს გრ. ფერაძეც ეხება, მაგრამ სხვა მიზნით. თავისი პოლემიკური ხასიათის სტატიაში იგი იცავს რუსულ მართლმადიდებელ ეკლესიას კათოლიკური ეკლესიის კრიტიკისაგან. წერილში “აღმოსავლეთის ეკლესიები და რომის ეკლესია”¹³⁸. გრიგოლ ფერაძე იძლევა იმხანად გამოსული წიგნებისა და წერილების მიმოხილვას, მათ შორის სამი წიგნისა: Christi Reich im Osten (Mainz, 1926), Abendland, Slaventum, Ostkirchen, Drei Beiträge zur Unionsfrage (Beiträge und Abhandlungen der Österreichischen Leo-Gesellschaft, Heft 33/34, Wien 1926), Die römisch-katholische Kirche und die orthodoxe Russen (Prof. Dr. L. Berg, Berlin, 1926). თავის რეცენზიას იგი ჯერ პრობლემის ისტორიით იწყებს. როდიდან იწყება ზრუნვა რომსა და აღმოსავლეთის ეკლესიებს შორის დარღვეული კავშირის აღდგენისათვის. ეს საკითხი დაწვრილებით აქვს განხილული ლუდვიგ ბერგს თავის წიგნში. მაგრამ გრ. ფერაძე თავიდანვე უპირისპირდება ბრენიკმაიერისა და

¹³⁶ M. Tarnischwili, Die Wege zur Vollkommenheit, Morgenländisches Christentum, Padeborn, 1940, S.333-348, ქართული თარგმანი: მიქელ თარხნიშვილი, წერილები, თბ., 1994, გვ.89-104

¹³⁷ M. Tarnischwili, Una Sancta vor der trennung, Der Christliche Osten, Geist und Gestalt, 1939, S. 275-293; ქართული თარგმანი, იქვე, გვ.69.

¹³⁸ Gr. Peradze, Die Kirchen des Ostens und die römische Kirche, Der Orient, N 9, Heft 1, 1927, S. 13-16.

სხვათა მოსაზრებას აღმოსავლური ეკლესიების შესახებ, თითქოს აღმოსავლური ეკლესიები მხოლოდ ეროვნულად იყვნენ განწყობილნი. მას საპირისპირო აზრის დასაცავად მოჰყავს ვლადიმერ ილინის საინტერესო გამოკვლევა «სტარცობის» შესახებ, და ის ფაქტი, რომ ცალკეული აღმოსავლური ეკლესიები კონსტანტინოპოლს მიმართავდნენ განსაკუთრებით მძიმე საკითხების გადასაწყვეტად. თუნდაც ის, რომ ათონის მთაზე ყველა აღმოსავლურ ეკლესიას აქვს თავისი მონასტერი, რომლებსაც ერთმანეთთან მჭიდრო ურთიერთობა აქვთ». გრ. ფერაძე მცდარად და ზედაპირულად მიიჩნევს დოქტორ ზაიფერტის შეხედულებას რუსულ ეკლესიაზე, თითქოს «ის არ არის რელიგიური დაწესებულება», რადგან «გაყინული» დოგმები აქვს. «დოგმების შემდგომი განვითარება ეკლესიის მთავარი ამოცანა არ არის. რუსული ეკლესია, რომელზეც ზაიფერტი ამბობს, რომ «ის უკვე აღარ არის რელიგიური დაწესებულება», დღესაც უამრავ ადამიანს, რომლებიც დიდ ტანჯვას იტანენ და ხშირად უსასოდ არიან დარჩენილნი, ანიჭებს ნუგეშს და უწევს სულიერ დახმარებას, აწვდის ახალი ცხოვრების ძალას და შინაგან მშვიდობას»¹³⁹.

ავტორს არც ის საყვედური მიაჩნია მართებულად, თითქოს აღმოსავლეთის ეკლესია ნაკლებ ყურადღებას აქცევს შრომის განწმენდას (ესეც ზაიფერტის მოსაზრებაა), თითქოს ამის გამოა ყველგან გავრცელებული სიზარმაცე და სიხარბე სლავურ მართლმადიდებელ ეკლესიებში. გრ. ფერაძე ძალიან კორექტულია თავისი კრიტიკისას, მაგრამ მკაცრიც: «ავტორი ... მართალია, დიდ ცოდნას ფლობს სლავური ფილოლოგიისა და ისტორიის სფეროში, მაგრამ ვერავითარ შინაგან გაგებას ვერ ამჟღავნებს იმ საგნებთან დაკავშირებით. თუ გვსურს მართლმადიდებელი ეკლესიის არსში გარკვევა, არ კმარა მხოლოდ წიგნიერი ცოდნა, საჭიროა სიყვარულით სავსე, თავმდაბლური გაგება მისი შინაგანი ცხოვრებისა, რომელიც მძებნელს დიდ სულიერ სიმდიდრეს მოუტანს». ამგვარი მსჯელობით კი, რაც დოქტორი ზაიფერტის წიგნშია და რომელიც ყოველგვარ ობიექტურობას მოკლებულია, არავითარი სარგებლობის მოტანა არ შეუძლია.

¹³⁹ დასახ. ნაშრომი გვ. 13.

არც იმაში ეთანხმება გრიგოლ ფერაძე გერმანელ ავტორს, რომ აღმოსავლური ეკლესიები ქრისტიანულ აქტივობას მოკლებული არიან, ან რომ მართლმადიდებელი კლესია პროტესტანტულის გავლენას განიცდის, «მართალია, მართლმადიდებელმა თეოლოგიამ პროტესტანტულისაგან გარკვეული ბიძგი მიიღო, მაგრამ იგი საკუთარი აზრით გადაამუშავა და თავისი საკუთარი პოზიცია დაიმკვიდრა», განმარტავს გრიგოლ ფერაძე. მას არც ის რუსი სასულიერო პირები მიიჩნია ობიექტურად, რომლებიც უნიატებს მიემხრნენ და გუშინ თუ სხვას ამბობდნენ, დღეს აზრი შეიცვალეს. იგი შეეხო კოლპინსკისა და ბერდიაევის პიროვნებებსაც, ბრენიკმაიერის მოხსენებას და განსაკუთრებით საყურადღებოდ მიიჩნია ვენის კონფერენციაზე წამოჭრილი საკითხი, თუ რატომ ვერ ახერხებენ უნიატები ხიდის გადებას თავიანთი მართლმადიდებელი ძმებისაკენ. ბერდიაევი გრ. ფერაძის განსაკუთრებულ სიმპათიას იმით იმსახურებს, რომ არც დასავლეთის ქრისტიანებს შეურაცხყოფს, თან სულიერად შერწყმულია თავის ეკლესიასთან. «იგი აღიარებს ქრისტიანობის სხვადასხვა ტიპური ინდივიდუალიზაციისათვის არსებობის უფლებას. იგი მხოლოდ უარყოფს, რომ ამ ტიპებიდან მხოლოდ ერთადერთი ტიპია ქრისტიანობის მთელი ეკუმენური სისრულის წარმომადგენელი». გრ. ფერაძე ბერდიაევს ეთანხმება და მის მოსაზრებას იმოწმებს, რომ «მართლმადიდებელი მართლმადიდებლად უნდა დარჩეს და კათოლიკე კათოლიკედ, ოღონდ ... თვითკმაყოფილება უნდა გადავლახოთ, დავინახოთ, რომ მხოლოდ ერთი მათგანი არ არის ქრისტიანული სიმდიდრის მატარებელი და მეორე მხრიდან შევსება სჭირდება». გრ. ფერაძე თვითონაც ამ აზრზეა, რომ კათოლიკურ ეკლესიას ბევრის მიცემა შეუძლია, თავის მაგალითზეც ხედავს, რომ გერმანიაში და ბელგიაში ბევრი საინტერესო ბიძგი მიიღო თეორიულ თუ პრაქტიკულ სფეროში, მეორეს მხრივ აღმოსავლურ ეკლესიის ენერგია და ძალა დასავლურსაც სჭირდება, მაგრამ ამ მის სიმდიდრეს მხოლოდ ჭეშმარიტი სიყვარულით ანთებული ადამიანი თუ დაინახავს.

როგორც ვხედავთ, ორივე მკვლევარს საინტერესო დაკვირვებები აქვს ქართული ბერმონაზვნობის სპეციფიკის შესახებ, მაგრამ მიქელ თარხნიშვილი, როგორც კათოლიკე, უფრო დაინტერესებული იყო მოეძებნა კათოლიკურ

ეკლესიასთან აღმოსავლური ეკლესიის ერთიანობის დამადასტურებელი ნიშნები. გრიგოლ ფერაძე კი სწორედ აღმოსავლელი ბერმონაზვნობის დამახსიათებელ ნიშნებს წამოსწევდა წინ. მიუხედავად კათოლიკური და პროტესტანტული აღმსარებლობის თეოლოგებთან თანამშრომლობისა და მათდამი დიდი პატივისცემისა იგი არც მათთან კამათს ერიდებოდა და აქტიურად მონაწილეობდა იმ დროის თეოლოგიურ დისკუსიებში.

III თ ა ვ ი

არქეოგრაფიული ძიებანი

უცხოეთში დაცული ქართული ხელნაწერების შესწავლის გზაზე გრიგოლ ფერაძის მიერ გადადგმული პირველი მნიშვნელოვანი ნაბიჯი იყო მოგზაურობა ინგლისში, იქაურ ფონდებში მოხვედრილ ქართულ ხელნაწერებზე სამუშაოდ, 1927 წლის აპრილიდან ივლისამდე. ხსენებულ ხელნაწერებზე სამუშაოდ სპეციალური სტიპენდია ახალგაზრდა მკვლევარს ერთი წლით ჰქონდა დანიშნული და ისიც დიდი მონდომებით შეუდგა საქმეს, მაგრამ მალე იძულებული გახდა მუშაობა შეეწყვიტა, რადგან გარდაიცვალა პროფესორი გუსენი და მის ნაცვლად ქართული და სომხური ენების ლექტორად ბონის უნივერსიტეტში გრ. ფერაძე მიიწვიეს.

ინგლისში მოხვედრილ ქართულ ხელნაწერებზე მუშაობის გაგრძელების შესაძლებლობა გრ. ფერაძეს მიეცა 1934 წლიდან, როცა ლონდონის წმ. სოფიას საკათედრო ტაძარში არქიმანდრიტად აკურთხეს და გზა გაეხსნა მსოფლიოს სხვადასხვა ქვეყანაში გაბნეული ქართული სიძველეების მოსამიებლად და შესასწავლად. ინგლისის სიძველეთსაცავებში ამგვარი მუშაობის ანგარიში წარმოდგენილია ნაშრომში: Georgian Manuscripts in England¹⁴⁰.

როგორც ცნობილია, ბერძნულ და ლათინურ ენებზე შექმნილმა ძველი ქრისტიანული ლიტერატურის მრავალმა ძეგლმა ჩვენამდე მხოლოდ აღმოსავლეთის ქრისტიან ხალხთა ენებზე თარგმანის სახით მოაღწია, რაც ერთი-ორად ზრდის ევროპის სამეცნიერო წრეების ინტერესს ამ ხალხთა ლიტერატურისადმი, მათი ხელნაწერების შეკრებისა და შესწავლისადმი. «ქართველი ხალხი, - წერს გრ. ფერაძე, - აღმოსავლეთის სწორედ ასეთ უძველეს ხალხებს მიეკუთვნება. მისი ძველი ლიტერატურა გასულ საუკუნემდე, ის კი არა, ჩვენ საუკუნეშიც უყურადღებოდ იყო მიტოვებული, თუმცა არანაკლებ მდიდარია, ვიდრე სირიული, სომხური ან კოპტური ქრისტიანული ლიტერატურა»¹⁴¹.

¹⁴⁰ Georgica, I, 1935, გვ. 80 – 88; ქართულ თარგმანი, შესრულებლი ნ. ფოფხაძის მიერ, სათაურით: «ქართული ხელნაწერები ბრიტანეთის ფონდებში» - იხ. აღმ. «საუნჯე», 5, გვ. 309 – 314.

¹⁴¹ «საუნჯე», 5, 1985, გვ. 309.

აღნიშნავს რა იმ ფაქტს, რომ ევროპის ყველა ქვეყანას ჰყავს თითო მეცნიერი მაინც, რომელიც ქართულ ლიტერატურას იკვლევს, გრ. ფერაძე სვამს კითხვას: რა მასალას იყენებენ ხსენებული მეცნიერები ქართველოლოგიაში კვლევა-ძიების გასაშლელად? მისი დაკვირვებით, ყველაზე მეტი ქართული ხელნაწერი თავმოყრილია ინგლისში, სახელდობრ, სამ ქალაქში: ლონდონში – ბრიტანეთის მუზეუმსა და აღმოსავლეთმცოდნეობის სასწავლებელში, კემბრიჯში – უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში და ოქსფორდში – ბოდლეს ბიბლიოთეკაში, სადაც დაცულია უორდროპების კოლექცია ევროპაში ყველაზე მეტი და უაღრესად მნიშვნელოვანი ქართული ხელნაწერებით (იქვე, გვ. 310).

ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები პირველად პროფ. ალ. ხახანაშვილმა აღწერა ქართულად (ბრიტანეთის მუზეუმის ქართული ხელნაწერები: «მოამბე», VIII, 1905) და რუსულად (А. Хаханов, Грузинские рукописи Британского музея: «Древность Восточные», т. IV, Москва, 1913). რუსულის თანადროულად გამოქვეყნდა აგრეთვე ინგლისური აღწერილობა, შესრულებული ო. უორდროპის მიერ (O. Wordrop, A Catalogue of Georgian Manuscripts in the British Museum – წიგნში A Catalogue of Armenian Manuscripts in the British Museum by G.C. Conijbare. London, 1913).

მალე ამას მოჰყვა ხანმეტი და ჰაემეტი ტექსტების აღმოჩენა, რასაც პირველი ბიძგი მისცა სწორედ ინგლისში, ოქსფორდის ბიბლიოთეკაში დაცულმა ქართულ – ებრაულმა პალიმფსესტმა (ი. ჯავახიშვილი, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის: თსუ მოამბე, II, 1923; ა. შანიძე, უძველესი ქართული ტექსტების აღმოჩენის გამო, იქვე). ამ გარემოებამ, ცხადია, გააცხოველა ინტერესი ინგლისში დაცული ქართული ხელნაწერების მიმართ.

1927 წელს, როცა გრ. ფერაძე პირველად გაემგზავრა ინგლისში ქართულ ხელნაწერებზე სამუშაოდ, ხანმეტი და ჰაემეტი პალიმფსესტების აღმოჩენის ამბავი უკვე მთელ მსოფლიოში ცნობილი იყო და გრ. ფერაძესაც უთუოდ მოეხსენებოდა, მაგრამ ძნელი სათქმელია, უმუალოდ იცნობდა თუ არა ის ამ დროისათვის ი. ჯავახიშვილის, ა. შანიძისა და სხვა ქართველ მეცნიერთა შრომებს ამ საკითხებზე.

უფრო საფიქრებელია, რომ ამ ნაშრომების გაცნობის შესაძლებლობა გრ. ფერაძეს იმ დროს ჯერ კიდევ არ ჰქონია, თორემ მათ უთუოდ მოიხსენიებდა ბრიტანეთში დაცული ქართული ხელნაწერების მიმოხილვისას, სადაც ინგლისში მოხვედრილ ქართულ-ებრაულ პალიმფსესტზე სპეციალურად არის ყურადღება გამახვილებული.

ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციიდან გრ. ფერაძე პირველ ადგილზე აყენებს სწორედ ზემოხსენებულ ქართულ – ებრაულ პალიმფსესტს (Add 6381; უორდროპი 3), რომელიც უძველესია ამ ხელნაწერთა შორის. მისი აზრით, როგორც ჩანს, ეს ტექსტი და კემბრიჯისა და ოქსფორდის პალიმფსესტები ერთ მთლიან ხელნაწერს წარმოადგენს («საუნჯე», 5, გვ. 310). ეს დასკვნა მით უფრო დასაფასებელია, როცა ვითვალისწინებთ, თუ რა მძიმე და არახელსაყრელ პირობებში უხდებოდა მკვლევარს ზემოხსენებული ქართული ხელნაწერების შესწავლა.

ასეთივე დასკვნა გააკეთეს სხვა ქართველმა და უცხოელმა მკვლევარებმაც. სახელდობრ, ა. შანიძემ საგანგებო გამოკვლევა უძღვნა კემბრიჯის პალიმფსესტს და დაადგინა, რომ მისი ქვედა (ქართული) ტექსტი შეიცავს იერემიას წინასწარმეტყველების ნაწყვეტებს. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, კემბრიჯის პალიმფსესტის ფურცელი ოდესღაც (V – VI სს) ერთსა და იმავე ხელნაწერს ეკუთვნოდა, რომელიც მთლიანი ტექსტი უნდა ყოფილიყო წინასწარმეტყველებისა. XI საუკუნეში ეს ხელნაწერი დაუხვეიათ და თალმუდის დასაწერად გამოუყენებიათ (ა. შანიძე, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები: ენიმკის მოამბე, II, 1937).

უფრო ადრე როგორც კემბრიჯული, ისე ოქსფორდული პალიმფსესტის ფურცლები შეისწავლა ამერიკელმა მეცნიერმა რ. ბლეიკმა, რომელმაც იგივე დასკვნა გააკეთა, რომ ეს ფურცლები ერთი ხელნაწერის ფრაგმენტებია (R.P. Blake, Chanmeti Palimpsest Fragments of the Old Georgian Version of Ieremiah: The Harvard Theological Review, XXV, N3, Juh. 1912).

ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული წერილობითი ძეგლებიდან გრ. ფერაძე განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს ორ ეტრატის ხელნაწერს, რომლებიც მუზეუმს 1837 წელს შეუძენია ერთი ალექსანდრიელი სომეხი მღვდლისაგან. ერთი მათგანია თავ-ბოლო ნაკლული ხელნაწერი, ე.წ. თვენის (Add 11282, უორდროპი 2),

რომელსაც ო. უორდროპი XIII – XIV საუკუნეებით ათარილებდა, გრ. ფერადის აზრით კი ის X – XI საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში

ვიდრე ინგლისში დაცულ შედარებით მოგვიანო ხანის ხელნაწერთა კვლევაზე გადავიტანდეთ ყურადღებას, სჯობია, აქ ჯერ ისევ ხანმეტი ტექსტების შესწავლაზე განვაგრძოთ საუბარი. მათ შორის პირველ რიგში აღსანიშნავია ავსტრიაში დაცული ხანმეტი ხელნაწერები.

ხანმეტი პალიმფსესტების აღმოჩენა გასული საუკუნის ოციანი წლების დასაწყისში უდიდესი მნიშვნელობის მოვლენა იყო ქართული მეცნიერების ისტორიაში, რომელსაც იმავე ათწლეულში ზედიზედ მოჰყვა ჰაემეტი ტექსტების აღმოჩენა, ტერმინ «ხანმეტის» მნიშვნელობის გარკვევა, არაპალიმფსესტური, ე.ი. პირველადი სახით შემონახული, ხანმეტი მრავალთავის გამომზეურება და გამოცემა. ეს უკანასკნელი აღმოჩენა ავსტრიაში შემთხვევით მოხვედრილი და ბედად გადარჩენილი ხელნაწერების შესწავლას უკავშირდება, რაშიაც ჰუგო შუხარდტთან და აკაკი შენიძესთან ერთად გრიგოლ ფერაძესაც თვალსაჩინო წვლილი აქვს შეტანილი.

სინას მთიდან ფარულად გამოტანილი რამდენიმე ძველი ქართული ხელნაწერის და მათ შორის ხანმეტი ლექციონარის ავსტრიაში მოხვედრის ისტორია დღეს უკვე ყველას მოეხსენება¹⁴². ეს ხელნაწერები XIX საუკუნის დამდეგამდე დაცული იყო სინას მთაზე წმინდა ეკატერინეს მონასტერში, სადაც ისინი ნახა და პირველად აღწერა პროფ. ალ. ცაგარელმა 1882 წელს, მაგრამ ოცი წლის შემდეგ, როცა სინას მთაზე სამეცნიერო მივლინებით იმყოფებოდნენ ნიკო მარი და ივანე

¹⁴² H. Schuchardt, Mitteilungen aus georgischen Handschriften: ტომ, VIII, 1928; ა. შანიძე, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტომ, IX, 1929; G. Peradze, Über die georgischen Handschriften in Österreich: Wiener Zeitschrifts für die Kunde des Morgenlandes, Bd 47, H. 3-4, 1940; ზ. ჭუმბურიძე, ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ, 2000; ვ. იმნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში, 2004; ვ. იმნაიშვილი, არდავიწყება მოყვრისა, თბილისი 2006.

ჯავახიშვილი, ზოგი ხელნაწერი, აღწერილი ცაგარელის მიერ, მათ მონასტრის ბიბლიოთეკაში უკვე აღარ დახვედრიათ. როგორც შემდეგ გამოირკვა, ისინი XIX ს. დამლევს ვილაცას მოუპარავს და ვინმე ავსტრიელი მხატვრისათვის, გვარად მილიხისთვის, მიუყიდა, რომელმაც ისინი ავსტრიაში ჩაიტანა გასაყიდად. აქ ეს ხელნაწერები შეიძინა გამოჩენილმა ავსტრიელმა ენათმეცნიერმა, გრაცის უნივერსიტეტის პროფესორმა ჰ. შუხარდტმა, რომელიც სამი ათეული წლის განმავლობაში მშვიდად უვლიდა ამ განძს და არ ჩქარობდა მის გამომზეურებას. სიკვდილის მოახლოება რომ იგრძნო, პროფესორმა თავისი მდიდარი ბიბლიოთეკა და მასთან ერთად, რასაკვირველია, ქართული ხელნაწერებიც გრაცის უნივერსიტეტს უანდერძა, ხოლო თავისი გამოკვლევა ამ ხელნაწერების შესახებ თბილისში გამოუგზავნა აკაკი შანიძეს, რომელმაც ის «თბილისის უნივერსიტეტის მოამბეში» გამოაქვეყნა.

ცოტა ხნის შემდეგ ავსტრიაში სამეცნიერო მივლინებით იმყოფებოდა ცნობილი ქართველი მეცნიერი აკადემიკოსი გიორგი ჩუბინაშვილი, რომელმაც მოკლედ აღწერა გრაცის ქართული ხელნაწერები, ამასთანავე აკაკი შანიძის თხოვნით იქვე დაამზადებინა და საქართველოში წამოიღო მიკროფილმები ქართული ხელნაწერებისა. ა. შანიძემ ამ ხელნაწერებს უძღვნა რამდენიმე ნაშრომი, ამასთანავე ორჯერ გამოსცა ხანმეტი ლექციონარის ტექსტი: ჯერ – თბილისის უნივერსიტეტის მოამბეში, შემდეგ კი – ცალკე წიგნად.

უნდა აღინიშნოს, რომ არც აღწერისა და არც გამოცემის დროს ეს ხელნაწერები ა. შანიძეს ხელთ არ სჭერია, ის იძულებული იყო ფოტოპირებს დასჯერებოდა. ამ მხრივ სრული უპირატესობა ჰქონდა გრიგოლ ფერაძეს, რომელმაც ქართველ მეცნიერთაგან ერთ-ერთმა პირველმა (გ. ჩუბინაშვილის შემდეგ) უშუალოდ შეისწავლა ეს ხელნაწერები ავსტრიაში და მოგვცა მათი ვრცელი აღწერილობა.

გრიგოლ ფერაძემ გრაცის ქართული ხელნაწერები პირველად ნახა და აღწერა 1932 წელს. მისი ნაშრომი ამ თემაზე დაიბეჭდა იმავე წელს ფრანგულ ენაზე¹⁴³, რამდენიმე წლის შემდეგ კი გამოქვეყნდა ავსტრიის ქართული ხელნაწერების

¹⁴³ G. Peradze, Les monuments liturgiques prébyzantins en langue géorgienne: Le Muséon, 45, vol. IV, 1932, გვ. 255-272.

საერთო აღწერილობა გერმანულ ენაზე¹⁴⁴, სადაც გრაცის ხელნაწერებთან ერთად წარმოდგენილია ვენის ნაციონალურ ბიბლიოთეკაში დაცული ოთხი ქართული ხელნაწერის აღწერილობა.

უძველესი ქართული ხელნაწერები თუ ხელნაწერთა ფრაგმენტები ავსტრიაში მომდევნო ხანებში კიდევ გამოვლინდა. მათ მიეძღვნა როგორც ქართველი, ისე უცხოელი მეცნიერების არაერთი ნაშრომი. ამ მხრივ ბოლო დროს განსაკუთრებით აღსანიშნავია პროფ. ვახტანგ იმნაიშვილის ინტენსიური კვლევა-ძიება, რომლის შედეგებიც სრული სახით თავმოყრილია ახლახან გამოცემულ ორ წიგნში¹⁴⁵.

რაკი ავსტრიაში დაცული ქართული ხელნაწერები ზემოხსენებულ ნაშრომებში დეტალურად არის განხილული და ტექსტებიც სრულად არის წარმოდგენილი, ჩვენ ამ საკითხზე ხანგრძლივად აღარ შევაჩერებთ ყურადღებას, აღვნიშნავთ მხოლოდ, თუ რა წვლილი შეიტანა ამ საქმეში გრ. ფერაძემ.

გრ. ფერაძის წერილი «ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში», რომელიც 1940 წელს გამოქვეყნდა ავსტრიულ სამეცნიერო ჟურნალში «Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes» (ტ. XLVIII, ნაკვ. 3-4), ცოტა ხნის წინათ ითარგმნა და დაიბეჭდა ალმანახში «მწიგნობარი-04» (2004, გვ. 160-181. მთარგმნელი ცისია კილაძე, თარგმანის რედაქტორი – პროფ. დიმიტრი თუმანიშვილი, გამოსაცემად მოამზადა და კომენტარები დაურთო თემო ჯოჯუამ. ჩვენ ციტატებს დავიმოწმებთ ამ თარგმანიდან).

როგორც ამ წერილში არის აღნიშნული, «ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში ინახება ვენაში – ეროვნულ ბიბლიოთეკასა და მხითარისტთა ბიბლიოთეკაში, აგრეთვე გრაცის საუნივერსიტეტო ბიბლიოთეკაში. საერთოდ, აქ დაცულია ცხრა ხელნაწერი სრულად და ორი – ფრაგმენტულად. მათგან ოთხი სრული ხელნაწერი ვენაშია, დანარჩენი კი – გრაცში. ავსტრიის ბიბლიოთეკები მცირერიცხოვან, მაგრამ საუკეთესო და უძველეს ხელნაწერებს ფლობენ, განძს ქართული ლიტერატურისას»¹⁴⁶.

¹⁴⁴ G. Peradze, Über die georgischen Handschriften in Österreich: Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. 47, N3-4, Wien, 1940, გვ. 219-232.

¹⁴⁵ ვ. იმნაიშვილი, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში. თბ., 2004; ვ. იმნაიშვილი, არდავიწყება მოყვრისა, თბ., 2006.

¹⁴⁶ იქვე, გვ. 160.

ამ დებულების საილუსტრაციოდ დასახელებულია ხანმეტი ლექციონარი, გამოცემული ა. შანიძის მიერ, და იაკობის ჟამისწირვა (გრაფი, 4), რომლის დაწვრილებითი აღწერილობა მოცემული აქვს თვითონ გრ. ფერაძეს. იგი შეიცავს იაკობის ჟამისწირვის უძველეს რედაქციას, რომელიც უაღრესად მნიშვნელოვანია ტექსტის აღდგენისათვის.

ვენის ქართული ხელნაწერებიდან გრ. ფერაძე განსაკუთრებით საინტერესოდ მიიჩნევს 2 და 4 პალიმფსესტებს და იძლევა მათ ვრცელ აღწერილობას: «ვენის ხელნაწერებს შორის განსაკუთრებით საინტერესოა 2 და 4. 2 ხელნაწერი პალიმფსესტია. მისი ფურცლების ქვედა შრე, სულ მცირე, რვა სხვადასხვა ტექსტს მოიცავს. მათ შორის რამდენიმეს ხანმეტობის ნიშნები აქვს. ეს გახლავთ პატრისტიკული და ლიტურგიკული ხასიათის, აგრეთვე სახარების უძველესი ქრისტიანული ტექსტები. მათი წაკითხვა და გამოცემა ბევრს შემატებდა ძველი ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორიას. 4 მთლიანად პატრისტიკული ხასიათის ხელნაწერია, რომლის მსგავსი ქართული ხელნაწერებით მდიდარ თბილისის სიძველეთა მუზეუმშიც კი ბევრი როდია»¹⁴⁷.

ეს ფერაძისეული შეფასება სავსებით დამაჯერებელია და გაზიარებულია თანამედროვე ქართველ კოდიკოლოგთა მიერ. ასევე გაზიარებულია მოსაზრება, რომ ვენის ქართული ხელნაწერები ადრე იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის კუთვნილება იყო. ხელნაწერი მთავარდიაკვან (მოგვიანებით კი მთავარეპისკოპოს) კლეოპას საკუთრება გამხდარა, მისი გარდაცვალების შემდეგ კი მის მემკვიდრეებს გაუყიდიათ ალექსანდრიაში. იქვე აღნიშნულია, რომ «ავსტრიის ეროვნული ბიბლიოთეკის გამგეობამ ეს სამი ხელნაწერი 1931 წელს ალექსანდრიაში ვინმე ანტიკვარისაგან შეიძინა. გამგეობამ ხელნაწერები სანიმუშოდ აღადგინა და აკინძა. ამგვარად იქცა ავსტრია ქართული ლიტერატურის საუნჯის მფლობელად. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ მძიმე დროების მიუხედავად, ამ მნიშვნელოვან პალიმფსესტთა წაკითხვა მაინც მოხერხდება და მათი სამეცნიერო კვლევაც შესაძლებელი გახდება»¹⁴⁸.

¹⁴⁷ იქვე, გვ. 160.

¹⁴⁸ იქვე, გვ. 161.

ზემოთ მოყვანილ ციტატას ახლავს სქოლიო, სადაც ავტორი გულისტკივილით გვაცნობს, თუ რა დღეშია ქალაქში შესრულებული ხელნაწერები იერუსალიმის საპატრიარქოს ბიბლიოთეკაში: დახეულია, დამპალი და ერთიმეორეში არეული. «სამწუხაროდ, 1936 წელს ბიბლიოთეკაში მუშაობისას მხოლოდ ამის დადგენა მოვახერხე. რადგან საზოგადოდ ღირებულად მხოლოდ ეტრატის ხელნაწერებს მიიჩნევენ ხოლმე, შესაძლებელი ჩანს, ქრისტიანული ლიტერატურის ამ ძველ, შელახულ საუნჯეთა მცირე თანხით შესყიდვა ბერძნული საპატრიარქოსაგან. ამ ხელნაწერთა გადარჩენა ძველი, კულტურული ქვეყნის კეთილშობილური და საშური მოვალეობა იქნებოდა, რადგან რამდენიმე წლის შემდეგ ეს ძეგლები აღარ იარსებებს»¹⁴⁹.

* * *

მეორე ხელნაწერი (Add 11281, უორდროპი 1), ე.წ. პატერიკი ანუ «მამათა ცხოვრებანი», პირველისაგან განსხვავებით, სრული სახით არის შემონახული (შეიცავს 369 ეტრატის ფურცელს), გადაწერილია იერუსალიმის მახლობლად მდებარე ჯვრის მონასტერში იოანე შავის მიერ.

«მამათა ცხოვრებანი» შეიცავს 14 თხზულებას, რომელთაგანაც ზოგი მხოლოდ ამ ხელნაწერმა შემოგვინახა. გრ. ფერაძე ჩამოთვლის ამ თხზულებებს და იქვე გულისტკივილით აღნიშნავს: «ამათგან მხოლოდ ერთია დაბეჭდილი – იოანე ურჰაელის ცხოვრება – საქართველოში კეკელიძის მიერ. დანარჩენი ნაწარმოებების გაცნობის საშუალებაც რომ გვქონდეს, მათში უდიდესი მნიშვნელობის ინფორმაცია აღმოჩნდებოდა მეცნიერისათვის ძველი პალესტინელი ბერების ცხოვრებაზე» («საუნჯე», 5, 1985, გვ. 311).

ტექსტი, რომლის პუბლიკაციაზეც საუბარია გრ. ფერაძის ნაშრომში, კ. კეკელიძემ გამოსცა 1914 წელს («Христианский Восток», т. II, вып. III, СПб). იქვე ტექსტზე დართულ გამოკვლევაში მეცნიერი იძლევა ხელნაწერის აღწერილობას და ადგენს, რომ ის გადაწერილი უნდა იყოს არაუგვიანეს X ს. პირველი ნახევრისა.

¹⁴⁹ იქვე, გვ. 171.

ჩანს, ინგლისში დაცულ ქართულ ხელნაწერთა აღწერისას გრ. ფერაძეს საერთოდ ხელი არ მიუწვდებოდა კ. კეკელიძის ზემოხსენებულ ნაშრომზე, თორემ არა გვგონია უყურადღებოდ დაეტოვებინა მისი საფუძვლიანი მოსაზრება Add 11282 ხელნაწერის დათარიღების თაობაზე. ამ ხელნაწერს, როგორც ვთქვით, კ. კეკელიძე X ს. I ნახევრით ათარიღებს, გრ. ფერაძე კი მას XII ს-ში შექმნილად მიიჩნევს. გრ. ფერაძეს კ. კეკელიძე ბრიტანეთის ქართული ხელნაწერების აღმწერთა შორის საერთოდ არ ჰყავს ნახსენები.

«იოანე ურჰაელის ცხოვრების» კეკელიძისეული პუბლიკაციიდან გავიდა კიდევ ექვსი ათეული წელი, ვიდრე «მამათა ცხოვრებანის» ხელნაწერი, რომელიც, გრ. ფერაძის შეფასებით, «ბრიტანეთის მუზეუმის განძი და სიამაყეა», სრული სახით დაიბეჭდებოდა და ხელმისაწვდომი გახდებოდა როგორც სპეციალისტებისათვის, ისე ძველი ქართული მწერლობით დაინტერესებული მკითხველი საზოგადოებისათვის. ამ უნიკალური ხელნაწერის ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და ლექსიკონი დაურთო ვახტანგ იმნაიშვილმა: მამათა ცხოვრებანი (თბილისი, 1975). ამ გამოცემაში კ. კეკელიძის დამსახურება ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ქართული ხელნაწერის შესწავლის საქმეში უკვე სათანადოდ არის წარმოჩენილი, მაგრამ, სამწუხაროდ, აქ თავს იჩენს სხვა ხარვეზი: ნაშრომში სრულიად არ ჩანს გრ. ფერაძის წვლილი ბრიტანეთის ქართული ხელნაწერების და მათ შორის «მამათა ცხოვრებანის» აღწერისა და შესწავლის საქმეში. ამ ვრცელ ნაშრომში გრ. ფერაძე საერთოდ ერთხელად არ არის ნახსენები.

ჩვენ სიტყვას აღარ გავაგრძელებთ ლონდონში დაცულ სხვა ქართულ ხელნაწერებზე, რომლებიც აღწერილია გრ. ფერაძის მიერ. მათ შორისაა ლოცვებისა და აღაპების წიგნი, რომელიც შეიცავს აგრეთვე ორ თხზულებას: «მაცხოვრისადმი» და «ღვთისმშობლისადმი» (უორდროპი, 4); ფსალმუნი, ნაწერი ქაღალდზე, XVI ს. (უორდროპი, 5); გაზეთი «მუშა», ქართული სოციალ-რევოლუციური პარტიის ორგანო, რომელიც გრ. ფერაძის შეფასებით, «ძალიან საინტერესოა საქართველოში სოციალისტური მოძრაობის ჩასახვის ისტორიის თვალსაზრისით». იგი ბრიტანეთის მუზეუმისათვის შეუწირავს ვარლამ ჩერქეზიშვილს 1897 წლის 10 ნოემბერს.

ამთავრებს რა ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული ქართული ხელნაწერების განხილვას, გრ. ფერაძე აღნიშნავს, რომ ამავე მუზეუმში ინახება მინანქრიანი სანაწილე, რომელშიც ქართველი მეფის დემეტრე თავდადებულის სურათია მოთავსებული. «ეს ნივთი შუა საუკუნეების სამინანქრო ხელოვნების შესანიშნავი ნიმუშია, მაგრამ ქართველებისათვის უმთავრესად იმით არის ძვირფასი, რომ ჩვენი წამებული დედოფალი ქეთევანი (1624 წელს თავრიზში აწამეს) მას მოუშორებლად ატარებდა. იმედი უნდა ვიქონიოთ, რომ რაიმე გზით ოდესმე ეს ნივთი საქართველოს დაუბრუნდება»¹⁵⁰.

ლონდონში, გარდა ბრიტანეთის მუზეუმისა, ერთი ქართული ხელნაწერი დაცულია აღმოსავლეთმცოდნეობის სასწავლებელშიც. ესაა სულხან-საბა ორბელიანის ცნობილი ლექსიკონი, გადაწერილი 1726 წელს. როგორც გრ. ფერაძე აღნიშნავს, საბას ლექსიკონი მოიპოვება ევროპის ყველა წიგნთსაცავში, სადაც კი ქართული ხელნაწერები აქვთ. ამ ლექსიკონის ავტოგრაფული ეგზემპლარები დიდი რაოდენობით არის დაცული საქართველოშიც, მაგრამ ლონდონური ხელნაწერი მაინც საინტერესო უნდა იყოს თუნდაც იმის გამო, რომ ის გადაწერილია სულ მალე საბას გარდაცვალების შემდეგ და შესაძლოა უკეთ გამოხატავდეს ავტორის ბოლო ნებას.

მეორე მნიშვნელოვანი პუნქტი ინგლისში, სადაც ქართულ ხელნაწერთა კოლექცია მოიპოვება. როგორც ითქვა, კემბრიჯის უნივერსიტეტია, სადაც დაცულია 11 ქართული ხელნაწერი, უფრო სწორად – 11 ფურცელი სხვადასხვა ხელნაწერისა, მათ შორის პირველი ორი – ცნობილი ხანმეტი პალიმფსესტის ფურცლებია, რომლებზედაც მოთავსებულია იერემიას ფრაგმენტები; 3 წარმოადგენს XIV საუკუნის ხელნაწერის ფრაგმენტს I მეფეთა წიგნიდან; სხვა ფურცლებზე მოთავსებულია ფრაგმენტები პატრისტიკული და ლიტურგიკული ხასიათის თხზულებებიდან – თვენიდან, ტრიოდინიდან, აგრეთვე არეთას წამებიდან და წმიდა რიფსიმეს ცხოვრებიდან, რომლებსაც X-XIII საუკუნეებს მიაკუთვნებენ. ეს ხელნაწერები საკმაო სისრულით აქვს აღწერილი რ. ბლეიკს და ამიტომ გრ. ფერაძე მათ დაწვრილებით აღარ განიხილავს. მხოლოდ 11 ხელნაწერის შესახებ არის

¹⁵⁰ G. Peradze, Georgian Manuscripts in England: Georgica, I, fasc. I, 1935. ქართული თარგმანი: «ქართული ხელნაწერები ბრიტანეთის ფონდებში». იხ. აღმ. «საუნჯე», 5, 1985, გვ. 313.

აღნიშნული, რომ ის «წერილია – მხედრულით ნაწერი, ვგონებ გასული საუკუნის დასაწყისს მიეკუთვნება, ძლიერ ძნელი გასარჩევია; მასში აღწერილია იერუსალიმში მგზავრობა. ცნობა ამ ხელნაწერზე დავბეჭდე კემბრიჯში 1932 წლის 20 მაისს»¹⁵¹.

შედარებით ვრცლად განიხილავს მკვლევარი ოქსფორდის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში დაცული ქართული ხელნაწერების კოლექციას. ბოდლეს ბიბლიოთეკის ქართული ხელნაწერების ისტორიაში გრ. ფერაძე გამოყოფს ორ ხანას: უორდროპამდელს, როდესაც მხოლოდ ხუთი ქართული ხელნაწერი ჰქონდათ, და უორდროპის შემდგომ ხანას. ლორდი ოლივერ უორდროპი და მისი და მარჯორი განსაკუთრებული სიყვარულით იყვნენ გამსჭვალული ქართველი ხალხისა და ქართული ლიტერატურის მიმართ. ამის წყალობით ბოდლეს ფონდი შეივსო და დღეს ის სამოცდათექვსმეტ ქართულ ხელნაწერს შიცავს. გარდა ამისა, აქვს ქართული წიგნები, ჟურნალები, გაზეთები»¹⁵². ამ ხელნაწერების შეერთებული კატალოგი ჯერჯერობით არ არსებობს, – გულისტკივილით აღნიშნავს მკვლევარი და ამ ხარვეზის შევსებამდე სასურველად მიაჩნია დაიბეჭდოს «ხელნაწერთა მშვენიერი აღწერილობა», შედგენილი ინგლისურ ენაზე ეკა ჩერქეზიშვილის მიერ.

უორდროპის კოლექციაში შემავალი რამდენიმე ქართული ხელნაწერი დაწვრილებით არის აღწერილი პაულ პეტერსის მიერ ჟურნალ «ანალექტა ბოლანდიანას» ფურცლებზე, მაგრამ, სამწუხაროდ, მას გამორჩენია რამდენიმე ცხოვრების აღწერა, – შენიშნავს გრ. ფერაძე და მათ შორის ასახელებს იერუსალიმის პატრიარქის ზაქარიას წერილს ბაბილონიდან იერუსალიმში თავის სამწყსოსადმი.

«ამ ნაწარმოებში აღწერილია სპარსთა თავდასხმა იერუსალიმზე და მისი დაცემა 614 წელს», – წერს გრიგოლ ფერაძე და იქვე დასძენს: «ამ თემაზე ყველაზე საინტერესო ინფორმაცია ქართულ ხელნაწერებშია დაცული. ტექსტი უკვე დაბეჭდა მარმა. ხსენებული ხელნაწერებიდან მე გადავწერე წმ. ლეონტის წამება და მალე გამოვაქვეყნებ ყოველწლიურ ჟურნალში, რომელსაც პარიზში ვბეჭდავ ქართულად»¹⁵³. ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა», რომელზეც აქ არის საუბარი,

¹⁵¹ იქვე, გვ. 311.

¹⁵² იქვე, გვ. 311.

¹⁵³ იქვე, გვ. 312.

სამწუხაროდ, 1935 წლიდან აღარ გამოსულა და, რა თქმა უნდა, გრ. ფერადის ნაშრომი წმინდა ლეონტის წამების შესახებ იქ არ გამოქვეყნებულა. ამ ნაშრომის ბედი ჩვენთვის უცნობია.

ბუნებრივია, უორდროპების კოლექციიდან გრ. ფერადის განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს ხანმეტი პალიმფსესტი, რომელიც იერემიას ფრაგმენტებს შეიცავს და VII – VIII საუკუნეებს მიეკუთვნება. მისი ლამაზი ფოტოსურათები რ. ბლეიკმა გამოაქვეყნა ჰარვარდის თეოლოგიურ ჟურნალშიო, - აღნიშნავს გრ. ფერადე, რომელსაც შემდეგ, სამწუხაროდ, აღარ ჰქონია ხანმეტი იერემიას ხელნაწერისა ან თუნდაც მისი ფოტოების გულდასმით შესწავლის შესაძლებლობა.

უორდროპების კოლექციის ხელნაწერთა უმრავლესობა, როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, XVIII საუკუნეს მიეკუთვნება და მდიდარ მასალას შეიცავს საქართველოს როგორც საეკლესიო, ისე საერო ისტორიაზე. ცხადია, გრ. ფერადეს არ ჰქონდა დრო და საშუალება ამ ხელნაწერებზე გულდასმით მუშაობისათვის, მაგრამ ხშირად მისი ძუნწი შენიშვნებიც ფრიად საინტერესო და ანგარიშგასაწევია ამ ხელნაწერთა შემდგომი კვლევისათვის. ზოგჯერ იქვე დასახულია ამგვარი კვლევის გეგმაც. ასე, მაგალითად, უორდროპ – 27 ხელნაწერს, რომელიც XIX საუკუნით თარიღდება, გრ. ფერადე ასე აღწერს: «ხელნაწერების კატალოგში ეს ტექსტი აღწერილია როგორც ნაწყვეტი ახალი აღთქმიდან, მაგრამ სინამდვილეში ჩვენ აქ სქმე გვაქვს იესოს ცხოვრების მონოფიზიტურ გადმოცემასთან შემდგომში ლორდმა ოლივერ უორდროპმა პატივი დამდო და გამომიგზავნა ამ ტექსტის ფოტოპირი. იქნებ ეს მონოფიზიტური დიათესარონია? ალბათ ამ მნიშვნელოვან კითხვას პასუხი დაეძებნება მომავალში, რადგან მას დიდი მნიშვნელობა აქვს ბიბლიის კვლევისათვის»¹⁵⁴.

ლიტურგიკული და ეკლესიის ისტორიის ამსახველი ხელნაწერებიდან მკვლევარი განსაკუთრებით გამოყოფს ორს (56 და 28). საინტერესო და ამავე დროს ლაკონურია ამ ხელნაწერების ფერადისეული აღწერილობაც, რომლებსაც ჩვენ აქვე წარმოვადგენთ.

¹⁵⁴ იქვე, გვ. 312.

« 56 წარმოადგენს იოანე ნათლისმცემლის და დავით გარეჯელის მონასტრების აპოფთეგმებს. მე ვუწოდებ მას იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა და მრავალი ნაწყვეტი დავბეჭდებ ქართულ ენაზე. თვალწინ გადაგეშლება ექსტაზური ხილვის, სასულიერო მოღვაწეობით გატაცებული ბერების ცხოვრება, რომელთა ერთადერთი მისწრაფებაა ღვთის სამსახური. ყოველ წამს სიკვდილი ელით ლეკების, მაჰმადიანი მეზობლების ხელით. ამ ნაწარმოებში აღწერილი მართლაც დიდი სულის ასკეტები მოშორებულნი არიან ამქვეყნიურ შინაგან სიხარულს, ბუნებრივ და ადამიანურ სიყვარულს. თავიანთი სიწმინდით ისინი სრულებით არ ჩამოუვარდებიან ნიტრიის და თებეს სახელოვან წმინდანებს. აქ აღწერილია ქართველი მისტიკოსების ცხოვრება მეთვრამეტე საუკუნეში. დიდად საშური საქმე გაკეთდება, თუ ევროპელ მეცნიერებს მივცემთ ამ ხელნაწერის გაცნობის საშუალებას მისი ინგლისური თარგმანის გამოქვეყნებით»¹⁵⁵.

«ხელნაწერი 28 მირიან მეფის ქრისტიანად მოქცევაა წმ. ნინოს მიერ. ამ ხელნაწერის ახლო გაცნობით და სხვა წყაროებთან შეჯერებითა და შეპირისპირებით შეიძლება ზოგიერთი ახალი მოსაზრებისა და ფაქტის დადგენა საქართველოში ქრისტიანობის შემოღებასთან დაკავშირებით»¹⁵⁶.

სხვა ხელნაწერთაგან გრიგოლ ფერაძე მოიხსენიებს სხვადასხვა ლექსიკონებს, მათ შორის რუსულ-ქართულ ლექსიკონს (1813 წ.). სადაც რუსული სიტყვები ქართული ასოებითაა ნაწერი (38), XIX საუკუნის ქართულ-სომხურ გრამატიკას, ხელნაწერ კრებულს, გადაწერილს ლუკა ისარლოვის მიერ 1835 წელს (6). სხვათა შორის, ამ კრებულში მოთავსებულია ბესიკის რამდენიმე ლექსი, რომლებიც სხვა წყაროებით უცნობია. მათ ჩვენ ცალკე შევხებით.

აქვე წარმოდგენილია სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის რამდენიმე ნუსხა, მისივე ევროპაში მოგზაურობის დღიურები, გადაწერილი 1864 წელს. ამ დღიურებზე საუბრისას მკვლევარი შენიშნავს: «სამწუხაროდ, სულხან-საბა ორბელიანის მოგზაურობის აღწერა საქართველოშიც და საზღვარგარეთაც მხოლოდ ამ მოგზაურობის მეორე ნაწილს შეიცავს. მე მაქვს ორბელიანის საფრანგეთში, ლუი XV-სთან მიღების ცერემონიალის ამსახველი ფრანგული ტექსტი და მალე

¹⁵⁵ იქვე, გვ. 312-313.

¹⁵⁶ იქვე, გვ. 313.

გამოვაქვეყნებ»¹⁵⁷. მართლაც რა სამწუხაროა, რომ მკვლევარმა ვერ მოასწრო ამ ტექსტის პუბლიკაცია და მისი კვალიც ამჟამად აღარსად ჩანს.

იქვე, მომდევნო აბზაცში, მკვლევარი ასახელებს კიდევ ერთ საყურადღებო ხელნაწერს უორდროპების კოლექციიდან («ზილიხანიანი», ხელნაწერი 33) და მის შესახებ გვაუწყებს: «ის შეიცავს ქალაქ თბილისის ისტორიას ქრონოლოგიურად 1699-დან 1795 წლამდე. მე უკვე საფუძვლიანად შევისწავლე ეს ხელნაწერი და სტატიას ამ საკითხთან დაკავშირებით მალე დავბეჭდავ ჟურნალში «ჯვარი ვაზისა».

ამ შემთხვევაშიც ისევ უნდა გავიმეოროთ, რომ ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა» 1934 წლის მე-4 ნომრის შემდეგ აღარ გამოსულა და გრ. ფერაძის ზემოხსენებული სტატიაც, სამწუხაროდ, გამოუქვეყნებელი დარჩა.

ამთავრებს რა ბრიტანეთის მუზეუმსა და ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის ფონდებში დაცული ქართული ხელნაწერების მიმოხილვას, გრ. ფერაძე აღნიშნავს: «ინგლისის სხვა დიდ წიგნთსაცავებში და კერძო პირთა კოლექციებში ქართული ხელნაწერები არ გააჩნიათ. ინგლისში ყოფნის დროს მე მოვიარე აღმოსავლური ხელნაწერების ფონდით განთქმული შემდეგი წიგნთსაცავები: ბირმინჰემში სელბი ოუეს კოლეჯის ბიბლიოთეკა, მანჩესტერში ჯონ რინალდის ბიბლიოთეკა, მაიდა ველიში, ლონდონთან, პროფესორ გასტერის ბიბლიოთეკა. ოლივერ უორდროპმა მირჩია და დავათვალიერე ვინძორში ეტონ კოლეჯის მდიდარი ბიბლიოთეკა. შემდგომში ქართული ხელნაწერების თაობაზე მე ვესაუბრე ჩემს ინგლისელ მეგობარს ს. მოსს, ეტონის თანამშრომელს. სამწუხაროდ, არც ერთ ამ ბიბლიოთეკაში 1932 წელს ქართული ხელნაწერები არ ჰქონდათ. სამაგიეროდ, ბრიტანეთის მუზეუმსა და უორდროპის კოლექციაში ოქსფორდში იმდენი მასალაა საკვლევი, რომ ალბათ ახალგაზრდები მოჰკიდებენ ხელს ამ საქმეს და დიდძალ მასალას გამოამზეურებენ საქართველოს ისტორიისა და ქრისტიანობის კულტურული მემკვიდრეობის საკითხებზე»¹⁵⁸.

ამ სტრიქონების დაწერისა და დაბეჭდვის შემდეგ უკვე შვიდ ათეულ წელზე მეტი დროა გასული. ამ ხნის განმავლობაში ბრიტანეთში დაცული ქართული ხელნაწერების შესწავლისა და პუბლიკაციის საქმეში ბევრი რამ გაკეთდა, რაც

¹⁵⁷ იქვე, გვ. 313.

¹⁵⁸ იქვე, გვ. 314.

ცალკე კვლევის თემაა, მაგრამ აქვე უნდა აღინიშნოს ისიც, რომ ამ მხრივ გასაკეთებელი უფრო მეტია, ვიდრე გაკეთებული, და ჩვენი სახელოვანი მამულიშვილის გრ. ფერაძის ზემოთ ციტირებული სიტყვები კვლავ ძალაში რჩება.

ძველი ქართული კულტურის საზღვარგარეთულ კერათაგან ათონის სავანეს განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი ადგილი უკავია. მისი მონახულება და იქ დაცული ქართული კულტურის უნიკალური ძეგლების შესწავლა ყოველთვის იყო ქართველოლოგთა ოცნების საგანი. ბუნებრივია, ასეთი ოცნება ჰქონია გრ. ფერაძესაც, რომელსაც 1935 წელს მიეცა შესაძლებლობა ათონზე მოგზაურობისა. ამავე დროს, რაკი გზად რუმინეთი და ბულგარეთი უნდა გაევილო, ეს ქვეყნებიც მოინახულა.

მოგზაურობიდან დაბრუნების შემდეგ მკვლევარს შეუდგენია ამ მოგზაურობის შედეგების სრული ანგარიში, რომლის გამოქვეყნებაც განზრახული ჰქონდა ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე, მაგრამ ჟურნალის გამოცემა მოულოდნელად შეწყდა და იქ დასაბეჭდად გადაცემული მასალები უკვალოდ დაიკარგა.

ზემოხსენებული მოგზაურობის შედეგები მოკლედ გადმოცემულია ნაშრომში «ქართული ელემენტის გავლენა ბალკანეთის ხალხების კულტურაზე», რომელიც გერმანულ ენაზე გამოქვეყნდა ჟურნალში «Der Orient»¹⁵⁹. ის თითქმის იმავდროულად დაიბეჭდა აგრეთვე ინგლისურად. ამ ნაშრომის მაღალ მეცნიერულ ღირსებაზე მეტყველებს ის ფაქტიც, რომ მას გულთბილად გამოეხმაურა ცნობილი გერმანელი ქართველოლოგი გ. დეეტერსი¹⁶⁰. გამოქვეყნებიდან თითქმის ნახევარი საუკუნის შემდეგ ეს ნაშრომი ინგლისურიდან ქართულადაც ითარგმნა¹⁶¹.

აღნიშნული ნაშრომი ერთგვარი გაგრძელებაა იმ თემისა, რომელსაც ეძღვნებოდა წერილი ინგლისში დაცული ქართული ხელნაწერების შესახებ. იგი ავტორის ათონზე მოგზაურობის დროს ჯერ კიდევ არ იყო გამოქვეყნებული, მაგრამ უკვე გადაცემული იყო დასაბეჭდად.

¹⁵⁹ G. Peradze, Die Einflüsse der georgischen Kultur auf die Kultur der Balkanvölker (eindrücke von einer Reise durch Rumaenien, Griechenland und Bulgarien): Der Orient, 18. Heft 1, 1936, გვ. 1-9

¹⁶⁰ რეცენზია იხ. ჟურნალში: Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 7, fasc. 1, 1937, გვ. 525.

¹⁶¹ გრ. ფერაძე, ქართული ელემენტის გავლენა ბალკანეთის ხალხების კულტურაზე (ინგლისურიდან თარგმნა ნათელა ფოფხაძემ): აღმ. «საუნჯე», 4, 1983, გვ. 303-310

რაკი ათონზე მოსახვედრად მოგზაურს რუმინეთი და ბულგარეთი უნდა გაევიდო, გრ. ფერაძეს ამ ქვეყნებში დაცული ქართული მასალების მოძიებაც ჰქონია განზრახული, მაგრამ საამისოდ დრო ძალიან ცოტა ჰქონდა. პირველ რიგში მკვლევარი გზად რუმინეთში შეჩერებულა და მისი არქივები მოუნახულებია: «რუმინეთისა და საქართველოს ურთიერთობაზე ჯერ არაფერი დაბეჭდილა, – აღნიშნავს ის, – თუმცა ისტორიკოსს აქ შეუძლია მოიძიოს მრავალი საინტერესო მასალა; თანაც ის ამ ქვეყანაში უნდა დარჩეს უფრო მეტ ხანს. მე ათ დღეზე მეტი დრო ვერ გამოვინახე, რადგან ჩემი უპირველესი მიზანი იყო ათონის წმინდა მთაზე გამგზავრება. ამის გამო ვიკვლევდი მხოლოდ ყველაზე აუცილებელსა და ყველაზე მნიშვნელოვან საკითხებს. მე არ ვცდილვარ გამომეკვლია სახელგანთქმული ქართველი პოეტის ბესარიონ გაბაშვილის ცხოვრება რუმინეთში, რომელმაც სიცოცხლის ბოლო წლები ამ ქვეყანაში გაატარა და იქვე გარდაიცვალა»¹⁶².

აქვე მკვლევარი მიუთითებს თავის ნაშრომზე, რომელიც ჟურნალ «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე გამოქვეყნდა და ბესიკის უცნობი ლექსების პუბლიკაციას ეძღვნება. შემდგომში ამ თემაზე მუშაობის გაგრძელების შესაძლებლობა მას აღარ ჰქონია.

დროის სიმცირის გამო გრ. ფერაძე იძულებული იყო მიეტოვებინა საარქივო მასალების ძიება XVII-XVIII საუკუნეებში რუმინეთში გადახვეწილი ქართველი ემიგრანტების შესახებ. ასევე – კვლევა პალესტინის ქართული მონასტრებისა და რუმინეთის ეპარქიის ურთიერთობის შესახებ შუა საუკუნეებში. შედარებით მეტი დრო დაუთმო მან რუმინეთის მეცნიერებათა აკადემიაში დაცულ მასალებს, რომელიც დიდ ქართველ მოღვაწეს, ბუქარესტის არქიეპისკოპოსს, ანთიმოზ ივერიელს ეხება. მკვლევარი იძლევა მოკლე, მაგრამ მეტად საყურადღებო და მნიშვნელოვან ცნობებს ანთიმოზ ივერიელის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ და ბოლოს დასძენს: «სამწუხაროდ, არავის უცდია შეესწავლა საქართველოს ბიბლიოთეკებსა და მუზეუმებში დაცული მდიდარი მასალა ამ პიროვნების შესახებ»¹⁶³.

¹⁶² იქვე, გვ. 303.

¹⁶³ იქვე, გვ. 304.

აქ უნდა შევნიშნოთ, რომ სწორედ იმ ხანებში, როცა გრ. ფერაძე ამას წერდა, თბილისში დაიბეჭდა პროფ. ა. შანიძის ნაშრომი «ქართული სტამბის ისტორიისათვის»¹⁶⁴, სადაც საკმაოდ ნათლად ჩანს ანთიმოზ ივერიელის როლი თბილისში ქართული სტამბის დაარსების საქმეში. შემდგომში ამ თემაზე გამოქვეყნდა აგრეთვე რამდენიმე მონოგრაფიული ნაშრომი: ქრ. შარაშიძის «პირველი სტამბა საქართველოში» (1955 წ.) შ. კურდღელაშვილის «ქართული სტამბის ისტორიიდან» (1959 წ.), ფ. ჯინჯიხაშვილის «ანთიმოზ ივერიელი» (რუს. ენაზე, 1967 წ.), ო. გვინჩიძის «ანთიმ ივერიელი» (1973 წ.) და სხვ. ასე რომ, ზემოხსენებული ხარვეზი, რაზედაც მკვლევარი მიუთითებდა, შეიძლება ითქვას, ახლა უკვე შევსებულია.

«ათონზე ორი მიზნით გავემგზავრე, – აღნიშნავს გრ. ფერაძე, – როგორც მოგზაური და როგორც მკვლევარი. ვითარცა საეკლესიო მოღვაწეს, მაინტერესებდა შემეტყო, როგორ ცხოვრობდნენ იქაური ბერები და თვითონაც მეგემნა იქაური ცხოვრება. ამასთან მსურდა ივერიის მონასტრის ქართული ხელნაწერები დამეთვალიერებინა, ზოგი მათგანი გადამეწერა, ამასთან ერთად შემეკრიბა მასალები მეცხრამეტე საუკუნეში აქ მცხოვრები ქართველების შესახებ; დაბოლოს მსურდა შემეძინა ქართული წიგნები და, თუ შევძლებდი, ქართული ხელნაწერებიც»¹⁶⁵.

ჩვენ აქ არ შევუდგებით ცნობების ამოკრებას ზემოთ ციტირებული წერილიდან ათონზე სხვადასხვა დროს მყოფი ბერების ცხოვრებისა და საქმიანობის შესახებ, თუმცა თავისთავად ამ ცნობებში ბევრი რამ არის ახალი და საინტერესო. ამჯერად გვსურს მკითხველს ორიოდ სიტყვით შევახსენოთ შედეგები იმ კვლევა-ძიებისა და ქართული მასალების დაცვაზე ზრუნვისა, რაც გრ. ფერაძის ათონზე მოგზაურობის უშუალო ნაყოფია. მოვუსმინოთ თვითონ მას:

«ბოლოს ქართველმა ეპისკოპოსებმა ათონზე დაიმკვიდრეს სენაკი იმ ადგილას, სადაც წინათ იოანე მახარებლის მონასტერი მდებარეობდა. ეს სენაკი ივერიის მონასტრის ახლოს იდგა და მასვე ეკუთვნოდა. სენაკს ქართველები განაგებდნენ 1885 წლიდან 1919 წლამდე. ამ სენაკმაც საკმაოდ დიდი როლი შეასრულა ქართული

¹⁶⁴ ა. შანიძე ქართული სტამბის ისტორიისათვის: «ლიტერატურული მემკვიდრეობა», წიგნი I, 1935.

¹⁶⁵ გრ. ფერაძე, ჟ. «საუნჯე», 4, 1984,

კულტურის ისტორიაში. სამწუხაროდ, ამ სენაკის შესახებ ჯერ არაფერი დაწერილა»¹⁶⁶.

გრ. ფერადის ცნობით, თავის დროზე სენაკში ორმოცდაათი ბერი ყოფილა, რომელთაც ჰქონდათ კარგი ბიბლიოთეკა, სადაც ნაბეჭდ წიგნებთან ერთად ინახებოდა ხელნაწერებიც, გადაწერილი თვითონ ბერების მიერ ძველი ფოლიანტებიდან. «ბედმა გამიღიმა და თხუთმეტი ხელნაწერი ვიშოვე და წამოვიღეო», – გვაუწყებს მკვლევარი და იქვე სქოლიოში ასახელებს რამდენიმე მათგანს:

1. მოციქულთა აპოკრიფული ცხოვრებანი;
2. დიონისე არეოპაგელის თხზულებათა სრული კრებული კომენტარებით;
3. აპოკრიფები;
4. მაკარი დიდის სწავლანი;
5. ისააკ სირიელის სწავლანი;
6. იონა ხელაშვილის გამოუქვეყნებელი ავტოგრაფი.

დაბეჭდილი წიგნებიდან აქვე ჩამოთვლილია:

1. «საქართველოს სამოთხე». ქართველ წმინდანთა ცხოვრებანი. სანკტ-პეტერბურგი, 1882;
2. მეთვრამეტე საუკუნის ლიტურგიკული წიგნები;
3. მეცხრამეტე საუკუნის კატეხიზმოს კრებული;
4. პენტე-კოსტარიონი;
5. ტრიოდინი დიდმარხვისათვის¹⁶⁷.

სრულ კატალოგს «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე გამოვაქვეყნებო, – ჰპირდება მკითხველს გრ. ფერადე, მაგრამ ამ დაპირებასაც აღსრულება არ ეწერა. ზემოხსენებულ ქართულ ხელნაწერთა უმეტესობის შემდგომი ბედი ჩვენთვის უცნობია.

¹⁶⁶ იქვე, გვ. 306.

¹⁶⁷ იქვე, გვ. 309.

ნაშრომის მომდევნო მონაკვეთი ეთმობა ცნობებს რამდენიმე ქართველი ბერის შესახებ, რომლებიც ჯერ კიდევ შემორჩენილიყვნენ ათონზე მას შემდეგ, რაც ისინი თავიანთი სენაკებიდან გამოაძევეს. 1926 წლიდან ხუთ მათგანს ქირით შეუფარებია თავი რუსეთის მონასტრის კუთვნილი ერთი სენაკისათვის. 1935 წელს, როცა მამა გრიგოლი იმყოფებოდა ათონზე, იმ ხუთიდან სამი ყოფილა ცოცხალი: ძმები მათე და ათანასე გვაზავები და ტიხონი, რომლის გვარიც ნაშრომში ნახსენები არ არის, მაგრამ სხვა წყაროებიდან ცნობილია, რომ ის გვარად ფაღავა ყოფილა. ათონელ ქართველ ბერთა შორის ამ დროს ის ყველაზე უმცროსი, თუმცა უკვე 65 წელს გადაცილებული მოხუცი იყო. სამივენი ისევ რუსეთის მონასტრის კუთვნილ სენაკში არიან თავშეფარებულნი და ბაღში მუშაობენო, – გვამცნობს მათ შესახებ გრ. ფერაძე. კიდევ ორი ბერი – იოანე და მიქელი ცხოვრობენ ღვთისმშობლის ეკლესიის სენაკში, და ერთიც, სიმონ ბაღდავაძე, წმინდა პანტელეიმონის მონასტრის სამზარეულოში მუშაობის საფასურად ცხოვრობს სენაკშიო.

«ათონზე მცხოვრები ქართველი ბერები ძლიერ მოხუცდნენ და გაღარიბდნენ, მაგრამ თავის სიღარიბეს ისე არ უჩივიან, როგორც იმას, რომ ისინი შეიძლება უკანასკნელი ქართველები აღმოჩნდნენ ათონზე და მათი სიკვდილის შემდეგ ქართველების სახსენებელი გაქრება იქ. ერთადერთი სალოცავი ის არის, რომ მათ შემდეგაც დარჩნენ ათონზე ქართველები. იქნება მოხერხდეს მათთან მოწაფეების გაგზავნა». – წერს მამა გრიგოლი, მაგრამ თვითონვე ექვი ეპარება თავის ნათქვამში და ცოტა ქვემოთ დასძენს: «არა გვგონია საქართველოდან ვინმემ შეძლოს ათონზე მისვლა. ამიტომ ეს ქართველი ემიგრანტების მოვალეობაა და რაც შეიძლება სასწრაფოდ უნდა გაკეთდეს. დროთა განმავლობაში ათონზე მობინადრე უკანასკნელი ქართველებიც დაიხოცებიან და ცოტა რამ, რაც ჯერ კიდევ არსებობს, დაიკარგება»¹⁶⁸.

ამ სტრიქონებში კარგად იგრძნობა ის მწვავე გულისტკივილი, რასაც განიცდიდა თვითონაც სამშობლოს მოწყვეტილი მამა გრიგოლი, როცა ათონის ქართველთა მონასტერზე და იქ შემორჩენილი ორიოდე ხანდაზმული ქართველი ბერის ბედზე ფიქრობდა. სამწუხაროდ, გამართლდა მისი და ათონელი ბერების

¹⁶⁸ იქვე, გვ. 306-307.

წინათგრძნობა: უკანასკნელი ქართველი ბერი – ზემოთ ნახსენები ტიხონ ფაღვა – ათონზე 1956 წელს გარდაიცვალა 85 წლისა და ამის შემდეგ ათონის მთა სრულიად დაიცალა ქართველებისაგან. იქ ქართველებს დიდხანს თავიანთი ხელნაწერების შესასწავლად და მოსავლეადაც კი არ უშვებდნენ. ამასთან დაკავშირებით კორნელი კეკელიძე წერდა: «უმადური ბერძნები ქართველებს ნებას არ აძლევენ არამცთუ იცხოვრონ და იმოღვაწეონ ათონზე, არამედ წაიკითხოთ და შეისწავლონ ის უმდიდრესი ლიტერატურული მემკვიდრეობა, რომელიც უნიკალური ხელნაწერების სახით დარჩენილა იქ»¹⁶⁹.

ათონის მთაზე, ივერთა ძველ მონასტერში, თავისი მუშაობის შედეგებს მეცნიერი მოკლედ ასე გადმოგვცემს: «გადავიწერე უძველესი, 978 წლით დათარიღებული ქართული ბიბლიის ხელნაწერის ნაწილი. იქვე შევისყიდე ათონის მონასტრის X საუკუნის ქართულ ხელნაწერთა XIX საუკუნის ასლები. ათონის მონასტერშივე შევიძინე XVIII საუკუნეში დაბეჭდილი მრავალი იშვიათი წიგნი. ათონის ერთ-ერთ მონასტერში აღმოვაჩინე სამი ვილნელი წმინდანის – ანტონის, იოანესა და ევსტახის წამების აქამდე უცნობი აღწერა. იქვე გადავიღე მათი ასლები»¹⁷⁰.

გრ. ფერაძის დამაბული მეცნიერული მუშაობა ათონზე საკმაოდ დიდხანს გაგრძელდა. მამა გრიგოლი გადაიღალა, რასაც ზედ დაერთო მალარიით ავადმყოფობა. მიუხედავად ამისა, მკლევარმა მაინც შესაძლებლად ჩათვალა, არ შეეცვალა წინასწარ შემუშავებული გეგმა და, რაკი ათონიდან უკან დაბრუნებისას ბულგარეთი უნდა გაევილო, რამდენიმე დღით მაინც შეჩერებულიყო ამ ქვეყანაში დაზვერვითი მეცნიერული კვლევა-ძიებისათვის. ასეთმა თავდადებამ კეთილი ნაყოფი გამოიღო და მნიშვნელოვანი აღმოჩენით დაგვირგვინდა: ნაპოვნი იქნა პეტრიწონის ტიპიკონი.

¹⁶⁹ კ.კეკელიძე, ეტიუდები, III, 1955, გვ. 20.

¹⁷⁰ «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 51.

პეტრიწონის ანუ ბაჩკოვოს მონასტერი დაარსებულია ბიზანტიის დასავლეთ ნაწილის დიდი დემესტიკოსის (მთავარსარდლის), ეროვნებით ქართველის, გრიგოლ ბაკურიანისძის მიერ 1083 წელს. იმავე წელს შეუდგენიათ მისი ტიპიკონი ანუ წესდება, რომელიც დაწერილია ორ ენაზე – ქართულად და ბერძნულად. ბერძნული ტექსტი ორ ცალად გადაუწერიათ, რომელთაგანაც ერთი მონასტერში იყო დაცული, მეორე კი შესანახად გადაეცა სახელგანთქმულ პანაგის მონასტერს კონსტანტინოპოლში. მისი ბედი ამჟამად უცნობია.

ტიპიკონის ის ბერძნული ხელნაწერი, რომელიც პეტრიწონის მონასტერში დარჩა, ხშირი ხმარებისაგან რომ არ გაცვეთილიყო, XIII საუკუნეში გაუკეთებიათ მისი ასლი, ქართული და ბერძნული ტექსტი ერთ ყდაში ჩაუსვამთ და ასე სათუთად ინახავდნენ.

XVIII ს. დასაწყისში ვიღაცას ამ ტიპიკონის ქართული ტექსტის ასლი გაუკეთებია, რომელიც მონასტრის ბიბლიოთეკაში ორი საუკუნის განმავლობაში იდო, პირველი მსოფლიო ომის წინ კი მონასტრის სხვა წიგნებთან და ხელნაწერებთან ერთად სოფიის სინოდის ბიბლიოთეკაში გადაიტანეს. ამ ბიბლიოთეკის აღწერილობაში ის ასე იხსენიება: «ხელნაწერი წიგნი უცნობ ენაზე ახალი დროისა... ნაწერი სომხურს ჰგავს, მაგრამ სომხური არ არის».

აი ამ აღწერილობის მიხედვით მიაკვლია ხსენებულ ხელნაწერს გრიგოლ ფერაძემ 1936 წელს სოფიის ბიბლიოთეკაში. ცხადია, მას არ გასჭირვებია დაედგინა, რომელ ენაზე იყო დაწერილი და რას წარმოადგენდა ეს ხელნაწერი. მართალია, ეს იყო ასლი და არა დედანი, მაგრამ იმ დროს, როცა დედანი ჯერ კიდევ არ იყო აღმოჩენილი, ამ ასლის პოვნაც მნიშვნელოვანი მოვლენა იყო, რამაც დიდი სიხარული გამოიწვია ბულგარეთის სამეცნიერო წრეებში. ამასთან დაკავშირებით მამა გრიგოლი წერს:

«იმ დროისათვის ცნობილი იყო პეტრიწონის მონასტრის ტიპიკონის მხოლოდ ბერძნული ტექსტი, ისიც ხარვეზებიანი. წილად მხვდა ბედნიერება და აღმოვაჩინე, რომ საიდუმლოებით მოცული ხელნაწერი ბულგარეთის საჯარო ბიბლიოთეკაში გახლდათ ამ ტიპიკონის ქართული ასლი. ამ ამბავმა დიდი სენსაცია გამოიწვია

ბულგარეთში; საჯარო ბიბლიოთეკის დირექტორმა რაიჩო რაჩევმა ამ ფაქტს ვრცელი და საინტერესო სტატია უძღვნა. ეს ხელნაწერი გადაწერილია 1702 წელს, რაც იმის მაჩვენებელია, რომ იმ დროს ვინმე ქართველი ცხოვრობდა პეტრიწონის მონასტერში. ზუსტად არ არის გარკვეული, როდის დაკარგეს ქართველებმა ეს მონასტერი, ან როდის გადავიდა ის ბერძნების თუ ბულგარელების ხელში»¹⁷¹.

ამავე ნაშრომის ბოლოს ავტორი სახავს გეგმას, თუ რა უნდა გაკეთდეს პირველ რიგში პეტრიწონის ტიპიკონისა და სხვა ძეგლების კვლევის მხრივ. როგორც სხვა ნაშრომებიდან ჩანს, გრ. ფერაძეს შემდგომი ნაბიჯებიც გადაუდგამს ტიპიკონის შესწავლისათვის: «ომამდე მცირე ხნით ადრე მივიღე მისი მშვენიერი ფოტოასლი, რომელიც ბულგარეთის მეცნიერებათა აკადემიის მიერ იყო შესრულებული. როდესაც მშვიდობა დამყარდება, განხრახული მაქვს მის შესახებ გამოკვლევა გამოვაქვეყნო».

სამწუხაროდ, მამა გრიგოლს პეტრიწონის ტიპიკონზე მუშაობა შემდგომში აღარ დასცალდა, მაგრამ მისმა ნაშრომმა, სადაც ტიპიკონის მოკლე აღწერილობა არის მოცემული, მაინც შეასრულა თავისი როლი და სტიმული მისცა ამ ძეგლის შემდგომ კვლევა – ძიებას, მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ ახალი ძალით რომ გაიშალა.

1936 წლის საზაფხულო არდადეგების დროს გრიგოლ ფერაძემ იმოგზაურა ქართველ პილიგრიმთა კვალდაკვალ იერუსალიმსა და სირიაში. ამ მოგზაურობის დღიურები «მოგონებების» სახელწოდებით ავტორმა გამოაქვეყნა პოლონურ ჟურნალში «სლოვო», ხოლო მოგზაურობისას მოპოვებული დოკუმენტური მასალების საფუძველზე დაწერა ვრცელი და საფუძვლიანი გამოკვლევა: «უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ», რომელმაც დიდი საერთაშორისო აღიარება მოუტანა მას სამეცნიერო წრეებში.

¹⁷¹ «საუნჯე», 4, 1983, გვ. 307.

ქართველ და უცხოელ პილიგრიმთა კვალდაკვალ

გრიგოლ ფერაძე ბევრს მოგზაურობდა და დაუცხრომლად ეძებდა ქართველთა ნაკვალევს მსოფლიოს სხვადასხვა კუთხეში. ამ ძიების პროცესში მკვლევარმა შეკრიბა უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები ქართველი ბერების და ქართული მონასტრების შესახებ და გამოაქვეყნა ვრცელი ნაშრომი “An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of non Georgian Pilgrims”, რომელიც 1937 წელს დაიბეჭდა ჟურნალ “გეორგიკაში”¹⁷². მისი ქართული თარგმანი ცალკე წიგნად გამოიცა 1995 წელს¹⁷³.

ეს ნაშრომი იმთავითვე მოექცა მკვლევართა ყურადღების არეში და დიდი ავტორიტეტი შესძინა ახალგაზრდა მკვლევარს. ამასთან დაკავშირებით პროფ. გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს: “უცხოელი პილიგრიმებისა და მოგზაურების ინფორმაციას პალესტინაში ქართველი ბერებისა და მათი ეკლესია-მონასტრების შესახებ უკვე XIX-XX ს-ების დასაწყისში მიაქციეს ყურადღება მკვლევარებმა (ტ. ტობლერი, ალ. ცაგარელი, რ. ჟანენი. . .), მაგრამ გრიგოლ ფერაძე იყო პირველი, რომელმაც პალესტინის ქართული სავანეების შესასწავლად საგანგებოდ ამ დროისათვის (XX ს-ის 30-იანი წლები) თითქმის მაქსიმალური სისრულით და კეთილსინდისიერებით მოიხმო უცხოელ პილიგრიმთა შრომები და სრულიად გარკვეული კუთხით – ქართველებთან დაკავშირებით განიხილა ისინი, გამოავლინა პილიგრიმთა მრავალი ჩანაწერი პალესტინის ქართული ეკლესია-მონასტრების შესახებ და მათ საფუძველზე დაწერა გამოკვლევა, რომელიც დოკუმენტური სიზუსტით, პირუთვნელად წარმოაჩენს ქართველთა მოღვაწეობას პალესტინაში V საუკუნიდან XIX საუკუნემდე”¹⁷⁴.

თვითონ გრიგოლ ფერაძის შეფასებით, “ასეთი მასალის შეკრება მთელი სამეცნიერო ინსტიტუტის ან საზოგადოების საქმე გახლავთ და არა ერთი კაცისა,

¹⁷² Georgica, A Journal of Georgian and Caucasian Studies, №4-5, Hertford, 1937, გვ. 181-264.

¹⁷³ გრიგოლ ფერაძე, უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გოჩა ჯაფარიძემ. სერია: «ქართული ეკლესიის ისტორიის მასალები და გამოკვლევები». წიგნი IV, გამ. «კანდელი», თბ., 1995.

¹⁷⁴ გ. ჯაფარიძე, გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა. შესავალი წერილი გრ. ფერაძის წიგნისა, 1995, გვ. 15.

რადგანაც სჭირდება მრავალი წლის წინასწარი კვლევა, მოგზაურობა და გაუთავებელი ძიება ბიბლიოთეკებში. უკანასკნელი ათი წელი მე დროგამოშვებით ქართველ ბერებზე პილიგრიმულ ლიტერატურაში არსებულ ყოველგვარ მასალას ვაგროვებდი. ამ ხნის განმავლობაში საშუალება მომეცა, რამდენჯერმე ვყოფილიყავი ინგლისში და შემესწავლა პილიგრიმული ლიტერატურა ბრიტანეთის მუზეუმში. ამას გარდა, პარიზსა და ლაიპციგში (პალესტინის გერმანული საზოგადოების ბიბლიოთეკაში) ხანმოკლე ყოფნისას შესაძლებლობა მქონდა გამეგრძელებინა შეგროვება ჩანაწერებისა ქართული მონასტრების შესახებ. 1936 წლის ზაფხულში წილად მხვდა დიდი ბედნიერება, ვსტუმრებოდი წმინდა მიწას. სწორედ ამ მოგზაურობის დროს გადავწყვიტე გამომექვეყნებინა ჩანაწერების ჩემი კრებული”¹⁷⁵.

ზემოხსენებული ნაშრომი ორი ნაწილისაგან შედგება: პირველ ნაწილში (“ნაწყვეტები პილიგრიმული ლიტერატურიდან საქართველოსა და პალესტინის ქართველ ბერებზე”) წარმოდგენილია პილიგრიმთა ცნობები ქართველი ბერებისა და მონასტრების შესახებ, დალაგებული ქრონოლოგიური თანმიმდევრობით, მეორე ნაწილში კი (“საქართველოსა და პალესტინაში ქართველ ბერებთან დაკავშირებული ფაქტების გამოსავლენად ჩატარებული პილიგრიმული ლიტერატურის კვლევის შედეგები”) მოცემულია შეკრებილი მდიდარი საინფორმაციო მასალის სკრუპულოზური ანალიზი.

აქ პირველყოვლისა ყურადღებას იქცევს მრავალფეროვნება სახელებისა, რომლებითაც პილიგრიმები იცნობდნენ საქართველოსა და ქართველებს. მიზეზი ასეთი მრავალფეროვნებისა, როგორც გრ. ფერაძე აღნიშნავს, ალბათ ის გახლავთ, რომ “საქართველო შორს იყო პალესტინიდან და პილიგრიმებს, რომლებიც მას მხოლოდ ყურმოკვრით იცნობდნენ, უძნელდებოდათ მრავალგვარი ქართული ტომობრივი სახელის განსხვავება. ამიტომ ადვილი არ არის თავიდან ავიცილოთ გაუგებრობანი პალესტინის ქართველ ბერთა კოლონიების კვლევის დროს». თვითონ მკვლევარს ამგვარ გაუგებრობათა ნიმუშად მოჰყავს უილიამ მამაცის ცნობა (1461 წ.), სადაც ქართველების ნაცვლად იხსენიებიან სირიელები. კიდევ

¹⁷⁵ გრ. ფერაძე, დასახ. ნაშრომი, გვ. 23-24.

უფრო აბსურდულია იაკობ ბერნელის ცნობა (1346-1347), სადაც ერთმანეთში არეულია ქართველები, ნუბიელები, წმ. თომას ქრისტიანები და იოანეს ქვეყნის ქრისტიანები. როგორც ცნობილია, სახელწოდება **იბერიელი** იხმრება აგრეთვე “ესპანელის” მნიშვნელობით.

მკვლევარი სრულად აღნუსხავს ქართველების აღსანიშნავად პილიგრიმთა ჩანაწერებში გაბნეულ ეთნონიმებსა და ტოპონიმებს და მათგან საგანგებო ყურადღებას უთმობს ტერმინ Georgia-ს ეტიმოლოგიას, რომელსაც თვითონ პილიგრიმებიც განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევენ და წმინდა გიორგის სახელს უკავშირებენ. ამ მოსაზრებას არ ეთანხმება ფრანც ფერდინანდ ტროილოელი (1717 წ.), რომელსაც პირველად შეუნიშნავს, რომ ქვეყანას Georgia ეწოდებოდა ჯერ კიდევ წმინდა გიორგის დაბადებამდე. მაშასადამე, მისი დაკავშირება წმინდა გიორგის სახელთან არასწორია. ტროილოელის ეტიმოლოგიით, ტერმინი Georgia უკავშირდება ბერძნულ სიტყვას γεωργία, რაც “მიწათმოქმედს” ნიშნავს.

ჩვენი ქვეყნისა და ხალხის სახელწოდების ეტიმოლოგია რთულია და ის ჯერ არ არის საბოლოოდ დადგენილი¹⁷⁶. ამ ფონზე ფ. ტროილოელის ცნობა, რომელსაც პირველად გრ. ფერაძემ მიაქცია ყურადღება, განსაკუთრებით ფასეულია.

მდიდარი ინფორმაციის წარმოჩენისა და სკრუპულოზური ანალიზის გზით გრ. ფერაძემ გვიჩვენა, თუ რა პრივილეგიებით სარგებლობდნენ ჩვენი წინაპრები წმინდა მიწაზე, განსაკუთრებით მამლუქთა ბატონობის ხანაში, და როგორ შეიცვალა ვითარება იქ თურქთა გაბატონების შემდეგ (1517 წლიდან).

სანდო წყაროებსა და სპეციალურ ნაშრომებზე დაყრდნობით გრ. ფერაძე აღნიშნავს, რომ ჯვაროსანთა ბატონობის დროს პალესტინაში ქართველებს ეკუთვნოდათ მონასტრები: 1. ჯვრის მონასტერი იერუსალიმის მახლობლად; 2. ორმოცი დღის მთის მონასტერი იერიქონის მახლობლად; 3. ქართველთა (იბერთა) მონასტერი მდ. იორდანეს ნაპირზე; 4. წმინდა ოქროპირის მონასტერი იერიქონის სამხრეთით. გარდა ამისა, ქართველები ბერძნებთან ერთად ცხოვრობდნენ წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტერში და ლათინებთან ერთად – კალამონის მონასტერში¹⁷⁷.

¹⁷⁶ ამის შესახებ იხ. კრებული: საქართველოს და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია, პროფ. გ. პაიჭაძის რედაქციით, თბ., 1993.

¹⁷⁷ გრ. ფერაძე, პილიგრიმ გვ. 76-79.

ყველა ამ მონასტერს შემდგომში სხვები დაეუფლნენ; “ქართველთა დიდება . . . თანდათან გამკრთალდა და პალესტინის აღწერილობანი, რომლებიც ჩვენს დროში შეიქმნა, მხოლოდ სევდიანი გახსენება გახლავთ გამქრალი დიდებისა”¹⁷⁸.

ქართველთა გავლენის შესუსტებას პალესტინაში გრიგოლ ფერაძე მართებულად უკავშირებს საქართველოს პოლიტიკურ დაშლას და ეკონომიკურ გადატაკებას, რის გამოც ქართველებს საშუალება აღარ ჰქონდათ ეხადათ მათ ეკლესია-მონასტრებზე შეწერილი გადასახადები. აქვე გასათვალისწინებელია ბერძენი საეკლესიო პირების უარყოფითი როლიც. ისინი კონსტანტინოპოლის დაცემის შემდეგ (1453 წ.) თურქეთის ქვეშევრდომები გახდნენ, რასაც მოჰყვა ბერძენი პატრიარქის უფლებების ზრდა და სხვა მართლმადიდებელთა გავლენის შესუსტება პალესტინაში. ყოველივე ეს დასრულდა იმით, რომ ქართველთა ისტორიული რელიგიური დაწესებულებები თანდათან მიწებითურთ ბერძნებმა ჩაიგდეს ხელში და იქ ქართველებს ფეხი ამოაკვეთინეს.

როგორც პროფ. გოჩა ჯაფარიძე აღნიშნავს, “გრიგოლ ფერაძემ უცხოელ პილიგრიმთა ჩანაწერების საფუძველზე დაწვრილებით განიხილა წმინდა საფლავის ბაზილიკის ქართული სამლოცველოების, იერუსალიმისა, და, საერთოდ, პალესტინის სხვა მხარეთა ქართული ეკლესია-მონასტრების ისტორია, დააზუსტა წლები, როცა ქართველები ფლობდნენ მათ, დაასახელა ზოგიერთი ისეთი სავანე, რომლებსაც ქართველები გარკვეულ ხანებში ფლობდნენ (მაგ., პრეტორიუმი) და რომელსაც არ იცნობს ქართული წყაროები. მან კრიტიკულად განიხილა ბერძნული საპატრიარქოს “ოფიციალური” მოხსენება პალესტინის ქართველ ბერთა კოლონიების შესახებ და უჩვენა მათი ტენდენციურობა”¹⁷⁹.

გრ. ფერაძის ზემოხსენებული ნაშრომის მიმოხილვა სრული არ იქნება, თუ არაფერს ვიტყვით მის ბოლო ნაწილზე – “პალესტინის ქართული წარწერების შესახებ”, რომელიც დამატების სახით ერთვის უცხოელ პილიგრიმთა ცნობებს პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ. ეს წარწერები გაკეთებულია პალესტინის მონასტრებში ეკლესიების კედლებზე, საფლავის ქვებზე,

¹⁷⁸ იქვე, გვ. 78.

¹⁷⁹ გ. ჯაფარიძე, გვ. 16-17.

სხვადასხვა ლიტურგიკულ ჭურჭელზე თუ შესამოსელზე, აგრეთვე ხელნაწერთა არშიებზე. ისინი ძვირფას მასალას იძლევიან ქართველ ბერთა კოლონიების ისტორიისათვის. ამ წარწერებისათვის, როგორც გრ. ფერაძე აღნიშნავს, სამწუხაროდ სათანადო ყურადღება არ მიუქცევიათ ადრინდელ მკვლევრებსა და ხელნაწერთა კატალოგების შემდგენლებს, მათ შორის ისეთ ცნობილ მეცნიერებს, როგორებიც იყვნენ პროფ. ალ. ცაგარელი და პროფ. რ. ბლეიკი.

გრ. ფერაძე გვაცნობს ზოგიერთი წარწერის ტექსტს და მათი შესწავლის ისტორიას. მისი ცნობით, პირველი, ვინც პალესტინის ქართული წარწერების შესწავლას ყურადღება მიაპყრო, იყო ქართლის მთავარეპისკოპოსი ტიმოთე, რომელიც წმინდა მიწას 1754-1757 წლებში ესტუმრა. მას იქ მრავალი ქართული წარწერა უნახავს, მაგრამ მხოლოდ ორს ეხება დაწვრილებით. შემდეგი ინფორმაცია ეკუთვნის ბერს ლავრენტის, რომელიც იმერეთიდან მოსულა და 1805-1807 წლები გაუტარებია ჯვრის მონასტერში, სადაც მას აღუდგენია ძველი ხელნაწერები და გადმოუწერია რამდენიმე წარწერა, მაგრამ, სამწუხაროდ, დაწვრილებით არ გადმოუცია ცნობები მათ შესახებ.

1820 წელს წმინდა მიწაზე იყო გიორგი ავალიშვილი, რომელმაც ვრცლად აღწერა თავისი მოგზაურობა, მაგრამ ეს ნაშრომი ჯერ კიდევ გამოუცემელი იყო და ხელნაწერიც გრ. ფერაძეს თვალთ არ უნახავს. ის იძულებულია იმსჯელოს ამ ნაშრომის შესახებ მხოლოდ ილ. ჭყონიას აღწერილობის მიხედვით, რომელიც ჩართულია გ. ავალიშვილის სხვა ნაშრომის წინასიტყვაობაში¹⁸⁰.

ტიმოთე გაბაშვილის “მიმოსლვა”, რომელიც პირველად პლატონ იოსელიანმა გამოსცა 1852 წელს, ხელახლა გამოიცა საუკუნეზე მეტი ხნის შემდეგ (1956 წ.). ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა. მანვე ასეთივე სრული სამეცნიერო აპარატის დართვით გამოსცა გიორგი ავალიშვილის მოგზაურობის ჩანაწერები¹⁸¹.

¹⁸⁰ გ. ავალიშვილი, ხმა ცოდვილისა ღმრთისადმი, ტფ., 1884.

¹⁸¹ გიორგი ავალიშვილი, მოგზაურობა თბილისიდან იერუსალიმამდე. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბ., 1967 წ.

გრ. ფერაძე იმოწმებს აგრეთვე ექთიმე თაყაიშვილის ცნობას, რომლის მიხედვითაც ვინმე ეპისკოპოსი ტიმოთე ერისთავი სალოცავად წასულა პალესტინაში და, სავარაუდოა, მასაც დაეწერა წიგნი თავისი მოგზაურობის შესახებ, მაგრამ ის სხვა, აქამდე უცნობი ტიმოთე უნდა იყოსო.

დასასრულ, იერუსალიმსა და ათონის მთაზე ნამყოფ ქართველ სასულიერო პირთა შორის, რომლებმაც დაგვიტოვეს თავიანთი მოგზაურობის შთაბეჭდილებანი, გრ. ფერაძე იცნობს პ. კონჭოშვილის წიგნს “მოგზაურობა წმ. ქალაქს იერუსალიმსა და წმ. ათონის მთაზედ”.

წარწერებსა და ხელნაწერთა მინაწერებთან ერთად პალესტინის ქართული მონასტრების ისტორიისათვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია აღაპები. ქართული სააღაპე წიგნების შესწავლასა და გამოცემას სათავე დაუდო აკად. ნ. მარმა “სომხურ-ქართული ბიბლიოთეკის” სერიით გამოცემული ტექსტით “აღაპნი ჯუარის მონასტრისანი” (სანკტ-პეტერბურგი, 1914).

გრ. ფერაძემ ლაიფციგის უნივერსიტეტში მიაკვლია იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპების ნუსხას, რომელიც პროფ. ტიმენდორფს წამოუღია იერუსალიმიდან 1895 წელს და ამჟამად ცნობილია “ტიმენდორფის ნუსხის” სახელით. ამავე ტიმენდორფს უკავშირდება აგრეთვე თავგადასავალი სინას მთის ეკატერინეს მონასტრიდან წამოღებული ბერძნულ-ქართული ხელნაწერებისა, რომლებიც ამჟამად პეტერბურგის სალტიკოვ-შცედრინის საჯარო ბიბლიოთეკაშია დაცული, ერთი ძვირფასი პალიმფსესტი კი საბჭოთა კავშირისაგან ბრიტანეთის მუზეუმმა შეიძინა ასი ათას ფუნტ სტერლინგად, რასაც საკმაოდ დიდი სკანდალი მოჰყვა: ასეთი დიდი ფასი რომ შეიტყვეს, სინელმა ბერებმა განგაში ატეხეს და ხელნაწერის დაბრუნება მოითხოვეს იმ მოტივით, რომ იგი რუსებს კი არ ვაჩუქეთ, მხოლოდ გამოსაცემად ვათხოვეთო.

ამ ხელნაწერის ისტორიას ეხება გრიგოლ ფერაძის რამდენიმე ნაშრომი, რომელთა შორის პირველია “სინას ხელნაწერი – სინას ბერები – რუსეთი”, გამოქვეყნებული 1934 წელს¹⁸². ავტორი აღნიშნავს, აქამდე არც მე და არც სხვებს

¹⁸² Gr. Peradse, Der Kodex Sinaiticus – die Sinaimönche – Russland: Der Orient, H. 5, 1934, გვ. 110-111. იხ. აგრეთვე პოლონურად – “დოკუმენტი სინას კოდექსის აღმოჩენისა და ტექსტის პრობლემების

წარმოდგენა არ გვექონდა იმ დოკუმენტებზე, რომლებიც მე სრულიად შემთხვევით აღმოვაჩინე ამა წლის ივლისში ლაიფციგში, როცა ტიშენდორფის არქივში ვიკვლევდი იმ ქართული ხელნაწერების წარმომავლობას, რომლებიც ტიშენდორფმა აღმოსავლეთიდან ჩამოიტანაო. “მე შემთხვევით აღმოვაჩინე პირველხარისხოვანი დოკუმენტებიო, – განაგრძობს მკვლევარი, – რაკი სულ ახლო მომავალში ვაპირებ დავბეჭდო სპეციალური წერილი, ამჯერად მხოლოდ ორ დოკუმენტს გამოვაქვეყნებ, მაგრამ ეს ორი გადამწყვეტი მნიშვნელობისააო.

ხსენებული დოკუმენტებიდან ერთია რუსეთის დესპანის ნ. იგნატიევის წერილი ტიშენდორფისადმი, გაგზავნილი პრაღიდან 1869 წლის 5 (17) დეკემბერს, მასთან ერთად არის სინელი ბერების ხელწერილი, დათარიღებული 1869 წლის 18 ნოემბრით, საიდანაც ჩანს, ყველას არ მოუწერია ხელი.

მეორე საბუთია არქიეპისკოპოს კალისტრატეს წერილი ტიშენდორფისადმი 1874 წლის 12 მარტის თარიღით, საიდანაც აშკარაა, რომ ბერებს ხელნაწერისათვის იმ დროსაც კი არავითარი კომპენსაცია არ ჰქონდათ მიღებული. ამ წელს, როგორც ცნობილია, ტიშენდორფი გარდაიცვალა. რა მოხდა ამის შემდეგ, საბუთებიდან არ ჩანს, მაგრამ თავისთავად ცხადია, ბერებს არაფერი მიუღიათ.

“სინას მშვიდი მონასტერი, რომელმაც თავისი ცნობილი მდიდარი ბიბლიოთეკით ქრისტიანი ხალხების უძველესი კულტურის ისტორიიდან ბევრი ძვირფასი მარგალიტი შემოგვინახა, არ შეიძლება ჩვენს დროში მოტყუებული და გამარცხული იქნეს იმ ძალებისა და ხალხების მიერ, რომლებიც თავიანთ თავს ქრისტიანულს უწოდებენ” – აცხადებს ბოლოს ფერაძე.

შემდგომში გრიგოლ ფერაძე ისევ დაუბრუნდა ზემოხსენებულ ხელნაწერებს და დაიმოწმა ტიშენდორფის სიტყვები მისი წიგნიდან “Reise in den Orient”, რომ იერუსალიმის ჯვრის მონასტერში ნაპოვნი ხელნაწერთა ფრაგმენტები მისთვის დაუთმიათ ბერძენ ბერებს: “მონასტერში რაც კი ვნახე ბერძნული თუ ქართული ხელნაწერი, ნება დამრტეს, რომ წამომეღო მონასტრის სახსოვრად”¹⁸³.

შესახებ” – ჟურნალში “Elpis”, 8, 1934, გვ. 127-151; იგივე ნაშრომი გამოიცა ცალკე წიგნადაც: ვარშავა, 1934; ერთვის რეზუმე ფრანგულ ენაზე.

¹⁸³ G. Peradze, An account of the georgian monks and monasteries in Palestine:”Georgica”, N 4-5, 1937, გვ.205.

ამასთან დაკავშირებით აკად. ელ. ეტრეველი შენიშნავს: “როგორც ჩანს, პროფ. ტიშენდორფი ასევე მოქცეულა სინას მთის ეკატერინეს მონასტერში, საიდანაც მას წამოუღია ბერძნულ-ქართული პალიმფსესტები, რომელთა შორის რამდენიმე (X საუკუნისა) იოანე ზოსიმეს ავტოგრაფს წარმოადგენს. პალიმფსესტების ეს შესანიშნავი კოლექცია ამჟამად დაცულია სალტიკოვ-შჩედრინის ლენინგრადის საჯარო ბიბლიოთეკაში”¹⁸⁴.

ტიშენდორფის ნუსხისადმი მიძღვნილ ნაშრომებში გრ. ფერაძეს არეაერთხელ აქვს განცხადებული, რომ ის აპირებს მომავალში ამ ნუსხის უფრო გულდასმით შესწავლას და გამოცემას. სამწუხაროდ, ამ განზრახვის სისრულეში მოყვანა მას არ დასცალდა. შემდგომში ეს საპატიო საქმე იკისრა და ბოლომდე მიიყვანა აკადემიკოსმა ელენე მეტრეველმა.

ქართული სააღაპე წიგნების მეცნიერულ გამოცემას, როგორც ზემოთ უკვე აღინიშნა, საფუძველი ჩაუყარა აკადემიკოსმა ნიკო მარმა სწორედ ჯვრის მონასტრის მოსახსენებლის გამოცემით¹⁸⁵, როცა ე.წ. “ტიშენდორფისეული ნუსხა” ჯერ კიდევ არ იყო ცნობილი. ამ ნუსხის აღმომჩენმა და პირველმა მკვლევარმა გრიგოლ ფერაძემ იმთავითვე შენიშნა, რომ მასში წარმოდგენილი ალაპების ტექსტი ბევრად უფრო ძველი და სრულია, ვინემ ნ. მარის გამოცემული ალაპთა ტექსტის დედანი.

“თავდაპირველად ჩვენ განზრახული გვქონდა, – წერს აკად. ელ. ეტრეველი, – გამოგვეცა მხოლოდ ეს ახლადმოპოვებული ნუსხა, მაგრამ მუშაობის პროცესში დავრწმუნდით, რომ ეს ნუსხა ისეა დაკავშირებული ჯვრის მონასტრის სვინაქსარის ალაპებთან, რომ მათი ცალ-ვალკე გამოცემა არ იქნებოდა მიზანშეწონილი”¹⁸⁶.

ახალ გამოცემას ღირსება შეემატა აგრეთვე იმის შედეგად, რომ 1955 წელს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ფუნდამენტურმა ბიბლიოთეკამ ვაშინგტონის კონგრესის ბიბლიოთეკისაგან მიიღო იერუსალიმის ბერძნული საპატრიარქო ბიბლიოთეკის ქართულ ხელნაწერთა მიკროფილმები, რის შედეგადაც

¹⁸⁴ ელ. მეტრეველი, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962, გვ. 15.

¹⁸⁵ ნ. მარი, ალაპნი ჯუარის მონასტრისანი. ეტერბურგი, 1814.

¹⁸⁶ ე. მეტრეველი, იქვე.

შესაძლებელი გახდა ამ ხელნაწერთა მონაცემების გათვალისწინება ახალ გამოცემაში.

აკად. ელენე მეტრეველმა მონოგრაფიულად შეისწავლა და მაღალ მეცნიერულ დონეზე გამოსცა აგრეთვე ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი¹⁸⁷. უფრო ადრე მან ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიას უძღვნა არაერთი საფუძვლიანი გამოკვლევა, რომლებიც გამოიცა ცალკე წიგნადაც¹⁸⁸. რამდენიმე ფრიად მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ათონის კრებულის შესახებ ეკუთვნის აგრეთვე აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილს¹⁸⁹.

¹⁸⁷ ე. მეტრეველი, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, 1998.

¹⁸⁸ ე. მეტრეველი, ნარკვევები ათონის კულტურულ საგანმანათლებლოკერის ისტორიიდან, 1996.

¹⁸⁹ ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორიის საკითხები. III, 1966; IV, 1967.

IV თავი

ტექსტების გამოცემა

კოდიკოლოგიური კვლევა-ძიების დამაგვირგვინებელი ეტაპია წერილობითი ძეგლების გამოცემა სათანადო მეცნიერული აპარატით. ამ მხრივ გრიგოლ ფერაძის დამსახურება საყოველთაოდ ცნობილია და წინამდებარე ნაშრომშიც არაერთგზის იყო ამაზე საუბარი. გრიგოლ ფერაძის ბიოგრაფი ჰენრიკ პაპროცკი ხაზგასმით მიუთითებს, რომ მისი სამეცნიერო მოღვაწეობიდან უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ძეგლების გამოცემა: “გრიგოლ ფერაძემ გერმანულად თარგმნა “შობის განჩინება” იერუსალიმური წარმომავლობის ქართული კანონარიდან (VII ს.); ქართულად გამოსცა ბესარიონ გაბაშვილის უცნობი ლექსები და წმ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა; ქართულიდან პოლონურად თარგმნა აპოკრიფული მონოფიზიტური სახარება და ტიმოთესადმი მიწერილი დიონისე არეოპაგელის აპოკრიფული ეპისტოლე. მანამდე ფრანგულად თარგმნა წმ. ეტრე მოციქულის ლიტურგიის ქართული ვერსია”¹⁹⁰.

მიუხედავად ამისა, შეიძლება ითქვას, რომ ძეგლების გამოცემის მხრივ გრიგოლ ფერაძეს ბედი შედარებით ნაკლებად სწყალობდა და მის მიერ მიკვლეული ზოგი მნიშვნელოვანი ძეგლის გამოცემა მას თვითონ აღარ დასცალდა. მათ შორის ჰ. პაპროცკი ასახელებს: “სამი ლიტველის წამების” ბერძნულ ვერსიას და დიონისე არეოპაგელის ნაწარმოებებად ცნობილი უძველესი აპოკრიფების პოლონურად თარგმნას¹⁹¹.

აქვე უთუოდ უნდა მოვიხსენიოთ ისეთი ღირსშესანიშნავი ძეგლები, როგორცაა გრიგოლ ბაკურიანის ტიპიკონი და ე. წ. “ტიშენდორფის ნუსხა”, რომელთა გამოცემა მათმა აღმომჩენმა ვეღარ მოასწრო, მაგრამ მისი შესწავლის ისტორია განუყრელად არის დაკავშირებული გრიგოლ ფერაძის სახელთან. ზოგ

¹⁹⁰ ჰენრიკ პაპროცკი, ერქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე (თარგმანი პოლონურიდან ზურაბ ჭავჭავაძისა), წიგნში: ზ. ჭავჭავაძე, ლიტერატურისმცოდნეობა, კრიტიკა, პუბლიცისტიკა, თარგმანი. 1993, გვ.324.

¹⁹¹ იქვე, გვ.325.

მათგანზე ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი, ზოგზე კი ქვემოთ შევაჩერებთ ყურადღებას.

გრიგოლ ფერაძეს ეკუთვნის რამდენიმე ქართული თხზულების თარგმანი და პუბლიკაცია უცხოურ ენებზე; მათ შორის უნდა მოვიხსენიოთ “მცირედი კითხვა-მიგება, თქუმული წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთიმისი მთაწმიდელისა”, რომელიც ქართულ ენაზე პირველად გამოსცა გობრონ საბინინმა თავის წიგნში “საქართველოს სამოთხე” (პეტერბურგი, 1882) დიდ მოწამეთა – ანტონის, იოანეს და ევსტათის წამების ბერძნული ვერსიის აღმოჩენა ათონის მთაზე; საქართველოს სულიერი ცხოვრების მიმოხილვა ჟურნალ “მნათობის” შუქზე – ეს უკანასკნელი ლიტერატურული კრიტიკის სფეროს მიეკუთვნება და არა კოდიკოლოგიურ-ტექსტოლოგიურისას, მაგრამ განსაკუთრებული მნიშვნელობის გამო საჭიროდ მივიჩნიეთ ცალკე პარაგრაფი დაგვეთმო მისთვის.

იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა

ჩვენ უკვე გვქონდა საუბარი გრიგოლ ფერაძის პირველი მოგზაურობის შესახებ ინგლისში, როცა მან მცირე ხნით ოქსფორდის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაშიც იმუშავა და იქ ოლივერ უორდროპის მიერ შეწირულ ქართულ ხელნაწერთა კოლექციას გაეცნო. შემდგომში მკვლევარს კიდევ მიეცა შესაძლებლობა ამ ხელნაწერებზე უფრო გულდასმით მუშაობისა, რის შესახებაც თვითონვე გვაუწყებს: “წარსულ წელს, 1933 ივლისის დასაწყისში, მომიხდა ყოფნა რამდენიმე კვირით ოქსფორდში, სადაც ვმუშაობდი ცნობილ ოლივერ უორდროპის მიერ ბოდლენის წიგნთსაცავისადმი შეწირულ ქართულ მდიდარ კოლექციაში, რომელიც 75 ხელნაწერს შეიცავს და რომელთა კატალოგი ინგლისურად (სამწუხაროდ ჯერ გამოუქვეყნებელი) შედგენილია ქალბატონ ეკა ჩერქეზიშვილის მიერ”¹⁹².

¹⁹² ქ. “ჯვარი ვაზისა”, 4, 1934, გვ. 7.

იმხანად მკვლევარი, როგორც ჩანს, გატაცებით მუშაობდა თავის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გამოკვლევაზე “უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ” და ამასთან დაკავშირებით განსაკუთრებით აინტერესებდა მოგზაურთა ნაწერები. ოქსფორდის ქართულ ხელნაწერთა კოლექციას ცოტად თუ ბევრად ვიცნობდი ჩემი იქ წინა ყოფნის ხანიდან, მაგრამ რაკი შემდეგ დრო დამირჩა, ისევ ხელნაწერებს მივუბრუნდიო, – აღნიშნავს მკვლევარი, – სამწუხაროდ, რამდენიმე დღის შემდეგ პარიზში გამომიძახეს და იმ ხელნაწერის გადმოწერა, რომელმაც შემდეგ მთელი ჩემი ყურადღება მიიპყრო, მთლად ვერ მოვასწარიო.

საუბარია უორდროპების კოლექციის 56 ხელნაწერზე, რომელსაც გრიგოლ ფერაძემ “იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა” უწოდა, თუმცა, როგორც თვითონვე აღნიშნავს, ის შეიცავს ცნობებს დავით გარეჯის მონასტრის ცხოვრებიდანაც. თვითონ დედანში კი ამ ხელნაწერის უმთავრეს ნაწილს “ღვთივსულიერნი თხრობანი” ეწოდება. მისი სრულად გამოცემა უნდა იყოს მორიგი მიზანი ჩვენი მრევლისათვის, – შენიშნავდა მამა გრიგოლი, მაგრამ ალბათ გული უგრძობდა, რომ ამ საქმის ბოლომდე მიყვანის შესაძლებლობა პირადად მას აღარ ექნებოდა და ამიტომ ჩქარობდა, თავისი გადმოწერილი ნაწილი მაინც გაეცნო “ჯვარი ვაზისას” მკითხველებისათვის.

იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა, შემოკლებული სახით, გრიგოლ ფერაძის წინასიტყვაობითა და მასში ჩართული აღწერილობით გამოქვეყნდა “ჯვარი ვაზისას” ფურცლებზე¹⁹³. შემდგომში ის გადაიბეჭდა ავტორის ქადაგებებისა და ნარკვევების კრებულში, რომელიც თბილისის სასულიერო აკადემიამ გამოსცა¹⁹⁴.

ხელნაწერის პირველი აღწერილობა (უორდროპისეული კოლექციის სხვა ქართულ ხელნაწერებთან ერთად) ეკუთვნის ქალბატონ ეკა ჩერქეზს (ჩერქეზიშვილს). ამ აღწერილობით ბევრს უსარგებლია, მათ შორის გრიგოლ ფერაძესა და ცნობილ ინგლისელ ქართველოლოგს დ. ლენგსაც. ამ უკანასკნელის ცნობით, ეკა ჩერქეზის აღწერილობა შედგენილია 1923 წელს, გადაბეჭდილია

¹⁹³ «ჯვარი ვაზისას», 4, 1934, გვ.7-30.

¹⁹⁴ წმიდა მღვდელმოწამე გრიგოლი (ფერაძე), «მამაო ჩვენოს» განმარტება, ქადაგებები, ნარკვევები.2001, გვ. 114-131; რედაქტორი სალომე გოგინაშვილი. (ჩვენ ქვემოთ ციტატებს დავიმოწმებთ ამ გამოცემის მიხედვით).

მანქანაზე და აკინძულია ორ ტომად¹⁹⁵. აქვე დ. ლენგი თვითონაც გვთავაზობს უორდროპისეული კოლექციის აღწერილობას.

სხვათა შორის, ზემოხსენებულ ლექციაში დ. ლენგი აღნიშნავს: “1932 წელს ქართული სასულიერო მწერლობისა და ბიბლიის ძველი ქართული თარგმანების შესახებ ოთხი ლექცია წაიკითხა გრ. ფერადემ, რომელიც მერე პატროლოგიის პროფესორად იყო ვარშავაში. თავდაპირველად შიშობდნენ, რომ ფერადის მსმენელები შესაძლო იყო დაეფრთხო მის უცნაურ სალაპარაკო ინგლისურს, მაგრამ შემდეგში ოლივერ უორდროპისადმი მიწერილი მისი წერილიდან ჩანს, რომ სერიის პირველსა და უკანასკნელ ლექციას მაინც საკმაოდ ბევრი ხალხი ესწრებოდა”.

რაც შეეხება გრ. ფერადის აღწერილობას, რომელიც ჩართულია “იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკისათვის” წამმღვარებულ ნარკვევში, ის მხოლოდ ამ ქრონიკის შემცველ 56 ხელნაწერს ეხება, რომლის შესახებაც საკმაოდ სრული ცნობებია წარმოდგენილი: “ხელნაწერი 56 არ იპყრობს ყურადღებას არც თავის სიძველით: გადაწერილია 1798 წელს მომწვანო ქალაქში, არც თავისი ფორმატით – მაგ., იმ შესანიშნავ და უზარმაზარ პალესტინის პატერიკთან შედარებით, რომელიც გადაწერილია თვით იოანე პროხოვის მიერ და სპეციალურად აღწერლია ცნობილ ბოლანდისტ Peeters-ის მიერ (De codice hiberico, Analecta Bollandiana, 31, Bruxelles, 1912). არის იგი მხედრულად დაწერილი, მისი ფორმატია 6 3/4 x 4 და შეიცავს 236 გვერდს” (გვ. 115).

როგორც ამ აღწერილობიდან ჩანს, ეს საკმაოდ ვრცელი ხელნაწერი რამდენიმე თხზულებისაგან შედგება. მკვლევარი ჩამოთვლის კრებულში მოთავსებულ თხზულებათა სათაურებს გვერდების მითითებით: შესავალი (გვ.1-5); განმარტება ლიტურდიის (6-43); განმარტება მამაო ჩვენოსი (44-53); განმარტება მაზარის კურთხევის (54-73), განმარტება მონაზონებისა (74-97); ღვთივსულიერნი თხრობანი (98-192); ცხოვრება ონოსიფორესი (193-220); ლოცვა ჯვარშემოსილ სტავროფორესი

¹⁹⁵ დევიდ მარშალ ლენგი, ქართველოლოგიური კვლევა-ძიება ოქსფორდში. ოქსფორდში წაკითხული ლექციის პუბლიკაცია: Oxford Slavonic Papers. ამ ნაშრომის თარგმანი, შესრულებული ალ. გამყრელიძის მიერ, დაიბეჭდა ჟ. “ცისკარში”, 4, 1957.

(221-228); მოკლე მოთხრობა თვით პორფირესთვის (229-233); ეპიტაფია სტავროფორესი საფლავსა ზედა პორფირისსა (234-236).

ამ ჩამონათვალს მოსდევს თხზულებათა ფორმის მოკლე დახასიათება: “ფორმა დიალოგია, ცნობილი ბერულ და პატროლოგიურ ლიტერატურაში სულიერ მამის სტავროფორის (ე.ი. ჯვარშემოსილის) და მის სულიერ შვილის პორფირეს შორის. უკანასკნელი აძლევს კითხვებს და პირველი მას უპასუხებს . . . მხოლოდ ცხოვრება ონოსიფორესი უნდა იყოს შედგენილი ონესიფორეს ხორციელ შვილის იეროდიაკონ იოანეს მიერ, მაგრამ შემდეგ სტილისტურად გასწორებული სტავროფორეს მიერ” (გვ. 115-116).

ამის შემდეგ მკვლევარის ყურადღება მთლიანად გადატანილია ხელნაწერის ძირითად ნაწილზე (გვ.98-192), რომელსაც “ღვთივსულიერნი თხრობანი” ეწოდება და რომელიც შეიცავს ძვირფას ცნობებს იოანე ნათლისმცემლისა და დავით გარეჯის მონასტრებში მოღვაწე მამათა ცხოვრებიდან. ესენი არიან: იოანე მანგლელი, იოსებ არხიერი, ვესარიონ მამამთავარი, ზენონ არხიერი, სერაპიონ წინამძღვარი, სვიმონ წინამძღვარი, ზაქარია მონაზონი, სტავროფორეს მოძღვარი დანიელი, მარკოზ წინამძღვარი, ილარიონი, ანტონი, დავით-გარეჯის ბერი არსენი და სეფეწული იოანე, რომელთაგანაც რამდენიმე გამოჩენილი სასულიერო მოღვაწეა.

“როგორც ამ სარჩევიდან ჩანს, - წერს გრ. ფერაძე, - ნათლისმცემლის ბერებს ჰქონიათ მჭიდრო კავშირი და ხშირი მისვლა-მოსვლა დავით-გარეჯის მონასტერში. ბერები ამ ორთავე მონასტრების ამ სიაში არიან ერთმანეთში არეულნი. ზოგს, რასაკვირველია, ავტორი აღარ მოსწრებია, ზოგნი კი არიან მისი თანამედროვენი” (გვ. 116).

მცირე შესავლის შემდეგ წარმოდგენილია რჩეული ადგილები ზემოხსენებული თხზულებიდან. ტექსტში ძველი ქართულის დამახასიათებელი სპეციფიკური ასოები დაცული არ არის. მკვლევარი ტექსტს ბეჭდავს ქარაგმების გახსნით და გზადაგზა მცირე კომენტარის დართვით. მიუხედავად მცირე მოცულობისა, კომენტარები ფრიად საინტერესო და ფასეულია. ასე, მაგალითად, ხელნაწერში იკითხება: “დაიდგა თავით სართუნალად ქვაჲ, მოიჭიდა ხელნი გულსა ზედა და ესრეთ განუტევა სული”. სიტყვა სართუნალად ნაბეჭდ ტექსტში უცვლელად არის

დატოვებული, თუმცა ახლავს შენიშვნა: “შეცდომაა: უნდა იყოს ან სათუნალად, ან სასთუნალად. იხ. სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონი, გამ. აკ. შანიძის ...» (გვ.118). მართლაც, სულხან-საბას ლექსიკონში პარალელურად გვხვდება ორივე ფორმა: სათუნალი და სასთუნალი, ერთ ხელნაწერში (E) არის აგრეთვე სასთუმალი, ხოლო სართუმალი არც საბას და არც სხვა ლექსიკონებში არ დასტურდება, მაგრამ, ჩვენი აზრით, ის მაინც რეალურად მოსალოდნელი ფორმაა (შდრ. სძალი – რძალი, სძე – რძე, სთველი – რთველი და სხვა). ასეთი ვარაუდის სასარგებლოდ მეტყველებს ამ სახელწოდების მეგრული შესატყვისიც - ორთუმელი.

იოანე მანგლელის ხსენებისას მკვლევარი სქოლიოში შენიშნავს, რომ მის შესახებ არსებობს საინტერესო ლიტერატურა და საჭიროა მისი პიროვნების შესახებ დაწერილიყო მონოგრაფია. ეს ლიტერატურაც იქვეა მითითებული.

ხელნაწერში იკითხება: “და ესმა ესე ღვთისმოყვარესა მეფისა ძესა და ხატი იგი საკვირველი მან წარიტაცნა და დღეინდელად დღემდე ჰყავს იგი ცხოველმყოფელი დიდითა პატივითა”. აქ ”მეფის ძეს” ახლავს შემდეგი განმარტება სქოლიოში: “საქართველოს უკანასკნელი მეფე გიორგი, დავით გარეჯის მონ[ასტერში] დასაფლავებულია მისი მეუღლე ქეთევან დედოფალი” (გვ. 125) და ა.შ.

გრ. ფერაძე წუხს, რომ ხელნაწერის მთლიანად გადმოწერა ვერ მოასწრო და შემდეგ დასძენს: “ეს წიგნი და მისი ავტორი არ არიან უცნობნი ჩვენ საეკლესიო ლიტერატურაში. მიუხედავად იმისა, რომ კეკელიძე თავის სასულიერო მწერლობის მიმოხილვაში ამაზე არაფერს მოგვითხრობს. ცნობას შევხვდი პლატონ იოსელიანის გამოკვლევაში “აღწერა სიძველეთა ქალაქ ტფილისის”. თფილისი, 1866 წ. (რუსულად)¹⁹⁶. გვ. 161, შენიშვნა 108. ერთ-ერთი ხელნაწერი ამ აღნიშნულ თხზულების ყოფილა კიდევაც საკუთრება თვით პლ. იოსელიანის. ალბათ მოიპოვებინა საქართველოში ჩვენ მუზეუმებში ან კერძო პირთა შორის ასლები ამ შრომის. ვწუხვარ, რომ ამჟამად არ მაქვს ხელთ არც აღწერანი ჩვენი წიგნთსაცავების თედო ჟორდანიასი ან ექვთიმე თაყაიშვილის, ანდა პოლიევქტ კარბელაშვილის, აღწერანი დავით გარეჯის მონასტრის ხელნაწერთა (დაბეჭდილია

¹⁹⁶ იგულისხმება ნაშრომი: П. Иоселиани, Описание древностей города Тифлиса, 1866.

“ივერიაში” 152, 1886 წელს), რომელთა შორის უნდა ყოფილიყო, ალბად, ერთ-ერთი ასლი ამ ხელნაწერის” (გვ. 128).

ეს ვრცელი ამონაწერი იმიტომ მოვიყვანეთ, რომ აქ კარგად ჩანს, თუ რა მძიმე პირობებში უხდებოდა მუშაობა გრ. ფერაძეს მისთვის ასერიგად საინტერესო ხელნაწერზე. ამ მხრივ საყურადღებოა წერილის ბოლოც: “სრულიად ამოწურვა იმ მასალის, რომელიც ამ სიმპატიურ შრომაშია, შეიძლება მაშინ, როდესაც იგი მთლად გამოცემულ იქნება; აქ მხოლოდ მინდოდა ქართველ საზოგადოების ყურადღება მიმექცია ამ ჩვენი კულტურის ძეგლისადმი და იმედი მაქვს, რომ შეიძლება ვინმემ ანდა ჯგუფმა რომელიმემ იკისრონ ამ თხზულების სრული გამოცემა”.

მიუხედავად ხარვეზებისა, რაც კვლევა-ძიებისათვის არახელსაყრელი პირობებით იყო გამოწვეული და რასაც კარგად ხედავდა თვითონ მკვლევარი, ტექსტის ფერადისეულმა გამოცემამ მაინც წარმატებით შეასრულა თავისი ფუნქცია და მკითხველის ყურადღება მიმართა ძველი ქართული მწერლობის ბოლო პერიოდში შექმნილი მეტად საინტერესო ძეგლისაკენ. როგორც შემდგომი კვლევა-ძიებით გაირკვა, ამ ძეგლის ავტორია გარეჯის მონასტრის ბერი გაბრიელ მცირე (1745/55-1802), რომელიც XVIII ს. მეორე ნახევრის საკმაოდ ცნობილი მწერალი და მწიგნობარია¹⁹⁷

ტექსტის ფერადისეულ გამოცემას პირველი გამოცემაურა გამოჩენილი გერმანელი ქართველოლოგი გ. დეეტერსი, რომლის რეცენზიაც დაიბეჭდა ჟურნალში “Zeitschrift des deutschen Palaestina-Vereins”. Leipzig [Neue Folge 16] 91, 1937, 529-530.

მალე დაიბეჭდა აგრეთვე საზღვარგარეთ მოღვაწე გამოჩენილი ქართველი მეცნიერის მიქელ თარხნიშვილის ნაშრომი “ქართველი ბერების ცხოვრებიდან”¹⁹⁸. ნაშრომი რეცენზიის ფარგლებს სცილდება და დამოუკიდებელი სამეცნიერო გამოკვლევების სახეს ატარებს, მაგრამ ის შთაგონებულია გრ. ფერაძის ნაშრომით,

¹⁹⁷ იხ. კ. კველიძე, ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ.1, 1980, გვ. 398-403.

¹⁹⁸ Aus dem Leben der georgischen Mönche, Der Christliche Orient in Vergangenheit und Gegenwart 4, 1939). ამ ნაშრომის თარგმანი მოთავსებულია ავტორის წერილების კრებულში, რომელიც ქართულად გამოიცა 1994 წელს სერიით: ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები. წიგნი 1 (კრებული შეადგინა და გამოკვლევა დაურთო თ. ჭუმბურიძემ, გამომცემლობა “კანდელი”, გვ.52-55).

რომელსაც ავტორი მაღალ შეფასებას აძლევს: “ამ ორი მონასტრის [დავით გარეჯის და ნათლისმცემლის] ბერების ცხოვრებასა და მოღვაწეობაზე მოგვითხრობს ერთი მეტად მნიშვნელოვანი ხელნაწერი, რომელიც ოქსფორდის ბოდლეს ბიბლიოთეკაში არის დაცული. პროფესორ არქიმანდრიტ გრიგოლ ფერადის დიდ დამსახურებაა, რომ მან შეისწავლა ეს ხელნაწერი, რომელიც 75 ქართული ხელნაწერის კატალოგში 56-ე ნომრითაა აღწერილი, და თავისი კვლევის შედეგები ნაწილობრივ მაინც გამოაქვეყნა თავისივე ქართულ ჟურნალში “ჯვარი ვაზისა”¹⁹⁹.

მ. თარხნიშვილის წერილს ერთვის “ქრონიკის” ტექსტის გერმანული თარგმანი გრ. ფერადის პუბლიკაციაზე დაყრდნობით.

შემდგომში, რამდენადაც ჩვენს ხელთ არსებული მასალებიდან ჩანს, დაახლოებით ორი ათეული წლის განმავლობაში გრ. ფერადის ზემოხსენებულ ნაშრომს ადარავინ გამოხმაურებია, ვიდრე ცნობილი ინგლისელი ორიენტალისტი პროფ. დ. ლენგი ოქსფორდის უნივერსიტეტში წაიკითხავდა ლექციას თემაზე: “ქართველოლოგიური კვლევა-ძიება ოქსფორდში”, რომელიც მალე დაიბეჭდა კიდეც “ოქსფორდის სლავურ უწყებებში (“Oxford Slavonic Papers”). მოკლე ხანში გამოქვეყნდა მისი ქართული თარგმანიც, შესრულებული ალ. გამყრელიძის მიერ²⁰⁰. დ. ლენგი მოკლედ მიმოიხილავს ბოდლეს ბიბლიოთეკაში დაცულ უორდროპისეული კოლექციის ქართულ ხელნაწერებს და იქვე მიუთითებს, რომ გარეჯის იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა შეისწავლა და მისი ნაწყვეტები გამოაქვეყნა გრ. ფერადემ.

ამის შემდეგ ინტერესი ოქსფორდში დაცული “ქრონიკისადმი” და საერთოდ გარეჯის სალიტერატურო სკოლის ქართული ხელნაწერებისადმი ერთბაშად გაიზარდა. ამ მიმართულებით გრ. ფერადის მიერ მონიშნულ გზას გაჰყვა და მნიშვნელოვანი წარმატება მოიპოვა ძველი ქართული ლიტერატურის ცნობილმა მკვლევარმა ივანე ლოლაშვილმა, თუმცა მისთვის გრ. ფერადის ნაშრომი ამ საკითხზე მაშინ ჯერ კიდევ არ ყოფილა ცნობილი.

თვითონ ი. ლოლაშვილი ამის შესახებ წერს: “გაბრიელ მცირის “სულიერნი თხრობანი” დაცულია ხელნაწერად ინგლისში, ბოდლეს ბიბლიოთეკაში, მარჯორი

¹⁹⁹ მ. თარხნიშვილი, წერილები, 1994, გვ.53.

²⁰⁰ იხ. ჟურნ. “ცისკარი”, 4, 1957.

უორდროპის პირად არქივში. აქ იგი აღრიცხულია ასეთი სათაურით – “გარეჯის ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკა”. ცნობა მის შესახებ ინგლისურ ენაზე გამოაქვეყნა დ. ლენგმა “ოქსფორდის სლავურ უწყებებში”, სადაც ნათქვამია, რომ ამ “ქრონიკის” ნაწყვეტები 1934 წელს პარიზში დაბეჭდა გრ. ფერადემო²⁰¹. სამწუხაროდ, ეს ნაშრომი ჩემთვის დღემდე უცნობია. ხელნაწერის მიკროფილმი ჩემი თხოვნით ინგლისიდან გამოითხოვა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ცენტრალური სამეცნიერო ბიბლიოთეკის ყოფილმა დირექტორმა ვლადიმერ უზნაძემ. ამ “ქრონიკას” ხელნაწერში ეწოდება “ჯვარშემოსილი”. იგი მეცნიერულად შევისწავლე და 1962 წელს დავბეჭდე ნარკვევი “გაბრიელ მცირის მემუარული თხრობანი”²⁰², ხოლო ტექსტი შემოკლებით გამოვაქვეყნე 1965 წელს^{203*}.

ვფიქრობთ, ყველაფერი ნათლად და გარკვევით არის თქმული, იმის გამოკლებით, თუ რატომ ვერ შეძლო თბილისელმა მკვლევარმა თავის დროზე გასცნობოდა პარიზში დაბეჭდილ გრ. ფერადის ნაშრომს. თუმცა ეს სტრიქონებს შორის თავისთავად იგულისხმება. საბედნიეროდ, სანთელ-საკმეველი უკვალოდ არ გამქრალა და გრ. ფერადის დამსახურება ამჯერად შეუმჩნეველი არ დარჩენილა.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს, რომ ინგლისში დაცული, გარეჯელ მამათა ცხოვრების ამსახველი თხზულება, რომელიც პირველმა შეისწავლა და შემოკლებით დაბეჭდა გრ. ფერადემ “იოანე ნათლისმცემლის მონასტრის ქრონიკის” სახელწოდებით, რამდენიმე წლის წინ სრული სახით, მაგრამ სხვა სათაურით, გამოაქვეყნა ზაზა სხირტლაძემ²⁰⁴. ამით მკვლევარმა განახორციელა წმინდა მამა გრიგოლის დიდი ხნის წინანდელი სურვილი და ღირსეული პატივი მიაგო მის სახელს.

²⁰¹ ცისკარი, 1957, 4, გვ.151.

²⁰² ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, 1, 1962, გვ.7-32.

²⁰³ XVIII საუკუნის ქართული მწერლობის საკითხები, 1, 1965, გვ. 119-150

* მცირე უწყებანი ქართველთა მწერალთათვის (XVI-XIX სს.). გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლაშვილმა, თბ., 1982, გვ. 54-55.

²⁰⁴ ღირსი გაბრიელ მცირე, ღვთისმშობლის თხრობანი სულთა ღვთისმოყუარეთა ფრიად სარგებელნი. გარეჯელ მამათა ცხოვრება. გამოსაცემად მოამზადა ზაზა სხირტლაძემ. გამომცემლობა “ნათლისმცემელი”, თბილისი, 2002.

გრიგოლ ფერაძის საენათმეცნიერო ძიებანი

გრიგოლ ფერაძის სამეცნიერო მოღვაწეობაში ენათმეცნიერულ კვლევა-ძიებას მცირე ადგილი უჭირავს, მაგრამ ეს ლინგვისტური დაკვირვებანი ფრიად საინტერესოა და ღირსია საგანგებო ყურადღებისა. ამ მხრივ პირველ რიგში აღსანიშნავია გამოკვლევა “წმინდა გიორგი ქართველი ერის შემოქმედებაში”, რომელიც ჟურნალ “ჯვარი ვაზისას” ფურცლებზე გამოქვეყნდა²⁰⁵.

ნაწილობრივ ამავე საკითხებს ეხება გრ. ფერაძის ნაშრომი “საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები”, წაკითხული ოქსფორდში 1932 წლის 24 მაისს და დაბეჭდილი ამავე წელს ჟურნალში “Oriens Christianus”²⁰⁶. მისი ქართული თარგმანი, შესრულებული ჩვენ მიერ, დიბეჭდა ჟურნალ “არტანუჯის” ფურცლებზე²⁰⁷. იქვე წარმოდგენილია გრიგოლ ფერაძის ამ ნაშრომის ვრცელი მიმოხილვა, რომელიც ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორს მარიამ ჩხარტიშვილს ეკუთვნის²⁰⁸.

როგორც ცნობილია, წმინდა გიორგის ქართველი ხალხის სულიერ ცხოვრებაში გამორჩეული ადგილი უკავია და მისდამი განსაკუთრებული ინტერესი სრულიად ბუნებრივია. ეს ინტერესი კიდევ უფრო გაცხოველდა მას შემდეგ, რაც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა წმინდა გიორგის სახელი ქართული წარმართობის საკითხს დაუკავშირა და ოდინდელ მთვარის კულტთან გააიგივა²⁰⁹.

²⁰⁵ გრიგოლ ფერაძე, წმინდა გიორგი ქართველი ერის შემოქმედებაში: ჟურნ. “ჯვარი ვაზისას”, პარიზი, 2, 1932, გვ. 6-35; წმინდა მღვდელმწიფე გრიგოლი (ფერაძე), “მამაო ჩვენოს” განმარტება, ქდაგებები, ნარკვევები. თბილისის სასულიერო აკადემიის გამ., რედაქტორი სალომე გოგინაშვილი, თბილისი 2001., გვ.79-102; გურამ შარაძე, ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია. ტ. V, თბილისი 2004, გვ. 446-467.

²⁰⁶ Gr. Peradse, Die Probleme der aeltesten Kirchengeschichte Georgiens: Oriens Christianus, Wiesbaden, 29. Bd. 7. 1932, გვ. 153, 171.

²⁰⁷ გრ. ფერაძე, საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები. (თარგმანი თ. ჭუმბურიძისა) : ჟ.“არტანუჯი”, 2003, 11. გვ.65-78.

²⁰⁸ მარიამ ჩხარტიშვილი, საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორია XXI საუკუნის გადასახედიდან: ჟ.“არტანუჯი”, 2003, 11. გვ. 79-86.

²⁰⁹ ივანე ჯავახიშვილი, თხზულებანი, ტ. I, თბილისი 1979. გვ. 88-100.

ერთ-ერთ მთავარ არგუმენტად ამ მოსაზრების სასარგებლოდ ივ. ჯავახიშვილს ის მიაჩნია, რომ ქართულ ხალხურ პოეზიაში მთვარე მამრობითი სქესის არსებად არის მიჩნეული, მზე კი – მდედრობითისად (“მზე დედაა ჩემი, მთვარე – მამა ჩემი . . .”). გრ. ფერაძე ფრთხილად, მორიდებით ეკამათება დიდ მეცნიერს და არ იზიარებს მის ზემოხსენებულ მოსაზრებას.

გრ. ფერაძე სვამს კითხვას: როდის ჩნდება ჩვენში წმინდა გიორგის კულტი ან საიდანაა იგი შემოტანილი? მისი მტკიცებით, ჩვენში ქრისტიანობის შემოსვლისა და გავრცელების ხანაში, ე. ი. IV-V საუკუნეებში, და შემდგომაც – X საუკუნემდე – გიორგი არც ისე გავრცელებული სახელი ჩანს. ეს სახელი ქართველ მეფეთა შორის მხოლოდ XI საუკუნიდან გვხვდება, კათალიკოსთა შორის კი X საუკუნიდან და აქაც სამი გიორგიდან ორი რაღაც გაუგებრობის შედეგი უნდა იყოს²¹⁰. შემდეგ მკვლევარი განაგრძობს: “ქართული ონომასტიკონი, სამწუხაროდ, იმდენად დამუშავებული არ არის, რომ შეიძლებოდეს იმის თქმა, თუ რამდენად იყო ეს სახელი ერისკაცთა შორის გავცელებული. ერთადერთი ერისკაცი, რომელსაც გიორგი ერქვა (და რომელიც მე შემხვდა მე-10 საუკუნემდე), იყო გიორგი ჩორჩანელი, მე-11 საუკ. სერაპიონ ზარზმელის მფარველი”²¹¹. აქვე მკვლევარი აღნიშნავს იმ ფაქტსაც, რომ წმ. გიორგის საგალობლებიც ძირითადად X ს. შემდეგაა დაწერილი.

მკვლევარის საბოლოო დასკვნა ასეთია: “მე იმას არ უარვპყოფ (პრინციპში), რომ წმ. გიორგი მთვარის ადგილას იყოს. ჩვენ არა ერთი და ორი მაგალითი გვაქვს იმისი, რომ რომელიმე ქრისტიანული წმინდანი არის რომელიმე წარმართული ღვთაების ადგილზედ, მაგრამ რომ წმ. გიორგი მთვარის ადგილზეა დღეს, ე. ი. რომ წმ. გიორგიმ მითთვისა ყველა ის პატივი, რაც მთვარეს ჰქონია ქართული წარმართობის დროს, ეს მე ვგონებ ჯავახიშვილის მიერ მტკიცე არგუმენტებით არაა დამტკიცებული”²¹².

²¹⁰ გურამ შარაძე, ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია. ტ. V, თბილისი 2004, გვ. 459-460.

²¹¹ იქვე, გვ. 460.

²¹² იქვე, გვ. 466.

საკითხი რთულია და, რაც მთავარია, შორს სცილდება ჩვენი შრომის ფარგლებს. ამიტომ ჩვენ აქ მის დაწვრილებით განხილვას არ შევუდგებით. დავიმოწმებთ მხოლოდ ერთ ადგილს მ. ჩხარტიშვილის ზემოხსენებული ნაშრომიდან: “გრიგოლ ფერაძე წარმოგვიდგენს საინტერესო ნარკვევს საქართველოში წმ. გიორგის თაყვანისცემის ისტორიის შესახებ. დღეს ჩვენ ხელთა გვაქვს ხსენებულ წმინდანთან დაკავშირებული ქართული ტექსტების პუბლიკაცია, აგრეთვე არაერთი ახალი გამოკვლევა. ... წმ. გიორგისთან დაკავშირებით გამოკვლევაში წამოჭრილია ქართულ ონომასტიკონში გიორგის გავრცელების ქრონოლოგიის საკითხი. გრიგოლ ფერაძე იმოწმებს “წმ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრების” ცნობას, ამ მეგლში ასახულ ეპოქას კი VIII საუკუნით განსაზღვრავს. ამგვარ პოზიციაზე იდგა ქმნილების აღმომჩენი და მისი პირველი გამომცემელი მოსე ჯანაშვილი. დღეს VIII საუკუნით “წმ. სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში” აღწერილ ისტორიას აღრავინ ათარიღებს. ამ საკითხის გარშემო დავაა, ოლინდ მეცნიერთა ნაწილი მხარს უჭერს VII საუკუნეს, ნაწილი კი – IX-ს. მე ვფიქრობ, მართებულია პირველი თვალსაზრისი ... ამრიგად, ჯერჯერობით ჩვენს ხელთ არსებული მასალებით ქართულ ონომასტიკონში სახელი გიორგი გვხვდება VII საუკუნიდან”²¹³.

ამავე ნაშრომში მთვარის საკრალური არსის განხილვასთან დაკავშირებით ავტორი ეხება აგრეთვე რამდენიმე ქართული სიტყვის მნიშვნელობასა და ეტიმოლოგიას. (მთვარე, მანგი, მანგალი, მანკი. ...). ამათგან მთვარე, როგორც გრ. ფერაძე აღნიშნავს, ძირეული ქართული სიტყვაა, რომელიც “ჯავახიშვილის მიერ ზედმიწევნითაა შესწავლილი და გამოკვლეული”.

იშვიათად ასეთივე მნიშვნელობით გვხვდება სპარსულიდან ნასესხები სიტყვა მანგი, რომელსაც საბა ასე განმარტავს: “მარგალიტი, გინა მთოვარე”. განმარტებით ლექსიკონში კი წარმოდგენილია აგრეთვე მისი გადატანითი მნიშვნელობანი: ნათელი, მოელვარე, მწყაზარი. მისი ხმარების ერთი ნიმუში “ვეფხისტყაოსანშიც” დასტურდება: “გიბრძანებსო ტანი ალვა, პირი მანგი”. როგორც ილია აბულაძისა და

²¹³ მარიამ ჩხარტიშვილი, საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორია XXI საუკუნის გადასახედიდან: ჟ. არტანუჯი, 2003, 11., გვ. 83.

ზურაბ სარჯველაძის ლექსიკონებიდან ჩანს, სიტყვა მანგი ძველ ქართულ ტექსტებში დადასტურებული არ არის, მაგრამ გვხვდება მისგან ნაწარმოები ტერმინი – სასოფლო-სამეურნეო იარაღის სახელწოდება მანგალი. ამ სიტყვათა ეტიმოლოგიურ კავშირზე, როგორც ჩანს, ყურადღება პირველად სწორედ გრ. ფერაძეს გაუმახვილებია. აი, რას წერს იგი ამასთან დაკავშირებით: “სპარსული “მანგ” - მთვარედან ნაწარმოებია ქართულად (ისე როგორც სომხურადაც) მანგალი (დღევანდელი ნამგალი); ე. ი. ნახევარი მთვარე, ნახევარი წრე. საღმრთო წერილში იხმარება მანგალი, თარგმანებშიაც, განურჩევლად, როგორც ნამგლისთვის, ისე ცელისთვის. ახალ აღთქმაში გვხვდება ეს სიტყვა მხოლოდ ორჯერ, მარკოზი 4, 29; განცხადება 14, 14. აღსანიშნავია, რომ ოპიზის (913 წ.), ჯრუჭის (936 წ.) და ტბეთის (995 წ.) სახარებანი, მარ. 4, 29 მანგალს ხმარობენ. უძველეს ქართულ სახარებაში – ადიშის (897 წ.) (პროფ. თაყაიშვილის გამოცემა) მანგალის მაგიერათ “მღული”-ა ნახმარი”²¹⁴.

გრ. ფერაძეს არც ის ფაქტი გამორჩენია მხედველობიდან, რომ სიტყვა მანგი სპარსულში სხვაგვარ მნიშვნელობასაც ატარებს. ამასთან დაკავშირებით მკვლევარი შენიშნავს: “შეცდომა იქნებოდა, ჩემის აზრით. . . რომ მთვარეს ”მანგ” ჰქონდეს რაიმე კავშირი მეორე სპარსულ სიტყვასთან “მანგ”-თან, რომელიც ნიშნავს სიცრუეს (შეადარეთ ოსური ”შენგ-ევდისენტე” – ცრუ მოწმენი). “მანგ”-ი ქართველებსაც აქვთ სპარსულიდან [ნასესხები] ისევე, როგორც სომხებს. სომხურად “მანგ” ან “მანკ” ნიშნავს სიცრუეს; ქართულად ”მანკი” (აქედან უმანკოება), “მანკიერი” შესაძლებელია ამ “მანგ”-იდან იყოს წარმოებული» (იქვე).

ზემოაღნიშნული ფერაძისეული ეტიმოლოგიები სავსებით დამაჯერებელია და არვითარ ეჭვს არ იწვევს. ისინი გაზიარებულია კიდევ (ოლონდ ავტორისა და ნაშრომის მიუთითებლად, რადგან ისინი ადრე საქართველოში ცნობილი არ ყოფილა). ეს ძიებანი მით უფრო საგულიხმო და დასაფასებელია, თუ გავითვალისწინებთ, რა მძიმე პირობებში უხდებოდა მკვლევარს მუშაობა, როცა ძველი ქართული ენის ძეგლები მეცნიერულად ჯერ კიდევ ნაკლებად შესწავლილი

²¹⁴ გურამ შარაძე, ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია. ტ.V, თბილისი 2004. გვ. 465.

და გამოუცემელი იყო, ხოლო უკვე გამოცემული ძეგლები და მათ შესახებ არსებული სამეცნიერო ლიტერატურაც უცხოეთში ძნელად ხელმისაწვდომი იყო.

ბესიკის ლექსი

ინგლისში ქ. ოქსფორდში სამეცნიერო მუშაობის მიზნით ჩასულ გრ ფერაძეს, რომელიც 1931 წლის 13-დან 16 აპრილამდე ბოდლეის წიგნთსაცავში პატროლოგიურ ლიტერატურას ეცნობოდა, როგორც თვითონ აღნიშნავს, აქ მუშაობის დროს ხელში ჩავარდნია ერთი მხედრულად ნაწერი კრებული, გადაწერილი ლუკა ისარლოვის მიერ 1835 წელს.

ლუკა ისარლოვი (1814-1893) ქართული კულტურის ისტორიაში უმეტესად ცნობილია როგორც მკაცრი ცენზორი, თუმცა წერდა ლექსებს და თავის დროისთვის საკმაოდ განათლებული ლიტერატორი იყო. სულ მალე მისი გარდაცვალების შემდეგ, 1894 წელს, მისი ლექსები ცალკე წიგნად გამოსცა ცნობილმა მწიგნობარმა და მკვლევარმა ზაქარია ჭიჭინაძემ. ამ გამოცემის მოსამზადებლად, როგორც გრ.ფერაძე ვარაუდობს, ლ.ისარლოვის ხელნაწერი კრებული მის მემკვიდრეებს გადაუციათ ზ. ჭიჭინაძისთვის, ამ უკანასკნელისაგან კი იგი უორდროპს შეუძენია 1894 წლის 25 სექტემბერს (ლ. ისარლოვის ლექსების გამოცემის შემდეგ).

ზემოხსენებული ხელნაწერი მოკლედ აღწერილია უორდროპის ქართულ წიგნთა კატალოგში ქ-ნ ევა ჩერქეზიშვილის მიერ. ხელნაწერი შეიცავს 138 გვერდს. დასაწყისში წარმოდგენილია ორ სვეტად ნაწერი ქართული ლექსიკონი, შედგენილი საბას ლექსიკონის მიბაძვით თუ პირდაპირ გადმოწერილი იქიდან. ლექსიკონი დამთავრებული არ არის და მისთვის ცარიელი ფურცლები ბლომად არის დატოვებული. შემდეგ წარმოდგენილია ლექსები, ნაწერი ერთ სვეტად, რომელთა უმეტესობას ავტორის ვინაობის მითითება არ ახლავს.

მოჰყავს რა ეს ცნობები, გრ. ფერაძე აღნიშნავს: «ამ ლექსებში სამმა ლექსმა მიიზიდა ჩემი ყურადღება, რომელთაგან ორი ეკუთვნის ბესიკს (ერთი უკვე ცნობილია). თვით მესამე, ჩემის აზრით, უნდა ბესიკს მივაკუთვნოთ. ენა ამ ლექსის არის ბესიკის და თუმცა ამ ლექსის მოთავსება ბესიკის ლექსთა შორის მაინც და

მაინც იმის დამამტკიცებელი არაა, რომ ეს ლექსიც უნდა აუცილებლივ ბესიკს მიეკუთვნოს, მაგრამ თვით ეს მოვლენაც აღსანიშნავია. ამას კიდევ შეგვიძლია დავურთოთ ერთი გარემოება, რომელზედაც ამ მოკლე წერილის დასასრულს იქნება საუბარი»²¹⁵.

ბესარიონ გაბაშვილი, იგივე ბესიკი (1750-1791), ქართული ლიტერატურის ისტორიაში კარგად არის ცნობილი როგორც ავტორი ლირიკული და სახოტბო ლექსებისა, ისტორიული პოემისა, მწვავე ეპიგრამებისა. მან ახალ სიმაღლეზე აიყვანა ქართული სატრფიალო ლირიკა, საგრძნობლად აამაღლა პოეტური ტექნიკის დონე. ბესიკის ლექსები მრავალი ხელნაწერი კრებულის სახით არის მოღწეული ჩვენამდე, მაგრამ ამ კრებულებში ხშირად მოთავსებულია მიმბადველთა ლექსებიც, რაც ართულებს მათ გამიჯვნას ერთიმეორისაგან. აქვე გასათვალისწინებელია ისიც, თუ რა მძიმე პირობებში უხდებოდა მუშაობა ახალგაზრდა მკვლევარს ოქსფორდში, სადაც მას ხელი არ მიუწვდებოდა არც ბესიკის ავტოგრაფებზე და არც მაშინდელ უახლეს ქართულ სამეცნიერო ლიტერატურაზე. ამით აიხსნება გრ. ფერაძის მორიდებული ტონი ამა თუ იმ ლექსის ავტორად ბესიკის მიჩნევის თაობაზე.

ხელნაწერ კრებულში მოთავსებული იმ სამი ლექსიდან, რომელთა ავტორადაც გრ. ფერაძე ბესიკს მიიჩნევს, მას განსაკუთრებით მოსწონს და სპეციალისტთა ყურადღებას მიაქცევს მესამე ლექსს, რომელსაც ავტორის ვინაობა არ აწერია. იგი მართლაც გამოირჩევა როგორც მოცულობით, ისე მხატვრული ფორმით და პოეტური ოსტატობით. მკვლევარს მოჰყავს ეს ლექსი სრული სახით და შემდეგ იძლევა თავისი მოსაზრების დასაბუთებას:

«ეს ლექსი შეუძლებელია იყოს თვით ისარლოვის, რომელიც ცოტად თუ ბევრად ნიჭიერ ლექსებს წერდა. ის ამ ლექსს თავის ლექსთა კრებულში შეიტანდა, რომელიც მისი სიკვდილის შემდეგ გამოვიდა ცალკე წიგნად. მთელი ამ ლექსის კომპოზიცია, ენა, შინაარსი არც ერთ ისარლოვის ლექსს არ უდგება. თუმცა მე ქართული საერო ლიტერატურის დარგში არ ვმუშაობ და ამის გამო ჩემს აზრს ისეთი მნიშვნელობა არ ექნება, როგორც ამ დარგში მომუშავე სპეციალისტისას,

²¹⁵ გრ. ფერაძე, ბესარიონ გაბაშვილის გამოუქვეყნებელი ლექსი: ჟურნალი «ჯვარი ვაზისა», 1, 1931, პარიზი, გვ. 13-14.

მაგრამ, ჩემის აზრით, ეს ლექსი უნდა ეკუთვნოდეს ბესიკს»²¹⁶. ჩვენ არ ვიცით, გრ. ფერადის ეს მოსაზრება როდის გახდა ცნობილი ქართული ლიტერატურის ისტორიის სპეციალისტებისათვის, მაგრამ ის კი ფაქტია, რომ სამი ათეული წლის განმავლობაში მას არავინ გამოხმაურებია და მისი დასაბუთება ან უარყოფა არავის უცდია. მხოლოდ 1962 წელს, როცა საბჭოთა პერიოდში მეორედ გამოიცა ბესიკის თხზულებათა სრული კრებული ალ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით, სარედაქციო წერილში («ტექსტისათვის») ნახსენებია გრ. ფერადის წერილი «ჯვარი ვაზისას» ფურცლებზე და იქიდან მოყვანილია სრული ტექსტი ორი ლექსისა, რომელთა ავტორადაც გრ. ფერადეს ბესიკი მიაჩნია.

ს მეფის საფლავზე დაწერილი)», – ნათქვამია ბესიკის თხზულებათა სარედაქციო წერილში, – «ლექსი იმდენად უვარგისია (და თანაც ბოლო ორი ტაეპი ხალხურია), რომ ყოვლად შეუძლებელია იგი ბესიკს ეკუთვნოდეს»²¹⁷.

შემდეგ სარედაქციო წერილში სრულად არის მოყვანილი მეორე ლექსის ტექსტიც. ფერადისეული პუბლიკაციისაგან განსხვავებით, ტექსტი დაყოფილია სტროფებად და დასმული აქვს სასვენი ნიშნები თანამედროვე ნორმების შესაბამისად. რაც მთავარია, ლექსის პირველი ნაწილი (ფერადისეული პუბლიკაციით 1-20 სტრიქონები) გადატანილია ბოლოში, წინ კი მოქცეულია მეორე ნაწილი (21-40 სტრიქონები), თანაც ამ ცვლილების თაობაზე სარედაქციო წერილში სიტყვაც კი არ არის ნათქვამი (სინამდვილეში ლექსის სტრუქტურა სავსებით სწორად არის წარმოდგენილი გრ. ფერადის პუბლიკაციაში და ის ამ მხრივ არავითარ შესწორებას არ საჭიროებს).

რედაქციის აზრი ამ ლექსზეც უარყოფითია: «რედაქციის მოსაზრებით, ძლიერ საეჭვოა, რომ ბესიკი იყოს საცილობელი ლექსის ავტორი. ლექსი საერთოდ სუსტია. შინაარსობრივად მას ახასიათებს ბესიკისათვის შეუფერებელი სარწმუნოებრივი განწყობილების ტენდენცია («ვის გსურს სოფლით იქმნა არა დაგული, სადმართოს

²¹⁶ იქვე, გვ. 16.

²¹⁷ ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული, მე-6 გამ. ალ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით. 1984, გვ. 224-225.

სიბრძნეს მიეც გონი და გული»), არც არავითარი ფორმალური მინიშნება მოეპოვება ბესიკის ავტორობის სასარგებლოდ»²¹⁸.

ზედმეტი არ იქნება, ეს ლექსი ჩვენც სრული სახით წარმოვუდგინოთ მკითხველს ჩვენი ზოგიერთი შესწორებით და შენიშვნებით. სამწუხაროდ, ხელნაწერზე ჩვენ უშუალოდ ხელი არ მიგვიწვდებოდა, ვეყრდნობით გრ. ფერაძის გამოცემას, სადაც ზოგი წაკითხვა, რომელსაც ჩვენ ვასწორებთ, შესაძლოა კალმისეული ლაფსუსი ან ბეჭდვისას დაშვებული კორექტურული შეცდომა იყოს.

* * *

1. დამტკიცებულ-ჰყოს ეს მარად მზერამან:
საწუთროს²¹⁹ ბრუნვანი თქმად არ ეგების;
ვით ბნელ-ჰყო დღე ჩემი, განმყო მზე რა მან,
ესრეთ მიმნდოთ²²⁰ მისთა მახედ ეგების.
2. ოდეს იწყოს ეტლმან ვისდა სადარად,
ელვარე-ჰყოფს კრთოლვით სვიანთ სადარად;
უშიშრად ვალს, უნებს, ჰგონებს სად არად,
მუნით წვიმა-ჭეხა წინა ეგების.
3. სოფლის შვება ცხადი, გინა იგავი,
დასასრულ განსჭრიტო, არის იგ²²¹ ავი;
თუმცა მისნი ნივთნი სრულად იგავი,
უცილოდ განქარდეს, ბოლოდ ეგ ების.
4. სვე-ბედი, ვით ორთქლი, დამი წამისა,

²¹⁸ იქვე, გვ. 227.

²¹⁹ საწუთროს.

²²⁰ მომნდოთ.

²²¹ იგი.

განაქროს სოფელმან და მიწამ ისა;
მას სიცრუედ იგ ვერ დამიწამისა,
ამიერ უმკვიდროდ ვინცა ეგების.

5. საცთურთა მანაით²²² ჰსწნა მან გალია,
მით გახრწნა სიცოცხლე და მან გალია;
მუხთლობით ლესული ჰსდვა მანგალია,
იავარ-ჰყო ვანი, სადღა ეგების?

6. წარმოდგეს²²³ რა ჰაზრთა შინა ის ერი,
ეტყვის გლახ გულს: ოდეს მასთან ისერი,
აწ ნაცვლად შვებისა სიკვდიდ ისერი,
მით გული უმეტეს ლახვარს ეგების..

7. ვის მკვეთრი²²⁴ უბნობა და თქმა ახს ენით,
მრწემთ²²⁵ უბრძანეთ და უხუცესთ ახსენით,
სოფლით განაწირი სავნად, ახ, სენით!
გრძნობა²²⁶ ამას ყოველს²²⁷ ავლად ეგების.

8. ლტოლვილის სამოსი ვინცა იცონა,
გულისთქმა ბაგითურთ მტკიცედ იცონა,
მარად ცრემლით ლოცვა არა იცონა,
არ შთავარდეს საფრთხესა მას ეგებ ის.

9. ვის გსურს სოფლით იქმნა არა დაგული,
საღმრთოს სიბრძნეს მიეც გონი და გული,

²²² მანაით.

²²³ წარმოდგეს.

²²⁴ მკვეთრი.

²²⁵ მოწმეთ.

²²⁶ ჰგრძნობა.

²²⁷ ყოველ.

ბოროტისთვის გრძნობა მტკიცედ დაგული,
ნეტარება ესრეთ მყოფთა ეგების.

10. ესრეთ იქმს საწუთრო, ბევრ სახედ ავით,
ფრიად მის მკაცრ ჭრეტა²²⁸ ხამს სახედავით,
რეცა მაგალითი²²⁹ ჰყო სახე დავით,
მით განერო სოფლით საცთურთ²³⁰ ეგების.

როგორც ვხედავთ, ლექსი ათსტროფიანია. თითოეული სტროფი ოთხ-ოთხი თერთმეტმარცვლიანი ტაეპისაგან შედგება. პირველ სტროფში მაჯამური რითმები ჯვარედინად არის განლაგებული, შემდეგ კი პირველი სამი ტაეპი ერთმანეთს მაჯამური რითმებით უკავშირდება, ხოლო მეოთხე ტაეპი სხვა სტროფების მეოთხე ტაეპთან არის გართმული ასევე მაჯამებით. ამრიგად, ლექსი სტრუქტურულად საკმაოდ რთული აგებულებისაა და ავტორის მაღალ პოეტურ კულტურაზე მეტყველებს.

ვერ გავიზიარებთ მოსაზრებას, თითქოს ამ ლექსს არავითარი ფორმალური ნიშანი არ მოეპოვებოდეს ბესიკის ავტორობის დასამტკიცებლად. პირიქით, მსგავსი სტრუქტურის ლექსები სწორედ ბესიკის პოეზიაში გვხვდება და სხვასთან არავისთან. ნიმუშად შეიძლება დავასახელოთ: «რა გული დავაგე შენად სარებლად»²³¹, «შავ გლახ გულო»²³², «ხმა სირინოზს»²³³. ეს ლექსები, მსგავსად ჩვენი ანალიზის ობიექტისა, თერთმეტმარცვლიანი ტაეპებისაგან შედგება, რომლებიც ცეზურით ორად იყოფა (6:5).

მსგავსი სტრუქტურა გვხვდება ბესიკის თოთხმეტმარცვლიანი ტაეპებით განწყობილ ლექსებშიც, რომლებსაც ცეზურა სამ ნაწილად ყოფს (5:4:5). ასეთებია

²²⁸ ჯრეტა.

²²⁹ მაგალით.

²³⁰ საცთურო.

²³¹ ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული, მე-6 გამ. აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით. 1984, გვ. 52.

²³² იქვე, გვ. 53.

²³³ იქვე, გვ. 54.

სახელდობრ: «ბულბული მიდის მწუხარებით, ცრემლის დენითა»²³⁴ და «ბულბულის შურსა შევდგომივარ მუდამ მძახველი»²³⁵. ამ ლექსების შედარება გრ. ფერაძის მიერ ბესიკისად მიჩნეული ლექსთან აშკარად მოწმობს, რომ გრ. ფერაძე არ ცდებოდა.

საანალიზო ლექსის დახვეწილ ფორმასა და მაღალ კულტურაზე მეტყველებს ოსტატურად შერჩეული მაჯამური რითმებიც, რომლებიც ყველა სტროფშია განფენილი და რომელთა მნიშვნელობაც მეტწილად ადვილი საცნობია. ამიტომ აქ მათ შესახებ ვრცელი მსჯელობა საჭიროდ არ მიგვაჩნია. შევნიშნავთ მხოლოდ, რომ ამ ნაწარმოებს ამ მხრივაც ბევრი რამ აქვს საერთო ბესიკის ცნობილ ლექსებთან.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ჩვენ ვერ დავეთანხმებით საანალიზო ლექსის შეფასებას, თითქოს ის იმდენად სუსტია, რომ ბესიკის რანგის შემოქმედს არ შეეფერება. არც ის მოსაზრება მიგვაჩნია მართებულად, თითქოს აღნიშნულ ნაწარმოებში «ბესიკისათვის შეუფერებელი სარწმუნებრივი განწყობილების ტენდენცია» იგრძნობოდეს.

ერთი სიტყვით, ბესიკის ავტორობის უარსაყოფად წარმოდგენილი არგუმენტები, ჩვენი აზრით, სუსტია და სარწმუნო არ არის. ამავე დროს, თუ ბესიკის ავტორობას უარვყოფთ, საკითხი ასე დაისმის: სხვა ვინ შეიძლება იყოს საცილობელი ლექსის ავტორი?

გრ. ფერაძის დამაჯერებელი მტკიცებით, ლუკა ისარლოვის ავტორობა გამორიცხულია. ამ ლექსის ავტორი რომ ლ. ისარლოვი ყოფილიყო, მაშინ ლექსი უთუოდ შეტანილი იქნებოდა მის პოეტურ კრებულში, რომელიც ზ. ჭიჭინაძემ გამოსცა 1894 წელს და რომელსაც საფუძვლად დაედო სწორედ ის ხელნაწერი კრებული, სადაც საცილობელი ლექსია მოთავსებული. რაც მთავარია, ამ ლექსს არც ფორმით და არც მხატვრული აქსესუარებით საერთო არაფერი აქვს ლ. ისარლოვის შემოქმედებასთან.

იმ ეპოქის ქართველ შემოქმედთა შორის, რომელსაც ვარაუდით ეს ლექსი მიეკუთვნება, ჩვენ საერთოდ არავინ გვეგულება ისეთი, ვინც ამა თუ იმ ნიშნით

²³⁴ იქვე, გვ. 34.

²³⁵ იქვე, გვ. 42.

შეიძლება ბესიკზე წინ დაგვეყენებინა და საცილობელი ლექსის ავტორად მიგვეჩნია.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ეს ლექსი სტრუქტურული ნიშნების მიხედვით ძალიან ახლოს დგას ბესიკის ცნობილ ლექსებთან. მსგავსება შეინიშნება ლექსიკური და გრამატიკული ნიშნების მხრივაც. საამისოდ საკმარისია თვალი გადავაკვლოთ ზემოთ მოყვანილი ლექსის ნიშანდობლივ ლექსიკურ ერთეულებს და მოვძებნოთ მათი იდენტური ან ანალოგიური ფორმები ბესიკის საყოველთაოდ ცნობილ ლექსებში: ბნელ-ჰყო (იავარ-ჰყო, დამტკიცებულ-ჰყო, ელვარე-ჰყოფს ...), არ ეგების (არ შეიძლება, არ ხერხდება), ეტლი (ბედის ვარსკვლავი, ბედი), დამი (ორთქლი, ბული), ვანი (ბინა, სადგური), სერი (ვახშამი, აქედან; ისერა – ივახშმა), მრწემი (უმცროსი), დაგული (1. დადაგული, დამწვარი; 2. დაკეტილი, დაცული), განერო სოფლით (განერიდო, გაშორდე ქვეყანას, წუთისოფელს), საწუთრო (წუთისოფელი) და ა.შ.

შევჩერდებით ზოგიერთ მათგანზე იმ შესწორებებთან დაკავშირებით, რომელთა შეტანაც ტექსტში ჩვენ მივიჩნიეთ საჭიროდ.

1) **საწუთრო** და **საწუთო** ძველ ქართულში პარალელური ფორმებია, ოღონდ პირველი ხშირია, მეორე – იშვიათი. ორივე ფორმა დასტურდება საბას ლექსიკონშიც: **საწუთო** წუთის ხნისა, გინა ეს სოფელი»; **«საწუთრო** ეს სოფელი, მსოფლიო». ბესიკთან თეორიულად ორივე ფორმის არსებობა შესაძლებელია და მართლაც საანალიზო ლექსის გრ. ფერადისეულ პუბლიკაციაში ერთგან «საწუთო» იკითხება («საწუთოს ბრუნვანი თქმად არ ეგების»), მეორეგან – «საწუთრო» («ესრეთ იქმს საწუთრო»). ეს უკანასკნელი ფორმა გვხვდება ბესიკის სხვა თხზულებებშიც, კერძოდ – «რძალ-დედამთილიანში»: «ისწაფის ჩემსა სიკვდილსა **საწუთრო** მიუნდობელი»²³⁶; **«საწუთროს** გამომასალმებს, მე ცოცხალი აქ თუ მპოვა»²³⁷. ვფიქრობთ, ბესიკისთვის ბუნებრივი და ჩვეულებრივი ფორმა უნდა ყოფილიყო სწორედ **საწუთრო**, რომელიც ქართულში საერთოდ უფრო გავრცელებულია და ბესიკთანაც უფრო ხშირად გვხვდება. ამიტომ ჩვენ საჭიროდ მივიჩნიეთ პირველ შემთხვევაშიც «საწუთო» «საწუთროდ» შეგვეცვალა (ერთი

²³⁶ იქვე, გვ. 156.

²³⁷ იქვე, გვ. 159.

ლექსის ფარგლებში ფორმათა სიჭრელე ნაკლებად მოსალოდნელია და ავტორისეულ ხელნაწერში ალბათ არც იქნებოდა).

2) ძველი ქართულის დამახასიათებელი პარალელური ფორმებია აგრეთვე **ჭვრეტა** და **ჭრეტა**. ძველად უფრო გავრცელებული ფორმა იყო **ჭრეტა** [რომელიც დღეს მხოლოდ დიალექტებში აქა-იქ თუ იჩენს თავს]. საანალიზო ლექსში ეს სიტყვა ორჯერაა ნახმარი და ორივეჯერ უვინოდ: **განსჭრიტო**²³⁸ და **ჭრეტა**²³⁹. უკანასკნელი ფორმა გრ. ფერადის პუბლიკაციით წარმოდგენილია განსხვავებული სახით: **ჯრეტა**, რაც უთუოდ კალმის ლაფსუსი ან კორექტურული შეცდომაა და გავასწორეთ, მაგრამ ვ-ს აღდგენისაგან კი თავი შევიკავეთ, რადგან ის ბესიკთან არც ერთ შემთხვევაში არ დასტურდება.

3) მესამე პირის ნაცვალსახელი ქართულ სალიტერატურო ენაში გვხვდება ორი სახით: **იგი** და **ისი**. ამათგან ძველ ქართულში გაბატონებულია **იგი**, ხოლო **ისი** სულ რამდენიმე შემთხვევაში დასტურდება²⁴⁰. მოგვიანო ხანებში სალიტერატურო ენაში **იგი**-ს გვერდით დამკვიდრდა ბოლომოკვეცილი ფორმა **ის**, **ისი** კი მხოლოდ ორიოდე დიალექტს შემორჩა]. პარალელურად, **ის** ფორმის ანალოგიით, გაჩნდა აგრეთვე **იგ** ფორმა, მაგრამ მისი ხმარების არე მხოლოდ საშუალო ქართულით განისაზღვრება და იქაც იშვიათია. ორი შემთხვევა **იგ** ნაცვალსახელის ხმარებისა დასტურდება საანალიზო ტექსტშიც, თუმცა ამ ორიდან ერთ მაგალითში ტექსტი (გრ. ფერადის პუბლიკაციით) არასწორად არის წარმოდგენილი:

დასასრულ განსჭრიტო, არის იგი ავი²⁴¹.

ამ სახით ტაეპი 12–მარცვლიანია, ე.ი. სხვა ტაეპებთან შედარებით ერთი მარცვალი ზედმეტია. გასაწონასწორებლად ერთი მარცვალი შეიძლება ჩამოვაცილოთ ან მეშველ ზმნას («არს იგი ავი»), ან ნაცვალსახელს («არის აგ ავი»). ამ შემთხვევაში მართებულია მხოლოდ მეორეგვარი გასწორება, რადგან ამით დაცულია მაჯამური რითმა **იგ ავი**. შეცდომა შემჩნეულია და გასწორებულია ალ.

²³⁸ იქვე, გვ. 2.

²³⁹ იქვე, გვ. 2.

²⁴⁰ ზ. სარჯველაძე, ქართული სალიტერატურო ენის ისტორიის შესავალი, 1984, თბილისი, გვ. 261-262.

²⁴¹ ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული, მე-6 გამ. ალ. ბარამიძისა და ვ. თოფურას რედაქციით. 1984, გვ. 2.

ბარამიძისა და ვ. თოფურიას გამოცემაში. ამ გასწორების მართებულობას ადასტურებს მომდევნო სტროფიც, სადაც იგ ნაცვალსახელი ისევ გვხვდება:

მას სიცრუედ იგ ვერ დამიწამისა.

იგივე ფორმა დასტურდება «რძალდედამთილიანშიც»: ცოცხალი თუ კვლავცა ვნახო, იგ მეყოფა სიხარულად²⁴².

4) მეხუთე სტროფში ნახმარია სიტყვა **მანა** («სარი, მარგილი» ან «წნელი») მოქმედებით ბრუნვაში:

საცთურთა მანაით ჰსწნა მან გალია.

მანაით ძველი ორთოგრაფიის შესაბამისად მართებული ფორმაა, მაგრამ არღვევს მარცვალთა წონასწორობას ტაეპში. ამიტომ α შევცვალეთ სრული ხმოვნით (მანაით), რითაც მარცვალთა წონასწორობა აღდგა, ფრაზის ბუნებრივობა კი არ დარღვეულა.

მარცვალთა რაოდენობის გაზრდის საჭიროება გვიკარნახებს გავასწოროთ დამახინჯებული ფორმა მეექვსე სტროფის პირველ ტაეპშიც: უნდა იყოს «წარმოდგეს» და არა «წარმდგეს». ამ გასწორებით («წარმოდგეს რა ჰაზრთა შინა ის ერი») ზმნის ფორმაც ბუნებრივი და გასაგები ხდება და მარცვალთა რაოდენობაც სხვა ტაეპებს უთანაბრდება.

5) ლექსის ერთ-ერთი ყველაზე რთული და ძნელად გასაგები ნაწილია მე-7 სტროფი, რაც გამოწვეულია კალმისეული თუ ბექდვისეული შეცდომების სიმრავლით. ჩვენ შევეცადეთ, რამდენადაც შეიძლებოდა, გაგვემართა ტექსტი, მაგრამ ზოგი შესწორება თვითონვე არ გვაკმაყოფილებს. ეს ეხება, უპირველეს ყოვლისა, სიტყვას **მკეთრი**, აშკარაა, იგი რაღაც შეცდომის ნაყოფია და უნდა გასწორდეს, მაგრამ როგორ? ჩვენ მიერ შემოთავაზებული ვარიანტია **მკვეთრი**, მაგრამ ის «უბნობას» ნაკლებად მიესადაგება.

6) სამაგიეროდ, ჩვენი აზრით, არავითარ ეჭვს არ იწვევს გასწორება იმავე სტროფის მეორე ტაეპში:

მრწემთ უბრძანეთ და უხუცესთ ახსენით.

²⁴² ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული, მე-6 გამ. აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით. 1984, გვ. 160.

როგორც გრ. ფერადის გამოცემაში, ისე ალ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას სარედაქციო შენიშვნებში ეს ადგილი ასე იკითხება: «**მოწმეთ** უბრძანეთ და უხუცესთ ახსენით». ამით ერთხელ კიდევ ირღვევა წონასწორობა მარცვალთა რაოდენობის მხრივ. ამასთანავე, რაც მთავარია, მოწმეები აქ არაფერ შუაშია. ცხადია, უნდა იყოს (და შესაძლოა ხელნაწერში არის კიდევ) **მრწემთ**. **მრწემი** დღეს არქაიზმად ქცეული, მაგრამ ძველსა და საშუალო ქართულში ფართოდ გავრცელებული სიტყვაა, ნიშნავს «უმცროსს», «ახალგაზრდას». მისი ანტონიმია **უხუცესი**, რომელიც იმავე ფრაზაში გვხვდება.

7) იმავე მე-7 სტროფის ბოლო ტაქტი ნაბეჭდ ტექსტში ასე არის წარმოდგენილი: «**ჰგრძნობა** ამას ყოველ ავლად ეგების». ჩვენ ვასწორებთ: «**გრძნობა** ამას **ყოველს** ავლად ეგების». ეს ნიშნავს: გრძნობა ყოველივე ამას ავლად (ფერფლად) ეფინებაო.

გრძნობა აქ არსებით სახელად ქცეული საწყისია. არც საწყისს და მით უფრო არც არსებით სახელს სრულიად არ სჭირდება თავსართი ჰ, რომელიც წარმოშობით ზმნის პირის ნიშანია. მისი დართვა სახელზმნებზე ანტონ კათალიკოსის ორთოგრაფიული სკოლის გავლენის შედეგია²⁴³. ეს გავლენა განსაკუთრებით თვალსაჩინო იყო ბესიკის მოღვაწეობის ხანაში – XVIII ს. ბოლოს. ამიტომ ადვილი შესაძლებელია, რომ ჰგრძნობა თვით ბესიკის კალმის ნაყოფი იყოს, მაგრამ ამგვარი ანომალიების გასწორება, ვფიქრობთ, მაინც საჭიროა. რაც შეეხება «ყოველს», ის ამ წინადადებაში პირმიმართი დამატებაა, მთავარი წევრია და არა ავლის (ფერფლის) მსაზღვრელი. ამიტომ მას უთუოდ სჭირდება მიცემითი ბრუნვის ნიშანი.

ერთი სიტყვით, ჩვენი შესწორებების უმეტესობა ადვილად აიხსნება როგორც გრამატიკული ნორმების დაცვისა და აზრის გამართვის საჭიროებით, ისე ლექსთწყობის თავისებურებებით. ამ შესწორებებით ტექსტი უფრო გასაგები ხდება და ლექსის მხატვრული ზემოქმედების ხარისხი იზრდება.

²⁴³ ა. შანიძე, ანტონ I-ის გავლენა სალიტერატურო ქართულზე და ძველი ქართული ენის ძეგლების ვითარება ახალი აღთქმის გამოცემებში: კრებული, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები. IX, 1964, თბილისი, გვ. 1-93.

ყოველივე ზემოთქმულის საფუძველზე ჩვენ სავსებით ვეთანხმებით გრ. ფერადის მოსაზრებას, რომ საკვლევო ნაწარმოები XVIII ს. გამოჩენილი ქართველი პოეტის ბესიკის კალამს ეკუთვნის.

გრიგოლ ფერადის თანამშრომლობა სამეცნიერო ჟურნალებთან

გრიგოლ ფერადე აქტიურად თანამშრომლობდა აღმოსავლეთმცოდნეობით სამეცნიერო ჟურნალებში, განსაკუთრებით დოქტორ ლეფსიუსის მიერ დაარსებულ აღმოსავლური მისიის ჟურნალში *Der orient*. ამ ჟურნალში იგი სისტემატურად აქვეყნებდა სტატიებს, განსაკუთრებით 1927-1930 წლებში. ამ დროს თითქმის ყველა ნომერშია გრ. ფერადის წერილი თუ რეცენზია. აქ დაიბეჭდა მისი წერილი გერმანიაში ქართველი თეოლოგები განათლების შესახებ²⁴⁴, ინფორმაცია ლოზანის კონფერენციის შესახებ და მისი სიტყვა ამ კონფერენციაზე²⁴⁵, კათოლიკოს-პატრიარქ ამბროსის ნეკროლოგი²⁴⁶, რეცენზია კორნელი კეკელიძის წიგნზე²⁴⁷, მიმოხილვითი წერილი «აღმოსავლეთის ეკლესიები და რომის ეკლესია»²⁴⁸ და რამდენიმე წერილი, გაერთიანებული ერთი სათაურით «ესკიზები ქართული კულტურის ისტორიიდან»²⁴⁹. 1936 წ. მან ამავე ჟურნალში დაიბეჭდა საინტერესო წერილი «ქართული კულტურის გავლენა ბალკანეთის ქვეყნების კულტურაზე»²⁵⁰. უდაოდ გრიგოლ ფერადის დამსახურება იყო, რომ ამ ჟურნალის მკითხველებს მუდმივად ჰქონდათ ინფორმაცია ქართული კულტურისა და ლიტერატურის მნიშვნელოვან საკითხებზე. აქტიურად თანამშრომლობდა იგი სხვა ევროპულ ჟურნალებშიც:

²⁴⁴ G. Peradse, Die Ausbildungszeit unserer georgischen Theologen in Deutschland, *Der Orient* 8, H. 5-6, 1926, გვ. 80-83.

²⁴⁵ G. Peradse, die Weltkonferenz in Lausanne für Glauben und Kirchenverfassung, *Der Orient*, 9, H. 9-10, 1927, გვ. 106-108. Rede Gregor Peradses auf der Konferenz zu Lausanne, იქვე, გვ. 108-109.

²⁴⁶ G. Peradse, Ambrosius I, Katholikos-Patriarch von Heorgien, *Der Orient*, 9, H. 5-6, 1927, გვ. 61. (ხელმოუწერელია).

²⁴⁷ G. Peradse, Kekelidze, K. Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, Leipzig 1928, - *Der Orient* 11, H. 5, 1929, გვ. 162-164.

²⁴⁸ G. Peradse, Die Kirchen des Ostens und die römische Kirche, *der Orient*, 9, H. 1, 1927, გვ. 13-16.

²⁴⁹ G. Peradze, Skizzen zur Kulturgeschichte Georgiens, *Der Orient* 1930.

1. der Heilige georg im Leben und in der Frömmigkeit des georgischen Volkes, *der Orient* 12, H. 2, 1930, გვ. 45-52. 2. Das Mönchtum in der georgischen Kirche, *der Orient* 12, H. 3, 1930, გვ. 85-89. Zum Ausstellung der georgischen Kunst, *Der Orient*, 12, H. 4, 1930, გვ. 120-122.

3. Das Mönchtum in der georgischen Kirche, *Der Orient* 12, H. 6, 1930, გვ. 178-182.

²⁵⁰ Die Einflüsse der georgischen Kultur auf die Kultur der Balkanvölker, *Der Orient*, 18, H. 1, 1936, გვ. 1-9.

Kyrios, Georgica, Elpis, Zeitschrift der deutschen morgenländischen Gesellschaft, Zeitschrift für Kirchengeschichte, ასევე თეოლოგიურ და რელიგიათმცოდნეობით ლექსიკონში Die Religion in Geschichte und Gegenwart, რომელშიც დაბეჭდილია მისი სალექსიკონო სტატიები: ეზნიკ კოლბი, ფაუსტუს ბიზანტიელი და საქართველო²⁵¹.

1937-38 წლებში მისი სტატიების დიდი ნაწილი დაიბეჭდა პოლონურ ჟურნალში Polska Stronica Slowa. ეს სტატიებია: გამარჯვების გზა²⁵², ვინ არის ჩვენთვის შოთა რუსთაველი²⁵³, ბედი²⁵⁴, დოქტორ დაისმანის ხსოვნისადმი მიძღვნილი წერილი²⁵⁵ და სხვ.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს ჟურნალი Oriens Christianus, რომელზეც შედარებით ვრცლად შევჩერდებით.

ჟურნალი Oriens Christianus ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პერიოდული გამოცემაა, რომელშიც ქვეყნდება მასალები ქრისტიანული აღმოსავლეთის შესახებ. ჟურნალი 1901 წელს დაარსდა რომში და მისი მთავარი მიზანი იყო აღმოსავლეთის ქვეყნების ლიტერატურისა და ხელოვნების, ეკლესიის ისტორიის კვლევა და ამ საკითხების კვლევის ისტორიის შესწავლა.

ჟურნალში ქვეყნდებოდა არაბული, კოპტური, სომხური, სლავური, ქართული ქრისტიანული ხელოვნების ძეგლების მიმოხილვა და ტექსტები, ასევე მოკლე რეცენზიები მნიშვნელოვან გამოკვლევებზე. შემდეგ ტექსტების გამოსაცემად ცალკე სერია შეიქმნა Corpus Scriptorum Christianorum Orientalis და ამიტომ Oriens Christianus-ში შემცირდა ტექსტების პუბლიკაცია.

ჟურნალს თავიდან ხელმძღვანელობდა ანტონ ბაუმშტარკი, შემდეგ ვილი ჰეფენინგი, იოზეფ მოლიტორი, იულიუს ასფალგი. (დღეს ჟურნალის გამომცემელია ჰუბერტ ქაუფპოლდი).

პირველი და მრავალწლიანი თანამშრომელი Oriens Christianus-ისა იყო ანტონ ბაუმშტარკი (1872-1948), კლასიკური ფილოლოგიის სპეციალისტი. მისი კვლევის სფერო ქრისტიანული ლიტერატურის ისტორია იყო. გამოსცა სირიული

²⁵¹ Eznik von Kolb, Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Tübingen, 1927, col 488. Faustus von Byzanz, იქვე, col 529. Georgien, იქვე, გვ. 1031-1033..

²⁵² Droga do zwiyciestwa, Polska stronica Slowa, 2, Fasc. 18-19, 1937, გვ. 4.

²⁵³ Kim jest dla nas Szota Rustaweli? Polska Stronica Slowa, fasc. 51, 10. XII. 1937, გვ. 2.

²⁵⁴ Przeznaczenie, Polska Stonica Slowa 3, fasc. 1-2, 2.1. 1938, გვ. 5-7.

²⁵⁵ Šp. dr. Adolf Deismann. Ze wspomnien osobistych. Polska Stronica Slowa 2, fasc. 16, 18. IV. 1937, გვ. 2.

ლიტერატურის ისტორია. იგი დაინტერესებული იყო წიგნის მხატვრობითაც, მიჰყავდა სალექციო კურსები «ისლამი და ქრისტიანობა», «რომი, აღმოსავლეთი და გერმანია ქრისტიანული დასავლეთის ჩამოყალიბებისას». ბაუმშტარკი გრიგოლ ფერაძის მასწავლებელი იყო ბონში და მათი თანამშრომლობისა და საერთო შრომების შესახებ ზემოთ უკვე ვისაუბრეთ.

მეორე მნიშვნელოვანი ფიგურა ქრისტიანული აღმოსავლეთის კვლევაში იყო გეორგ გრაფი (1875-1955) იგი ცნობილია როგორც ქრისტიანული არაბულის სპეციალისტი, მართალია, მის მთავარ ინტერესს მართლაც ქრისტიანული არაბული ლიტერატურა წარმოადგენდა, მაგრამ იგი მთელი ქრისტიანული აღმოსავლეთის კარგი მცოდნე იყო. როგორც ლექტორი ჰ.ქაუფჰოლდი აღნიშნავს, გრაფის ინტერესების სფეროში ქართული ლიტერატურა და ქართული ხელნაწერებიც შედიოდა. თავის სტატიაში გეორგ გრაფის შესახებ მის გრაფის მიერ გერმანულ-ქართული საზოგადოებისათვის გაგზავნილ წერილს იმოწმებს: «ჩემი ქართველოლოგიური შტუდიებისას განსაკუთრებით მაინტერესებს უძველესი ქართული ლიტერატურა. ამ ლიტერატურის შესწავლისას ლექსიკონიც შევადგინე, რომელიც 2500 სიტყვას შეიცავს და მუშაობაში ძალიან მეხმარება. ჩემთვის ძალიან მნიშვნელოვანია ძველი ქართული ხელნაწერები, თუკი ასეთი ხელმისაწვდომი იქნება, ყოველგვარი ცნობისათვის მადლობელი ვიქნები»²⁵⁶. მის ბიბლიოთეკაშია დოქტორ მეკელაინის მიერ გაკეთებული კატალოგი ქართული ხელნაწერებისა პრუსიის სახელმწიფო ბიბლიოთეკიდან. ესაა პრუსიის ბიბლიოთეკაში დაცული 9 ქართული ხელნაწერის მოკლე აღწერილობა²⁵⁷.

მიუნხენის უნივერსიტეტში სხვა სალექციო კურსებთან ერთად გ. გრაფი კითხულობდა სალექციო კურსს «ძველი ქართული ტექსტების შესწავლა» და შესავალს ძველ ქართულ გრამატიკაში.

ამ ორი დიდი მკვლევარის გარდა Oriens Christianus-ის ფურცლებზე თითქმის ყველა იმდროინდელი აღმოსავლეთმცოდნე და ბიზანტინისტი აქვეყნებდა თავის გამოკვლევებს. თავიდან Oriens Christianus-ის პროგრამის მიხედვით, მასში უნდა

²⁵⁶ H.Kaufhold, Georg Graf und die georgischen Studien, Oriens Christianus, 86, 2002, გვ. 152.

²⁵⁷ რიჰარდ მეკელაინის სახელთანაა დაკავშირებული «რუსთაველის საზოგადოების» დაარსება ბერლინში.

სასულიერო სლავური და ბერძნული თემატიკაც. მაგრამ შემდეგ გამომცემლებმა მიუთითეს, რომ ტექსტების პუბლიკაციები ნაკლები იქნებოდა Patrologie Orientalis და Corpus Scriptorum Christianorum Orientalis-ის გამოცემის გამო, ბერძნული მასალისათვის არსებობდა Byzantinische Zeitschrift-ის ლიტერატურული ნაწილი, სლავური აღმოსავლეთიც ნაკლებად იყო გათვალისწინებული და ამრიგად, 23-ე ტომიდან ძირითადი თემატიკა «არავეროპული ქრისტიანული აღმოსავლეთი» იყო, თუმცა შიგადაშიგ, განსაკუთრებით წიგნების მიმოხილვაში, ბერძნულიც შეერეოდა.

ჟურნალის გამოცემა 1941 წ. ომის პირობების გამო შეწყდა, მისი აღდგენა მხოლოდ 1951 წ. მოხერხდა. გამომცემელი იყო გ. გრაფი, ჰ. ენგბერდინგი და ი. მოლიტორი–რედაქტორები, შემდეგ ე. ჰამერშმიდტი, პ. კრიუგერი და ი. ასფალგი. ი. მოლიტორისა და ი. ასფალგის მრავალი მნიშვნელოვანი გამოკვლევა ძველ ქართული ლიტერატურისა თუ ბიბლიის ტექსტის ისტორიის შესახებ სწორედ Oriens Christianus-ში გამოქვეყნდა. ჟურნალის განახლების მერე მისი აქტიური თანამშრომელი იყო მიქელ თარხნიშვილი.

გრიგოლ ფერაძე გერმანიაში ყოფნის პერიოდში, განსაკუთრებით 1927-30 წლებში აქტიურად თანამშრომლობდა ამ სამეცნიერო ჟურნალთან. ბაუმშტარკთან თანაავტორობით მან გამოაქვეყნა ნაშრომი იერუსალიმის კანონარის ქართულ ტექსტზე²⁵⁸, ასევე გამოკვლევა ძველი ქართული ლიტერატურის პრობლემების შესახებ²⁵⁹. რამდენიმე ტომში გაგრძელებებით იბეჭდებოდა უცხო ქრისტიანი ავტორები ძველი ქართულ ლიტერატურაში (კეკელიძის მიხედვით)²⁶⁰.

²⁵⁸ G.Peradse, Die Weihnachtsfeier Jerusalems im siebten Jahrhundert, übersetzung nach Kekelidze, Jerusalemiskij Kanoner VII veka. Tiflis, 1912. გვ. 43-49. Mit Einleitung und Anmerkungen von A. Baumstark, Oriens Christianus, 23, Bd. 1, 1927, გვ. 310-318.

²⁵⁹ Die altgeorgische Literatur und ihre Probleme, Oriens Christianus, 24, Bd. 2, 1927, gv. 205-222.

²⁶⁰ Die alt-christliche Literatur in der georgischen überlieferung Or.Ch. 25/26, Bd. 3-4, 1929, 27, Bd. 5, 1930, Bd. 6, 1931, 30, bd. 8, 1932.

გრიგოლ ფერაძე ლიტერატურული ცხოვრების შესახებ საბჭოთა საქართველოში

“ვისაც სურს მიმოიხილოს და შეაფასოს საქართველოს სულიერი ცხოვრება და შემოქმედებითი საქმიანობა, ის იძულებულია ამისათვის მთელი აღმოსავლეთ ევროპა მოიაროს და თითქმის ყველა ბიბლიოთეკაში მოზაიკის მსგავსად შეაგროვოს მასალა”, – წერდა გასული საუკუნის ოცდაათიან წლებში უცხოეთში მცხოვრები ჩვენი სახელოვანი თანამემამულე – პროფესორი გრიგოლ ფერაძე. მას 1992 წლის სექტემბერში მცირე ხნით ბონის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტში მუშაობისას შესაძლებლობა მისცემია გასცნობოდა ჟურნალ “მნათობის” 1926-1931 წლების ნომრებს (არასრულ კომპლექტს): “სურათი, რა თქმა უნდა, სრული ვერ იქნება, რადგან ბევრი რამ აკლია, მაგრამ მაინც ძალიან საინტერესოა, თუნდაც ამ მცირედის საფუძველზე დავინახოთ საბჭოთა საქართველოს ახლანდელი სულიერი სურათი”, – წერს იგი.

როგორც თვითონ გრ. ფერაძე აღნიშნავს, ჟურნალის გაცნობისას მას ამ მასალის მეცნიერულ-კრიტიკულ ანალიზზე იმთავითვე არ უფიქრია, მაგრამ თავისთვის ზოგი რამ მაინც ჩაუნიშნავს; რამდენიმე წლის შემდეგ, კი მოულოდნელად გასჩენია თავისუფალი დრო და მიბრუნებია ადრევე გაკეთებულ შენიშვნებს, რომელთა გაშლა-გაფართოების შედეგად მკითხველმა მიიღო საკმაოდ ვრცელი და საინტერესო მიმოხილვა სათაურით: “სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში”.

წერილი დათარიღებულია 1936 წლით, მაგრამ გამოქვეყნდა მხოლოდ ორი წლის შემდეგ გერმანულ სამეცნიერო ჟურნალში²⁶¹.

რამდენადაც ჩვენთვის ცნობილია, ამ წერილის პუბლიკაციამ გერმანული ჟურნალის ფურცლებზე უხმაუროდ ჩაიარა, – მას არც გერმანიის და არც საქართველოს მხრიდან გამოხმაურება არ მოჰყოლია.

²⁶¹ Gr. Peradze, Das geistige Leben im heutigen Sowjetgeorgien im Spiegel der schönen Literatur: Schriften der Albertus-Universität, Bd.14, Königsberg/Berlin, 1938. გვ. 270-288.

დიდი ხნის შემდეგ, როცა ჩვენ შესაძლებლობა მოგვეცა გავცნობოდით ამ წერილს, საჭიროდ მივიჩნიეთ გვეთარგმნა იგი და გაგვეცნო ქართველი მკითხველისათვის. ჩვენი თარგმანი, მცირე შესავალი წერილითურთ, დაიბეჭდა ჟურნალ “მნათობში”²⁶². რაიმე გამოხმაურება არც ამ პუბლიკაციას მოჰყოლია, თუმცა, ჩვენი აზრით, წერილი უაღრესად საინტერესოა და ღირსია საგანგებო ყურადღებისა.

“მნათობის” სახელწოდებით საქართველოში ბოლო ორი ასწლეულის მანძილზე რამდენიმე სხვადასხვა სახის ჟურნალი გამოდიოდა. უკანასკნელად ამ სახელწოდების ლიტერატურულ-მხატვრული და საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ჟურნალი დაარსდა საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებში – 1924 წლის თებერვალში. მას აქეთ უკვე რვა ათეული წელია “მნათობი” რეგულარულად გამოდის. მისი გამოცემა მეორე მსოფლიო ომის უმძიმეს წლებშიც კი არ შეწყვეტილა. ათეული წლების განმავლობაში “მნათობი” ქართული ჟურნალებიდან ყველაზე სრულად ასახავდა ჩვენს ქვეყანაში მიმდინარე ლიტერატურულ პროცესებს და გარკვეულ წარმოდგენას უქმნიდა მკითხველს.

ჟურნალ “მნათობის” განსაკუთრებული როლი და მნიშვნელობა ქართული ლიტერატურის განვითარების პროცესში კარგად ჩანს გრ. ფერადის წერილიდანაც, სადაც ავტორი იძულებულია მთელ ქართულ მწერლობაზე იმსჯელოს მხოლოდ “მნათობის” ფურცლებზე დაბეჭდილი ლიტერატურული პროდუქციის მიხედვით, მაგრამ მაინც ახერხებს დაგვიხატოს იმდროინდელი ქართული მწერლობის სურათი და დაახასიათოს სხვადასხვა თაობისა და სხვადასხვა მრწამსის მწერალთა ბევრი თვალსაჩინო წარმომადგენელი. ესენი არიან პოეტებიდან: გალაკტიონ ტაბიძე, კოტე მაცაშვილი, ალექსანდრე აბაშელი, იოსებ გრიშაშვილი, პაოლო იაშვილი, ტიციან ტაბიძე, ვალერიან გაფრინდაშვილი, სიმონ ჩიქოვანი, რაჟდენ გვეტაძე, კარლო კალაძე, კონსტანტინე ლორთქიფანიძე, ფრიდონ ნაროუშვილი; პროზაიკოსთაგან: – მიხეილ ჯავახიშვილი, კონსტანტინე გამსახურდია, დავით სულიაშვილი, დემნა

²⁶² გრიგოლ ფერაძე, სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში (თარგმანი თამარ ჭუმბურიძისა შესავალი წერილითურთ): ჟ.“მნათობი”. 11-12, 1997. გვ. 147-161.

შენგელაია, ალექსანდრე ჭეიშვილი; კრიტიკოსთაგან: – მიხეილ კახიანი, ბენიტო ზუაჩიძე, გერონტი ქიქოძე, პლატონ ქიქოძე, მოსე გოგიბერიძე და სხვანი.

მოცემულია არაერთი მწერლის შემოქმედების ან ცალკეულ ნაწარმოებთა სხარტი და მკაფიო ანალიზი, რამდენადაც ეს შესაძლებელი იყო ავტორის ხელთ არსებული მცირე მასალის მიხედვით. გამოთქმულია მეტად საგულისხმო შენიშვნები ცალკეულ ნაწარმოებზე და მწერლებზე, ლიტერატურულ და სოციალურ პრობლემებზე.

ჟურნალის კითხვის დროს დამაინტერესა პირველ რიგში იმან, თუ რას მოითხოვს ოფიციალური ბოლშევიკური კრიტიკა პოეტებისა და მწერლებისაგან და როგორ ასრულებენ ისინი ამ მოთხოვნასო, აღნიშნავს გრ. ფერაძე და ამ კითხვაზე პასუხის მისაღებად პირველ რიგში მიმართავს იმდროინდელი ქართული კრიტიკის თვალსაჩინო წარმომადგენლების – მიხეილ კახიანისა და ბენიტო ზუაჩიძის წერილებს.

(3. 4) პასუხი ზუსტია: “ისინი პოეტებისაგან მოითხოვენ, რომ ჩადგნენ მსოფლიო რევოლუციის სამსახურში და შრომასა და შემოქმედებაში მიჰყვნენ კომუნისტური პარტიის მითითებებს. მათ უნდა ასახონ ქვეყნის ინდუსტრიალიზაცია, მექანიზაცია და ელექტრიფიკაცია და უმღერონ ამას. მათ უნდა მოუწოდონ “ყველა პროლეტარს” “მსოფლიო კაპიტალიზმის” წინააღმდეგ ბრძოლისაკენ, რომლებიც “თავისუფლებისათვის” ბრძოლაში დაიღუპნენ²⁶³.

გასული საუკუნის 20-30-იანი წლების ლიტერატურული პროცესების მკვლევართათვის კარგად არის ცნობილი, რომ იმ ხანებში საბჭოთა კავშირის კომუნისტური პარტიის იდეოლოგები მწერლებს ყოფდნენ ორ ძირითად ჯგუფად: “მგზავრებად” და თანამგზავრებად”. პირველნი, როგორც გრ. ფერაძე ამბობს, “ამაყად და თავდაჯერებით მოაბიჯებენ ბოლშევიკური რევოლუციის გზაზე,” მეორენი კი “ მართალია, საბჭოთა ხელისუფლების მტრები არ არიან, მაგრამ ჯერ ვერ განთავისუფლებულან “ბურჟუაზიული შეხედულებებისაგან”. აქ მკვლევარი მხოლოდ იმეორებს საბჭოთა პრესაში და “მნათობის” ფურცლებზე გაბატონებულ

²⁶³ გრიგოლ ფერაძე, სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში (თარგმანი თამარ ჭუმბურიძისა შესავალი წერილითურთ): ქ.”მნათობი”. 11-12, 1997. გვ. 149.

აზრს, კომენტარისაგან კი თავს იკავებს, მაგრამ სტრიქონებს შორის მაინც აშკარად ჩანს ფარული ირონია. უფრო გამოკვეთილია ავტორის დამოკიდებულება მწერალთა მესამე ჯგუფის საბჭოური კრიტიკოსების მიმართ, რომელთა აზრითაც ამ კატეგორიის მწერლები თითქოს “უკვე დაიღალნენ და დროს ვეღარ ესადაგებიან”, რომანტიკოს გრიშაშვილის ლექსები მიჩნეულია “ეროტიკულ-პორნოგრაფიულად”, მაყაშვილის – ერთ-ერთი საუკეთესო ქართველი ლირიკოსისა და მართლაც კულტურული პიროვნების ლექსები – “მსუბუქი ჟანრის პოეზიად”²⁶⁴. ოფიციალური კიდეც უფრო მკაცრ შეფასებას იმსახურებს ცნობილი პოეტი ალექსანდრე აბაშელი, რომელიც “მნათობის” ფურცლებზე დაბეჭდილ ლექსში “წერილი ნოე ჩხიკვაძეს” საქართველოს იმდროინდელ ვითარებას ასე ახასიათებს:

მაგრამ დღეს სხვაა ჩვენი ჰაერი,
დაეცა ლოცვა და პოეზია,
მოკვდა ბრწყინვალე ძველი შაირი
და ახალს ჩრდილი შემოესია.

გაგიკვირდება, ლექსს რად არ ჰშველის,
რომ კვლავ ამაღლდეს რჩეულ ხარისხად,-
ციდან ქუხილი ბარათაშვილის,
მთიდან ყვირილი ვაჟას ხარისა?

ახლა ქუხილი არ ისტამბება,
ხარი არ ჰყვირის მაღალ მთებიდან,
ლექსი დაახრჩო წერილმა ამბებმა,
ამონაწერმა გაზეთებიდან.

²⁶⁴ გრიგოლ ფერაძე, სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში (თარგმანი თამარ ჭუმბურიძისა შესავალი წერილითურთ): ქ.“მნათობი”. 11-12, 1997. გვ. 149-150.

საქართველოს კომუნისტური პარტიის იდეოლოგიურ ლიდერთაგანი, კრიტიკოსი მიხეილ კახიანი ალ. აბაშელის ზემოთმოყვანილ სტრიქონებს ასეთ კომენტარს უკეთებს: “როგორც ჩანს, ავტორი უკმაყოფილოა, რომ ჩვენ ამჟამად არ ვბეჭდავთ ყოველგვარ ანტისაბჭოთა აბდაუბდას და აბაშელის ლექსების ნაცვლად ვაფასებთ სხვა მასალას, რომელიც გაცილებით უკეთ ასახავს საბჭოთა ყოფაცხოვრებას. უნდა ითქვას, რომ ეს აბაშელი უკანასკნელ დრომდე მუშაობდა სახელგამში, იმყოფებოდა საბჭოთა ჯამაგირზე”.

განიხილავს რა მ. კახიანის ამ წერილს, გრ. ფერაძე შენიშნავს, რომ საბჭოთა კრიტიკა პოეტებზე ზეგავლენის მოსახდენად და მათ დასამორჩილებლად ცილისწამებასაც არ ერიდება; სახელდობრ, ხსენებულ წერილში “შეორე პოეტზე რაჟდენ კალაძეზე ნათქვამია, რომ ის ტროცკისტია; ამავე დროს კარგად ცნობილია, რომ ეს იარლიყი მას შეიძლება სიცოცხლის ფასად დაუჯდეს”²⁶⁵.

რაჟდენ კალაძეს მართლაც მალე აუხდა გრ. ფერაძის წინასწარმეტყველება 1938 წელს, როცა “მნათობის” შესახებ გრ. ფერაძის წერილი დაიბეჭდა გერმანულ ჟურნალში., რაჟდენ კალაძე უკვე დახვრეტილი იყო საბჭოთა უშიშროების მიერ.

გრ. ფერაძე სავსებით მართებულად ამახვილებს ყურადღებას იმ ფაქტზე, რომ ქართველი პოეტები ქედს არ უხრიან ბატონებს, რომლებსაც წარმოდგენაც არა აქვთ ჭეშმარიტ პოეზიაზე და გარკვევით აღნიშნავენ თავიანთ სიმართლეს ძალაუფლებით მოსილთა წინაშე. ამის ნიმუშად დასახელებულია კონსტანტინე გამსახურდიას წერილი²⁶⁶.

აქვე დასახელებულია სხვა მაგალითები, როცა ქართველი მწერლები უარს ამბობენ შეასრულონ კომუნისტური პარტიის იდეოლოგიური შეკვეთა. ასეთად წარმოგვიდგება, მაგალითად, მიხეილ ჯავახიშვილი თავის რომანში “შავი კლდე”.

საინტერესოა შემდეგი მაგალითებიც: “სხვა მხრივ, ძალიან კომუნისტურად განწყობილი პოეტი კონსტანტინე ლორთქიფანიძე წინააღმდეგია იმისა, რომ “როგორც სხვებმა ბიბლიის ენით გალექსოს ცაკის დადგენილება ან კომპარტიის დირექტივების დაიწყოს უშნოდ გადამღერება, როგორც ამას მისგან მოითხოვენ”.

²⁶⁵ იქვე. გვ. 150

²⁶⁶ კ. გამსახურდია, ჩვენ ყველა ქართველ მთავრობას გვერდში დავუდგებით: ჟ. “მნათობი”, 2, 1926.

კრიტიკოსის შეფასებით, კ. ლორთქიფანიძე ყველაზე ნიჭიერია იმ პოეტთა შორის, რომლებიც კომკავშირის კალთიდან გამოვიდნენ.

ამგვარი მაგალითების საფუძველზე მკვლევარი დაასკვნის: “ქართველი პოეტები მეტად თავმოყვარენი არიან და ძალიან ძველი კულტურის მემკვიდრენი, რომ მხოლოდ “აგიტკა-ლიტერატურამდე” არ დაეშვან და დემიან ბედნისთან ან მაიაკოვსკთან ერთ საფეხურზე არ დადგნენ. ქართველ პოეტებს მუდამ თავის ხალხთან უნდათ ყოფნა და არავითარ შემთხვევაში, არ სურთ ისეთი ლიტერატურის შექმნა, რომელსაც მხოლოდ მცირე ხნით არსებობა უწერია”²⁶⁷.

“დიდი და თვითმყოფადი იდეა, – განაგრძობს მკვლევარი, – აძლევს ამ ადამიანებს გამძლეობის ძალას იქ, სადაც ისინი ბედმა დააყენა, ან, სადაც თვითონ ისურვეს დგომა:

დავდგეთ იქ, სადაც ქარიშხალია
და სისხილანი დგას ანგელოსი,
ახალ გრიგალებს ვწირავთ სიცოცხლეს,
ჩვენ, პოეტები საქართველოსი!²⁶⁸

“სამწუხაროდ, ეს იდეა რელიგიიდან არ იღებს სათავესო, - შენიშნავს გრ. ფერაძე და იქვე დასძენს: “მათ ასეთი იდეა და ძალა უნდა მოძებნონ, თორემ როგორ შეიძლება იარსებონ ასეთ დროსა და გარემოში, სადაც ლოცვა და პოეზია დაეცა და, სადაც “კულტურული” დაკმაყოფილება ბოლშევიკური საგაზეთო ცნობების პოეტური შეფასებით ხდება!”²⁶⁹.

აქვე მოყვანილია რამდენიმე სტროფი “მნათობის” ფურცლებზე (1-2. 1931) გამოქვეყნებული ალ. აბაშელის ლექსიდან, რომელსაც კრიტიკოსი უმაღლეს შეფასებას აძლევს: “ეს არის აღსარება ადამიანისა, რომლის ბედიც მჭიდროდაა დაკავშირებული ხალხის ბედთან”. ის ხსნას ლოცვასა და პოეზიაში პოეტს. მან

²⁶⁷ გრიგოლ ფერაძე, სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში (თარგმანი თამარ ჭუმბურიძისა შესავალი წერილითურთ): ქ.“მნათობი”. 11-12, 1997. გვ. 150.

²⁶⁸ გ. ტაბიძე, ჩვენ, პოეტები საქართველოსი: ქ. “მნათობი”, 10, 1927.

²⁶⁹ გრიგოლ ფერაძე, სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში (თარგმანი თამარ ჭუმბურიძისა შესავალი წერილითურთ): ქ.“მნათობი”. 11-12, 1997. გვ. 151

შეთხზა შესანიშნავი, გულის სიღრმიდან ამომავალი ჰიმნი ყოვლადწმინდა ღვთისმშობლისადმი, რომლის გალობაც უყოყმანოდ შეიძლება ჟამისწირვაზე”.

ასეთივე მაღალ შეფასებას აძლევს გრ. ფერაძე კოტე მაცაშვილის შემოქმედებას და უწოდებს მას ცოცხალ ქართველ პოეტთა შორის უდიდესს, დიდი კულტურის ადამიანს, წინასწარმეტყველს, რომელმაც თავისი ხალხის ტრაგიზმი გულის სიღრმემდე იგრძნო და განიცადა: “მან ჩაიხედა თავისი ხალხის და მისი ისტორიის ყველაზე დიდ სიღრმეებში და ირწმუნა, რომ ამ რევოლუციური აღზნების შემდეგ დადგება კულტურული მოღვაწეობის პერიოდი, როცა ხალხის გონების ყველაზე ღირებული ნიმუშები, მისი ტრადიციები ისევე ძლიერად იმოქმედებს”²⁷⁰.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ ქართული პოეზიის ნიმუშები, რომელთაც წერილში საკმაოდ დიდი ადგილი უკავია, ადეკვატური სიზუსტით არის თარგმნილი თვითონ გრ. ფერაძის მიერ. მათში მკვაფიოდ ჩანს მთარგმნელის ძლიერი პოეტური ნიჭი. როგორც სარეცენზიო წერილის სქოლიოში არის აღნიშნული, გრ. ფერაძეს უთარგმნია აგრეთვე ვასილ ბარნოვის “პატარა, მაგრამ ძალზე დამახასიათებელი ნოველა”, – “გველის ზეიმი”. სამწუხაროდ, ამ ნოველის ფერაძისეული თარგმანის კვალი ამჟამად აღარსად ჩანს.

ცოცხალ ქართველ ბელეტრისტთა შორის გრ. ფერაძე პირველ ადგილზე აყენებს მიხეილ ჯავახიშვილს და იგონებს მასთან პირად შეხვედრას 1920 წელს: “მაშინ მე დამრჩა შთაბეჭდილება, რომ ის ძალიან მატერიალისტურად იყო განწყობილი. ახლა ის თავის რომანში “წითელი ღილი” გვეუბნება: “ყველაზე დიდი გმირობანი ისტორიაში “დევებმა” პოეტებმა და ახალგაზრდებმა ჩაიდინეს”. მე სულაც არ ვთვლი გმირებად ქართულ მითიურ სახეებს – დევებს, რომლებსაც ძალიან დიდი ფიზიკური ძალა აქვთ, მაგრამ, ამავე დროს, ძალიან გონებასუსტნი არიან”. ეს თემა გრ. ფერაძეს ვრცლად წარმოდგენილი აქვს სხვაგან – ქართული ფოლკლორის საკითხებისადმი მიძღვნილ ნაშრომში.

გრ. ფერაძის დაკვირვებით, კომუნისტური მთავრობა განსაკუთრებულ ყურადღებასა და მზრუნველობას იჩენდა პროზის მიმართ, რისი გამოხატულებაც იყო რომანებისა და მოთხრობების სიმრავლე აღნიშნულ პერიოდში. ამის შედეგად,

²⁷⁰ იქვე. გვ. 152.

იქმნება შთაბეჭდილება, რომ ცენზურა 1932 წლამდე არც ისე მკაცრი იყო და ნებას რთავდა, ბევრი რამ დაეწერათ და გამოექვეყნებინათ, მაგრამ წერილის მომდევნო მონაკვეთში ნაჩვენები რეალური სურათი პირველი შთაბეჭდილების საწინააღმდეგოდ მეტყველებს. მოვუსმინოთ თვითონ სარეცენზიო წერილის ავტორს:

“კომუნისტი ამ მწერალთა ნოველებში, რასაკვირველია, ყოველთვის ჭკვიანია, ბრძენი და სერიოზული. ის არ ფიქრობს საკუთარ თავზე. ამ დროს კი ეს ის ხალხია, რომლებიც ცდილობენ შეეწყვიტათ ოჯახური ცხოვრება, ცოლისაგან შეექმნათ პლატონური რესპუბლიკის ქალი, შვილებისაგან კი – უპატრონო ქუჩის ბავშვები”²⁷¹.

“მე არ მესმის, კომუნისტები, რომლებსაც სურთ, მათი გმირები სინამდვილეს შეესაბამებოდნენ, როგორ იტანენ სრულიად ჩვეულებრივი, ზემგრძნობიარე რომანტიკოსისათვის დამახასიათებელ ასეთ შელამაზებას.”

“რაშია კომუნისტები სიხარულს პოულობენ და თავიანთი არსებობის მიზანს ხედავენ, ესაა ტექნიკა – ბოლშევიკური მეცნიერება და ტექნიკა! მეცნიერების ქვეშ მათ ესმით ტექნიკის თეორიები და ტექნიკა თვითონ არის პრაქტიკული ხორცშესხმა ამ თეორიებისა. ტექნიკამ, კომუნისტების გაგებით და მისწრაფებით, უნდა დაიკავოს რელიგიის ადგილი. აქედან უკვე ჩანს, რომ ადამიანებს რელიგია სჭირდებათ!”

ტექნიკის გაფეტიშებას შედეგად მოსდევს ის, რომ ადამიანები ტექნიკის მონები ხდებიან, ტექნიკა მათ რელიგიად იქცევა. ამასთან დაკავშირებით, გრ. ფერაძე აღნიშნავს ფაქტს, რომ ერთი კრიტიკოსი, პლატონ ქიქოძე, დანაშაულად უთვლის თანამოგვარე ავტორს, გერონტი ქიქოძეს, როცა ის VI საუკუნეში აშენებულ ჯვრის მონასტერს თავის მონუმენტალობით და კულტურით, უფრო მაღლა აყენებს, ვიდრე იქვე გვერდით ახლად აგებულ ელსადგურს (“ზაჰესს”). მეორე პოეტი ილო მოსაშვილი ამ ელექტრო სადგურს სვეტიცხოვლის საპატრიარქო ტაძარს ადარებს, ე.ი. ტაძარს, სადაც ქართული კულტურის აკვანი იდგა, სადაც ქრისტეს წმინდა კვართია დაკრძალული და, სადაც ანგელოსები საქართველოს

²⁷¹ იქვე. გვ. 154.

მოქცევის ღამეს დედამიწაზე დაეშვნენ. არ არის საჭირო ისტორიის ცოდნა და ამ ამბების დაჯერება, მაგრამ პოეტს ხომ უნდა ჰქონდეს რაღაცის წვდომის უნარი და რაიმე კავშირი ზენა სამყაროსთან”²⁷².

წერილის დასასრულს ავტორი სვამს ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს და საჭირობოროტო კითხვას: “როგორ ეკიდებიან ბოლშევიკურ საქართველოში ისეთ დიდ კულტურულ ორგანიზაციას, როგორცაა ეკლესია”.

რუსეთის რევოლუციის შედეგად ქართულმა ეკლესიამ დაიბრუნა დამოუკიდებლობა, მაგრამ, გრ. ფერადის აზრით, “ეკლესია სრულიად მოუმზადებელი იყო კომუნისტურ საზოგადოებაში მუშაობისათვის. ამასთანავე, დამოუკიდებელი რომ გახდა, ეკლესიამ ხელიდან გაუშვა შესაძლებლობა, ხალხის მასებში ესროლა დიდი ლოზუნგი, აღფრთოვანებინა ისინი და მოეწოდებინა თანამშრომლობისათვის”. გრ. ფერადის აზრით, ეს ლოზუნგი უნდა ყოფილიყო: დაუბრუნდით ძველ ქართულ ეკლესიას!

გრ. ფერაძე არ ერიდება კრიტიკულ შენიშვნებს განახლებული ქართული ეკლესიის მესვეურთა მისამართით: “ჩვენი პატრიარქები თავიანთ გამოსვლებში რუს ეგზარქოსებს ბაძავდნენ, ნაცვლად იმისა, რომ მისამართი ნიმუშიძველ ქართულ ეკლესიაში ეძებნათ. ამას დაემატა ისიც, რომ საქართველოს ეკლესიამ ემიგრანტებთან მოლაპარაკება გამართა და ნაციონალური და პოლიტიკური საკითხები დააყენა წინა რიგში, იმის მაგივრად, რომ თავის მუშაობაში მხოლოდ ეკლესიის და სახარების სფეროთი შემოფარგულიყო”²⁷³.

ამ კრიტიკული შენიშვნების ანალიზი სცილდება ჩვენი კომპეტენციის ფარგლებს, რის გამოც ჩვენ თავს შევიკავებთ, მაგრამ ერთს კი ვიტყვით: არა გვგონია ავტორი ცდებოდეს, როცა აღნიშნავს, რომ “ისტორიაში არის ხოლმე ძალიან მძიმე გამოცდის ჟამი, როცა ეკლესია მხოლოდ საკუთარი რწმენის საკითხებით უნდა შემოიფარგლოს. ასეთ დროს ის უნდა იყოს მხოლოდ შუამავალი თავის ხალხსა და ქრისტეს შორის, რომელიც ჯვარს ეცვა, აღესრულა და მესამე დღეს აღდგა როგორც მხსნელი და მაცხოვარი მთელი კაცობრიობისა. პატრიოტებს

²⁷² იქვე. გვ. 155.

²⁷³ იქვე. გვ. 158.

კარგად უნდა ესმოდეთ ეს საკითხები და არ უნდა მოითხოვდნენ ეკლესიისაგან იმას, რამაც შესაძლოა ეკლესიის რღვევას შეუწყოს ხელი”.

ნაშრომის ამავე ნაწილში ავტორს მოჰყავს სხვადასხვა წყაროდან ამოკრებილი ცნობები, თუ რა დღეში ჩავარდა ქართული ეკლესია ბოლშევიკების ხელში, როგორ დაუნგრევიათ ძველი შესანიშნავი ეკლესია ამბროლაურში, აშენებული მეფე გიორგის მიერ მე-16 საუკუნეში; ასევე დაუნგრევიათ ეკლესია სოფელ ხოტევში, ცნობილი თავისი ძველი ფრესკებით; სორის ეკლესიიდან გაუტანიათ ძველი ეტრატის ხელნაწერები და შესახვევ ქალაქად გამოუყენებიათ ისინი სოფლის “კოოპერატივში”.

1921 წლისათვის საქართველოში ყოფილა 1531 მღვდელი, 1935 წელს კი მხოლოდ 391. “ბოლშევიკებმა ძალიან ბევრი ქართველი მღვდელი დახვრიტეს, მათ შორის ერთი მცოვანი მიტროპოლიტი, ნაზარი, ჩემი ყოფილი მასწავლებელი სასულიერო სემინარიაში, აწამეს და დახვრიტეს, მაგრამ – რაგინდ მძიმეც იყოს ჩემთვის ამის თქმა – მათი სისხლი ეკლესიისათვის ნაყოფიერი თესლი არ იქნება (მოხარული ვიქნები, თუ მე ვცდები და ვინმე საწინააღმდეგოს დამიმტკიცებს)”.

ამ შემთხვევაში კი გრიგოლ ფერაძე მართლაც შეცდა და მისი სიტყვები არ გამართლდა: ნაზარი მიტროპოლიტის და სხვა წამებულთა სისხლი უნაყოფოდ არ დაღვრილა. ისინი ქართულმა ეკლესიამ წმინდანებად შერაცხა. მათთან ერთად ქართველ წმინდანთა გუნდს შეუერთდა გრ. ფერაძეც – ფაშიზმის წინააღმდეგ ბრძოლაში დაფერფლილი მეცნიერი.

დასკვნები

გრიგოლ ფერაძე (1899-1942) ერთ-ერთი გამოჩენილი მკვლევარია XX საუკუნის პირველ ნახევარში საზღვარგარეთ მოღვაწე ქართველ მეცნიერთა შორის, რომელმაც თავიანთი მეცნიერული საქმიანობის უმთავრეს ამოცანად დაისახა მუშაობა ქართული პალეოგრაფიის, არქეოგრაფიისა და კოდიკოლოგია-ტექსტოლოგიის სფეროში, კერძოდ კი – უცხოეთში დაცული ქართული წერილობითი ძეგლების ძიება, შესწავლა და გამოცემა.

ის სახელთან დაკავშირებულია ბევრი პირველხარისხოვანი წერილობითი ძეგლის აღმოჩენისა და შესწავლის ისტორია.

მეცნიერულ მუშაობასთან ერთად იგი ეწეოდა თვალსაჩინო სასულიერო და საზოგადოებრივ საქმიანობასაც, იყო არაერთი საერთაშორისო საეკლესიო ორგანიზაციის წევრი.

საკონცენტრაციო ბანაკში თავისი მოწამებრივი სიკვდილითაც მან მოყვასისათვის თავგანწირვის იშვიათი მაგალითი გვიჩვენა და საყოველთაო აღიარება დაიმსახურა. საქართველოსა და პოლონეთის მართლმადიდებელი ეკლესიების მიერ გრიგოლ ფერაძე წმინდანადაა შერაცხული.

რიგოლ ფერაძის სახელის უკვდავსაყოფად საქართველოში ბოლო ათწლეულის მანძილზე ბევრი რამ გაკეთდა, მაგრამ მისი ღვაწლი ბოლომდე კიდევ არ არის წარმოჩენილი.

სადისერტაციო ნაშრომი წარმოადგენს პირველ მონოგრაფიას, მიძღვნილს გრიგოლ ფერაძისადმი, რომლის მიზანია უჩვენოს მეცნიერის მიერ განვლილი სახელოვანი გზის ძირითადი ხაზები, განსაკუთრებით კი წარმოაჩინოს მისი დამსახურება ქართული წერილობითი წყაროების კოდიკოლოგიური კვლევის საქმეში. ამ დამსახურების თვალსაჩინო ნიშანსვეტებია:

- ქართული ბერმონაზვნობის ისტორიის მასალების შეკრება და მეცნიერული ანალიზი,
- პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ უცხოელ პილიგრიმთა ცნობების შეკრება და გამოცემა,

- ავსტრიაში დაცული ქართული პალიმფსესტების შესწავლა,
- ბულგარეთის პეტრიწონის ქართული მონასტრის ტიპიკონის ასლის აღმოჩენა,
- ბრიტანეთის მუზეუმში დაცული XI საუკუნის ქართული ხელნაწერების – “მამათა ცხოვრებანის” შესწავლა,
- ოქსფორდის უორდროპის ფონდში დაცული XVIII საუკუნის ქართული ქრონიკის აღმოჩენა და გამოცემა,
- ბესიკის უცნობი ლექსების აღმოჩენა იმავე ფონდში და გამოქვეყნება ჟურნალში “ჯვარი ვაზისა”,
- იერუსალიმის ჯვრის მონასტრის აღაპების ე.წ. “ტიმენდორფისეული” ნუსხის მოძიება,
- დიონისე არეოპაგელის აპოკრიფული მიმართვის ქართული ვარიანტის აღმოჩენა,
- დიდ მოწამეთა – ანტონის, იოანესა და ავსტათის მარტვილობის ბერძნული ვერსიის აღმოჩენა და სხვა.

გამოყენებული ლიტერატურა

გრიგოლ ფერაძე

1. Über das georgische Mönchtum, Internationale kirchliche Zeitschrift (Neue Folge, 16) 34, Heft 3 (135), 1926 გვ. 152-168. ქართული თარგმანი: ქართული ბერმონაზვნობის შესახებ, წიგნში: გრიგოლ ფერაძე, ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თბილისი, 2006. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ)
2. Die Ausbildungszeit unserer georgischen Theologen in Deutschland, Der Orient, 8. Heft 5-6, 1926, გვ. 80-83. ქართული თარგმანი: ჩემი სწავლა-განათლების წლები გერმანიაში, ჟურნ. რელიგია, 6, 1992, გვ. 90-92. (თარგმნა მ. ქსოვრელმა)
3. Die Unionstagung in Wien, Der Orient, N 8, Heft 7-8, 1926, გვ. 116-118. უნიის ყრილობა ვენაში, ჟურნ. რელიგია, 6, 1992, გვ. 93-96. (გერმანულიდან თარგმნა მ. ქსოვრელმა).
4. Die Weihnachtsfeier Jerusalems im siebten Jahrhundert. Übersetzung nach Kekelidze. Ierusalimskij Kanonar VII veka. Tiflis, 1912, გვ. 43-49. Mit Einleitung und Anmerkungen von Prof. Anton Baumstark, Oriens Christianus (3. Serie), Bd. 23, 1927, გვ. 310-318 (თანაავტორი: Anton Baumstark).
5. Die altgeorgische Literatur und ihre Probleme, Oriens Christianus (3. Serie)24, Bd.2, 1927, გვ. 205-222.
6. L'activité littéraire des moines géorgiens au monastère d'Iviron au mont Athos, Revue d'histoire ecclésiastique, N 27, fasc. 3, 1927, გვ. 530-539. ქართული თარგმანი: ათონის მთის ივირონის მონასტრის ქართველი ბერების ლიტერატურული საქმიანობა, წიგნში: გრიგოლ ფერაძე, ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თბილისი, 2006. (ფრანგულიდან თარგმნა ც. ბიბილეიშვილმა).
7. Die Kirchen des Ostens und die römische Kirche, Der Orient, N 9, Heft 1, 1927, გვ. 13-16.
8. Ambrosius I, Katholikos-Patriarch von Georgien (ნეკროლოგი), Der Orient, N 9, Heft 5-6 1927, გვ. 61.
9. Die Weltkonferenz in Lausanne für Glauben und Kirchenverfassung, Der Orient, N 9, Heft, 9-10, 1927, გვ. 106-108. ქართული თარგმანი: მსოფლიო კონფერენცია ლოზანაში რწმენისა და საეკლესიო წყობისათვის, კრებულში: ეკლესიის საზღვრები, 2000, კვირიონი, გვ.177-178 (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ).

10. Rede Dr Gregor Peradses (Georgische Kirche) auf der Konferenz zu Lausanne, Der Orient, 9, Heft 9-10, 1927, გვ. 108-109. ქართული თარგმანი: გრიგოლ ფერადის სიტყვა ლოზანის კონფერენციაზე, კრებულში: ეკლესიის საზღვრები, კვირიონი, 2000, გვ. 181-182 (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ).
11. Eznik von Kolb, წიგნში: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Handwörterbuch für Theologie und Religionswissenschaft, Tübingen. 1927, Verlag von J.C.B.Mohr. (Paul Siebeck). t.2, col. 488.
12. Faustus von Byzanz, წიგნში: Die Religion in Geschichte und Gegenwart, Bd.. 2, col. 529.
13. Georgien, წიგნში: Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Bd. 2 Col. 1031-1033.
14. 14. Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Zeitschrift für Kirchengeschichte, [Neue Folge, 10], 47, Heft 1, 1928, გვ. 34-75. ქართული თარგმანი: ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, წიგნში: გრიგოლ ფერადე, ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თბილისი, 2006. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ)
1. Die alt-christliche Literatur in der georgischen Überlieferung.
 [A] – Oriens Christianus. [3. Serie], 25/26, Bd. 3-4. 1929, გვ. 109-116.
 [B-D] – Oriens Christianus 3-4, გვ. 282-288.
 [E-G] – Oriens Christianus [3. Serie], 27, Bd. 5. 1930, გვ. 80-98.
 [H-I/J] – Oriens Christianus Bd. 5, გვ. 232-236.
 [Johannes Chrysostomus] – Oriens Christianus [3. Serie], Bd. 6, 1931, გვ. 97-107.
 [Johannes von Damascus - Joseph von Arimathea] – Oriens Christianus, Bd. 6, გვ. 240-244.
 [Josephus Flavius - Lukianos] – Oriens Christianus [3. Serie], 30, Bd. 8, გვ. 86-92.
 [M-Z] – Oriens Christianus, Bd. 8, გვ. 180-198.
2. Zur vorbyzantinischen Liturgie Georgiens, Le Muséon, 42, fasc. 2, 1929, გვ. 90-99.
3. Kekelidze K. Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, Leipzig, 1928 (მიმოხილვა); Der Orient, N 11, Heft 5, 1929, გვ. 162-164.
4. Die Probleme der georgischen Evangelienübersetzung, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirchen, 29, Heft 3-4, 1930, გვ. 304-309.
5. Skizzen zur Kulturgeschichte Georgiens, I.- Der Heilige Georg im Leben und in der Frömmigkeit des georgischen Volkes (ein religionsgeschichtlicher Versuch), Der Orient, N 12, Heft 2, 1930, გვ. 45-52.

6. Skizzen zur Kulturgeschichte Georgiens, 2 -. Das Mönchtum in der georgischen Kirche. – Der Orient, N 12, Heft 3, 1930, გვ. 85-89. ქართული თარგმანი: ბერმონაზვნობა საქართველოს ეკლესიაში, წიგნში: გრიგოლ ფერაძე, ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თბილისი, 2006. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ)
7. Zur Ausstellung der georgischen Kunst, Der Orient, N 12, Heft 4, 1930, გვ. 120-122.
8. Skizzen zur Kulturgeschichte Georgiens, 3.- Das Mönchtum in der georgischen Kirche, Der Orient. N 12, Heft 6, 1930, გვ. 178-182. ქართული თარგმანი: ბერმონაზვნობა საქართველოს ეკლესიაში, წიგნში: გრიგოლ ფერაძე, ბერმონაზვნობის დასაწყისი საქართველოში, თბილისი, 2006. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ)
9. ქადაგება წარმოთქმული პირველ ქართულ მართლმადიდებლურ წირვაზე, პარიზში, მაისის 31-ს, 1931 წ., ჯვარი ვაზისა, 1, პარიზი, 1931, გვ. 12-19.
10. ბესარიონ გაბაშვილის გამოუქვეყნებელი ლექსი. – ჯვარი ვაზისა, 1, პარიზი, 1931, გვ. 19-24.
11. Die Probleme der ältesten Kirchengeschichte Georgiens, Oriens Christianus [3.Serie] 29, Bd. 7, გვ. 153-171. ქართული თარგმანი: საქართველოს ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები, ჟ. რტანუჯი, 11, თბ., 2003, გვ. 65-78. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ).
12. Die Lehre der zwölf Apostel in der georgischen Überlieferung, Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche, N 31, Heft 2, 1932, გვ. 111-116, 206.
13. სიტყვა თქმული შობას 1931-ს, ჯვარი ვაზისა, 2, პარიზი, 1932, გვ. 3-6.
14. წერილები ჩვენი წარსული ცხოვრებიდან. წმ. გიორგი ქართველი ერის შემოქმედებაში (ქართული წარმართობის შესახებ), ჯვარი ვაზისა 2, პარიზი, 1932, გვ. 6-39.
15. შინაარსი ჭემმარიტი მოქალაქეობის. განმარტება მამაო ჩვენო-სი, ჯვარი ვაზისა, 3, პარიზი, 1933, გვ. 13-68. იგივე: გაზ. კავკასიონი. 31. 8., გვ. 7. პუბლიკაცია მოამზადა და წინათქმა დაურთო ნ. პაპუაშვილმა.
16. Dokumenty dotyczace zagadnien odnalezienia i tekstu Kodeksu Synajskiego (დოკუმენტები სინას კოდექსის აღმოჩენისა და ტექსტის პრობლემების შესახებ) Elpis, N 8, fasc. 2, 1934, გვ. 127-151 (რეზიუმე ფრანგულ ენაზე: გვ. 186-187).

17. Der Codex Sinaiticus - die Sinaimönche-Russland, Der Orient, N 16, Heft 5, 1934, გვ. 110-111.
18. ქრონიკა იოანე ნათლისმცემელის მონასტრის მე-18 საუკუნის, ჯვარი ვაზისა, 4, პარიზი, 1934, გვ. 7-30.
19. Georgian Manuscripts in England, Georgica, N I, fasc. 1, 1935, გვ. 80-88. ქართული თარგმანი: ქართული ხელნაწერები ბრიტანეთის ფონდებში, საუნჯე. 5. თბ., 1985, გვ. 309-314. (ინგლისურიდან თარგმნა ნათელა ფოფხაძემ)
20. Das orientalische Mönchtum, Der Christliche Orient. N I, Heft 1, 1936, გვ. 20-23.
21. Die Einflüsse der georgischen Kultur auf die Kultur der Balkanvölker (Eindrücke von einer Reise durch Rumänien, Griechenland und Bulgarien), Der Orient, N 18, Heft. 1, 1936, გვ. 1-9. ქართული თარგმანი: ქართული ელემენტის გავლენა ბალკანეთის ხალხების კულტურაზე, საუნჯე, 4, თბ., 1983, გვ. 303-310. (ინგლისურიდან თარგმნა ნათელა ფოფხაძემ).
22. W jaki sposób uczcić na emigracji jubileusz Szoty Rustawelego? Wschód-Orient, 7, 1936, გვ. 86-87. ქართული თარგმანი: როგორ უნდა აღვნიშნოთ ემიგრაციაში შოთა რუსთაველის იუბილე? ჟ. არტანუჯი, 11, თბ., 2003, გვ. 57-58 (პოლონურიდან თარგმნა ე. კვიციანიშვილმა).
23. Ein Dokument aus der mittelalterlichen Liturgiegeschichte Georgiens. – Kyrios, N 1, fasc, 1, 1936, გვ. 74-79.
24. Codrington, H.W. The Liturgy of Saint Peter. Münster in Westfallen, 1936 (მიმოხილვა), Elpis, N 10, fasc, 1-2, 1936, გვ. 232-233.
25. Kim jest dla nas Szota Rustaweli? Polska Stronica Slowa. 2, fasc. 51, 10. XII. 1937, გვ. 2. ქართული თარგმანი: ვინ არის ჩვენთვის შოთა რუსთაველი? ჟ. არტანუჯი, 11, თბ., 2003, გვ.63-64. (პოლონურიდან თარგმნა ე. კვიციანიშვილმა).
26. An Account of the Georgian Monks and Monasteries in Palestine as revealed in the Writings of Non - Georgian Pilgrims. Georgica, N 2, fasc. 4-5, 1937. გრიგოლ ფერაძე, უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის ქართველი ბერებისა და ქართული მონასტრების შესახებ, სერიით: ქართული ეკლესიის ისტორია, მასალები და გამოკვლევები, 4, გამოსაცემად მოამზადა, შესავალი წერილი და დამატებითი შენიშვნები დაურთო გოჩა ჯაფარიძემ, თბ., 1995.

27. Religia Szoty Rustaweli' ego, Nakasidze, G. Szota Rustaweli. Warszawa, 1937, გვ. 13-15. ქართული თარგმანი: შოთა რუსთაველის რელიგია, ჟ. არტანუჯი, 11, თბ., 2003, გვ. 59-62. (პოლონურიდან თარგმნა ე. კვირიკაშვილმა).
28. Erlebnisse in und um Kaja Punar, Orient im Bild. N 11, Heft 9, 1937, გვ. 33-34.
29. Das geistige Leben im heutigen Sowjetgeorgien im Spiegel der schönen Literatur. – Schriften der Albertus - Universität, Bd. 14, Königsberg/Berlin, 1938, გვ. 270-288. ქართული თარგმანი: სულიერი ცხოვრება დღევანდელ საბჭოთა საქართველოში მხატვრული ლიტერატურის სარკეში, ჟ. მნათობი, 11/12, 1997, გვ. 47-71. (თარგმნა თ. ჭუმბურიძემ).
30. Über die georgischen Handschriften in Österreich, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, N 47, Heft 3-4, 1940, გვ. 219-232. ქართული თარგმანი: ქართული ხელნაწერების შესახებ ავსტრიაში, ჟ. მწიგნობარი, თბ., 2004, გვ. 160-182 (წერილი გერმანულიდან თარგმნა ც. კილაძემ, თარგმანის რედაქტორი დ. თუმანიშვილი, გამოსაცემად მოამზადა და კომენტარები დაურთო თ. ჯოჯუამ)
31. Im Dienste der georgischen Kultur (1926-1940), Aus der Welt des Ostens. Königsberg. 1940, გვ. 30-50. ქართული თარგმანი: ქართული კულტურის სამსახურში, ჟ. არტანუჯი, 11, თბ., 2003, გვ. 37-56 (პოლონურიდან თარგმნა ა. გრიშკაშვილმა)
32. აბულაძე ილია, ასურელ მოღვაწეთა ცხოვრების წიგნთა ძველი რედაქციები, (ტექსტები გამოკვლევითა და ლექსიკონით), თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ძველი ქართული ენის კათედრის შრომები, 1955.
33. აფციაური ჯემალ, გიორგი მცირის “გიორგი მთაწმიდელის ცხოვრება”, თბილისი, 1980.
34. ბერძენიშვილი ნიკო, ათონის კრებულის რედაქცია: საქ. მუზეუმის მოამბე, XI, 1941;
35. ბერძენიშვილი ნიკო, საქართველოს ისტორიის საკითხები, IV, 1967.
36. ბესიკი, თხზულებათა სრული კრებული. მეექვსე გამ., აღ. ბარამიძისა და ვ. თოფურიას რედაქციით, 1962.
37. გაბიძაშვილი ენრიკო, ასურელი მოღვაწეების “ცხოვრებათა” ე.წ. არქეტიპების ურთიერთმიმართების შესახებ, საქ. მეცნ. აკადემიის “მაცნე”, 4, 1982.

38. გაბიძაშვილი ენრიკო, ექვთიმე მთაწმიდელის ცხოვრების სვინაქსარული რედაქცია, ძველი ქართული მწერლობის ოთხი ძეგლი, თბილისი, 1965.
39. გაბლიანი გივი, ჩემი მოგონებანი, I, - 1998, II – 2000. ქუთაისი
40. გარიტი, ჟერარ, მანგანის კოლექციის ქართული ფურცლები, "მაცნე", ენა და ლიტერატურა, 3, 1973.
41. გრიშკაშვილი ამბროსი, წმინდანი და მეცნიერი, გაზ. "ახალი ეპოქა" 2002, 20-26 დეკემბერი, 74 ("ჩვენი მწერლობა", 51, გვ.7).
42. დანელია კორნელი, სარჯველაძე ზურაბ, ქართული პალეოგრაფია, 1937.
43. დოდაშვილი რუსუდან, მარი ბროსე – ქართული მწერლობის მკვლევარი, თბ., 1966.
44. დოლაქიძე მანანა, ილარიონ ქართველის ცხოვრების ძველი რედაქციები, თბილისი, 1974.
45. თამარაშვილი მიხეილ, ქართული ეკლესია დასაბამიდან დღემდე, გამოიცა სერიით: ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები. თბილისი, 1995.
46. თაყაიშვილი ექვთიმე, ემიგრანტული ნაშრომები. დაბრუნება. გ. შარაძის საერთო რედაქციით, I, 1991.
47. თაყაიშვილი ექვთიმე, რჩეული ნაშრომები, I, თბ., 1968.
48. თარხნიშვილი მიქელ, წერილები. გამოიცა სერიით: ქართული ეკლესიის ისტორია. მასალები და გამოკვლევები, თბილისი, 1994.
49. თურნავა სერგო, ბედი ქართლისა, 1991.
50. იმნაიშვილი ვახტანგ, არდავიწყება მოყვრისა, თბილისი, 2006.
51. იმნაიშვილი ვახტანგ, უძველესი ქართული ხელნაწერები ავსტრიაში, თბ., 2004.
52. იმნაიშვილი ივანე, ადიშის ოთხთავი რედაქციულად, თსუ შრომები, 30-31, 1947.
53. ინგოროყვა ნანა, გრიგოლ ფერაძის სტატია «ქართული მონაზვნობის შესახებ». თსუ ფილოლოგიის ფაკულტეტის სამეცნიერო სესია. ეძღვნება გიორგი ახვლედიანის დაბადების 115 წლისთავს, მუშაობის გეგმა და მოხსენებათა მასალები, თბილისი, 2002.

54. კორნელი კეკელიძის პირადი წერილების აღწერილობა. შეადგინა რუსუდან კავილაძემ, თბ., 1979.
55. კეკელიძე კორნელი, ეტიუდები, I, 1956; II, 1956; III, 1955; IV, 1957; V, 1957; VI, 1960; VII, 1961; VIII, 1962; XII, 1971.
56. კეკელიძე კორნელი, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, თსუ მოამბე, VI, 1925; იგივე იხ. ეტიუდები, I, 1956.
57. კეკელიძე კორნელი, ძველი ქართული ლიატერატურის ისტორია, ტ. 1, თბილისი 1980; ტ. II, 1981.
58. კიმენი. ქართული აგიოგრაფიული ძეგლები. ნაწილი პირველი. ტ. I, 1918; ტ. II, 1946. გამოსცა კ. კეკელიძემ.
59. კინწურაშვილი კორნელი, ალექსანდრე ცაგარელი, 1974.
60. ლანჩვესკი ნიკოლოზ, მოძღვარი, პროფესორი, დოქტორი, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, (მთარგმნელი მ. ვარაზიშვილი), "ჯვარი ვაზისა" (საქართველოს საპატრიარქოს ჟურნალი), 2, 1983, გვ. 39-41.
61. ლოლაშვილი ივანე, გაბრიელ მცირის მემუარული თხრობანი (ძველი ქართული მწერლობის საკითხები, I, 1962).
62. "მამაო ჩვენოს" განმარტება, ქადაგებები, ნარკვევები". წიგნის შემდგენელი-რედაქტორია სალომე გოგინაშვილი, თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 2001.
63. მასალები გრიგოლ ფერაძის ცხოვრებისა და მოღვაწეობის შესახებ (თარგმნა და შესავალი წერილი დაურთო თ. ჭუმბურიძემ), ჟ. "არტანუჯი", 11, 2003, გვ. 97-111.
64. მაჩხანელი მანანა, იოანე, ეფთვიმე და გიორგი ათონელების ბერძნული "ცხოვრებანი", თბილისი, 1982.
65. მეგრელიძე იოსებ, გრიგოლ ფერაძე (დაბადების 70 წლისთავის გამო), გაზ. «სამშობლო», «1969 წ. 24. X, 6, გვ. 3.
66. მეგრელიძე იოსებ, სტატია გრიგოლ ფერაძეზე ქართულ საბჭოთა ენციკლოპედიაში, ტ. 10, თბ. 1986, გვ. 261.
67. მეგრელიძე იოსებ, რუსთველოლოგები, თბილისი, 1970.

68. მელია ილია, დამატებითი და საბოლოო ცნობები მამა გრიგოლ ფერაძის ტრაგიკული აღსასრულის შესახებ: «გუშაგი», 1987, თებერვალი, 12, გვ. 83-84.
69. მელია ილია, მამა გრიგოლის გარდაცვალების 40 წლისთავი, გაზ. "მუშაკი", 4, 1985, გვ. 62-65; 7, 1985, გვ. 62-63.
70. მელიქიშვილი დამანა, წმინდა მღვდელმოწამე არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «ბურჯი ეროვნებისა», 12, 1997.
71. მენაბდე ლეო, ძველი ქართული მწერობის კერები, ტ. I, ნაკვ. 1-2, 1962; ტ. II, 1980.
72. მეტრეველი ელენე, ქართული აგიოგრაფიული კრებული და მისი შემდგენელი, პუშკინის სახ. თბილისის სახელმწიფო პედაგოგიური ინსტიტუტის შრომები, VIII, 1950.
73. მეტრეველი ელენე, ათონის ქართველთა მონასტრის სააღაპე წიგნი, 1998.
74. მეტრეველი ელენე, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, 1996.
75. მეტრეველი ელენე, მასალები იერუსალიმის ქართული კოლონიის ისტორიისათვის, თბ., 1962.
76. მეტრეველი როინ, ბადრიძე შოთა, ექვთიმე თაყაიშვილი, 1962.
77. მცირე უწყებანი ქართველთა მწერალთათვის. ამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, კომენტარები და ლექსიკონი დაურთო ივანე ლოლოაშვილმა, 1982.
78. ნოზაძე ვიქტორ, გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «მამული», 5, ბუნოს-აირესი, 1952.
79. პაპროცკი ჰენრიკ, გრიგოლ ფერაძე – ცხოვრება და მოღვაწეობა, გაზ. «ერი», 1991, 26. VI, 26, გვ. 8-11.
80. პაპროცკი ჰენრიკ, არქიმანდრიტი გრიგოლ ფერაძე, გაზ. «ლიტერატურული საქართველო» 21, 22. V. 1987, გვ. 10-11.
81. პაპუაშვილი ნუგზარ, წმ. გრიგოლ ფერაძე და მისი პირველი ქადაგება: ქ. «თავისუფლება», 3, 15. 03. 2003, გვ. 25-32.
82. პაპუაშვილი ნუგზარ, გრიგოლ ფერაძე, «ჯვარი ვაზისა», 1988, 3, გვ. 37-38.
83. პაპუაშვილი ნუგზარ, მ. საბინინის ინფორმაციის კვალდაკვალ. "ჯვარშემოსილის" შესახებ, "გულანი"(კრებული), 1989.

84. ჟორდანია, გივი, მოძმე პოლონეთის მიწაზე, გაზ. «სახალხო განათლება» 1964 12. VIII, 33, გვ. 3.
85. ჟორდანია თედო, ქრონიკები, ტ. 2, თბ., 1893/97.
86. საითიძე გოჩა, რამდენიმე საბუთი გრიგოლ ფერაძის და ივანე ჯავახიშვილის ურთიერთობის ისტორიიდან, «არტანუჯი», 11, 2003 გვ. 111-119.
87. საითიძე გოჩა, წმ. მღვდელმოწამე არქიმანრიტი გრიგოლ ფერაძე, ქ. «არტანუჯი», 11, 2003, გვ. 7-24.
88. საითიძე გოჩა, წმინდა მღვდელმოწამე გრიგოლ ფერაძის უცნობი წერილები აკადემიკოს კორნელი კეკელიძისადმი, თსუ სიღნაღის ფილიალის სამეცნიერო შრომების კრებული, 2004, გვ. 83-95.
89. ბერნარ უტიე, ქართული ხანმეტი ლექციონარის ერთი ფურცელი პარიზში, "მაცნე", ენისა და ლიტერატურის სერია, 1, 1973.
90. ფერაძე ილია, გრიგოლ ფერაძე – წმინდა მღვდელმოწამე, მოქალაქე, მეცნიერი, 2005.
91. ფერაძე რომანოზ, გაიღო მსხვერპლი სამშობლისათვის და მოყვასისათვის, ეს რჩეულთა ხვედრია, «სალიტერატურო გაზეთი», 4, 1998.
92. ფერაძე რომანოზ, თეთრი ანგელოზის დაბრუნება, "დილის გაზეთი", 6, 17. I. 2000, გვ.17.
93. ქავთარია მიხეილ, დავით გარეჯის ლიტერატურული სკოლა, 1965.
94. ქართული ლიტერატურა ევროპულ მეცნიერებაში. ლგუჯა ხინთიბიძის რედაქციით, 2003.
95. ღირსი გაბრიელ მცირე, ღვთივსულიერნი თხრობანი (გამოსაცემად მოამზადა ზაზა სხირტლაძემ), 2002.
96. შანიძე აკაკი, პროფ. ალექსანდრე ცაგარელი (მისი სამეცნიერო მოღვაწეობის 50 წლის გამო): «ლომისი» 10, 1922.
97. შანიძე აკაკი, ქართული ხელნაწერები გრაცში: ტუმ, IX, 1929.
98. შანიძე აკაკი, ჰაემეტი ტექსტები და მათი მნიშვნელობა ქართული ენის ისტორიისათვის, ტუმ. III, 1923.

99. შანიძე აკაკი, ხანმეტი იერემიას კემბრიჯული ნაწყვეტები, "ენიმკის მოამბე", II, 1937.
100. შანიძე აკაკი, იაკობის პირველსახარების ხანმეტი ნაწყვეტები, თსუ ძველი ქართული ენის კათედრის სრომები, 20, 1977.
101. შანიძე აკაკი, ხანმეტი ლექციონარი. ძველი ქართული ენის ძეგლები, I, 1944.
102. შანიძე აკაკი, ქართველთა მონასტერი ბულგარეთში და მისი ტიპიკონი. 1971.
103. შარაძე გურამ, მეცნიერის თვალსაწიერი, გაზ. «ლიტერატურული საქართველო», 1987, 17. VII, 29.
104. შარაძე, ქართული ემიგრანტული ჟურნალისტიკის ისტორია, V, 2004.
105. ჩაჩანიძე ვასილ, გრიგოლ ფერაძე, დაბადების 85 წელი: «ჯვარი ვაზისა», 1983, 2, გვ. 38.
106. ჩხარტიშვილი მარიამ, ქართული ეკლესიის უძველესი ისტორიის პრობლემები XXI საუკუნის გადასახედიდან, ჟ."არტანუჯი", 11, 2003, გვ.79-86.
107. ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები, (ილია აბულაძის ხელმძღვანელობითა და რედაქციით), I – 1963; II – 1967; V – 1989.
108. ჭავჭავაძე ზურაბ, ლიტერატურისმცოდნეობა. რიტყვა. უბლიცისტიკა. თარგმანი, თბ., 1993.
109. ჭუმბურიძე ზურაბ, ქართული ხელნაწერების კვალდაკვალ, თბ., 2000.
110. ჭუმბურიძე თამარ, «ქართული კულტურის სამსახურიში» გრიგოლ ფერაძისადმი მიძღვნილ გაზეთის სპეციალური გამოშვება, 10 სექტემბერი, 2006 წ.
111. ჭყონია თორნიკე, ალექსანდრე ცაგარელი და ძველი ქართული ლიტერატურა, «ლიტერატურული ძიებანი», IX, 1948.
112. ჯავახიშვილი ივანე, ქართველი ერის ისტორია, II. თბ. 1965.
113. ჯავახიშვილი ივანე, ახლად აღმოჩენილი უძველესი ქართული ხელნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, "თხზულებანი", IX, 1966.
114. ჯანაშვილი მოსე, საუნჯე მეათე საუკუნისა, 1891
115. ჯაფარიძე გოჩა, გრიგოლ ფერაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა, შესავალი წერილი გრ. ფერაძის ნაშრომისა "უცხოელ პილიგრიმთა ცნობები პალესტინის

116. ჯობაძე ირაკლი, დიდი თეოლოგი და მამულიშვილი, "ლიტერატურული საქართველო", 49, 6-12.XII. 2002, გვ. 15.
117. Дуларидзе Т., Странник (о Жизни и смерти пастыря Григола Перадзе), газ. «Русская мысль» 13-19 VII, 1995.
118. Цагарели А. А., Памятники грузинской старины в святой земле и на Синае. С. Петербург, 1988.
119. Deissmann A., Polska Stronica Slowa, N 16, 1937.
120. Goltz Hermann, Pfarrer D. Dr. Johannes Lepsius (1858-1921) Helfer und Anwalt des armenischen Volkes, Akten des Internationalen Dr Johannes-Lepsius-Symposiums an der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, Halle (Saale) 1987, 1925.
121. Kaufhold Hubert, Einleitung zur Publikation: Gregor peradze, Im Dienste der georgischen Kultur, Oriens Christianus, Bd. 83, 1999, გვ. 193-199
122. Kekelidze K., Die Bekehrung Georgiens zum Christentum, Leipzig, 1928; Der Orient, 11, Heft 5, 1929.
123. Paprocki H., L'archimandrite Grigol Peradze (1899-1942), Revue des etudes géorgiennes et caucasiennes 4, 1988, 198-230.
124. Reissner, Ilma, Grigol Peradze – ein neuer Heiliger, იქვე 50, 5 Mai, 1996, გვ. 4-11.
125. Reissner, Ilma, Land unter dem Weinrebenkreuz, Mitteilungsblatt der Berliner Georgischen Gesellschaft, N 37, 38, 1995, 2, გვ. 1-6; 3, გვ. 4-12.
126. Schuchardt Hugo, Mitteilungen aus georgischen Handschriften, VIII, 1928.